

A. d.
POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

PRACA ZBIOROWA

STUDIA
NAD STRUKTURĄ
LOKALNEJ SIECI OSADNICZEJ
WYBRANYCH OBSZARÓW
W POLSCE

Pod kierunkiem

PROF. DR M. KIEŁCZEWSKIEJ-ZALESKIEJ

W A R S Z A W A 1 9 7 4 — Z E S Z Y T 2

**WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ**

za ostatnie lata

1969

- 1 **Zagadnienia bilansu wodnego**, s. 156 + nlb., zł 27,—
- 2 **Postępy metodyczne geografii brytyjskiej**, s. 167 + nlb., zł 30,—
- 3/4 **Modele w geografii**, s. 184 + nlb., zł 36,—

1970

- 1 **Geografia stosowana — cz. IV**, s. 128, zł 24,—
- 2 **Prace z terminologii i metodyki badań osadnictwa wiejskiego**, s. 110 + nlb., zł 24,—
- 3 **Metody ilościowe w radzieckiej geografii ekonomicznej**, s. 127 + nlb., zł 18,—
- 4 **Współczesne procesy geomorfologiczne. Metody badań**, s. 149, zł 27,—

1971

- 1/2 **Teoretyczne problemy współczesnej kartografii**, s. 227 + nlb., zł 30,—
- 3/4 **Problemy regionalizacji w krajach Trzeciego Świata**, s. 232, zł 30,—

1972

- 1 **Procesy urbanizacji w ZSRR**, s. 132 + nlb., zł 30,—
- 2 **Metody fotointerpretacyjne w badaniach geograficznych**, s. 173 + nlb., zł 30,—
- 3/4 **Modele migracji**, s. 426 + nlb., zł 66,—

1973

- 1 **Geografia rolnictwa. Problematyka i kierunki badań**, s. 203, zł 30,—
- 2 **Problemy urbanizacji w krajach Trzeciego Świata**, s. 174, zł 27,—
- 3/4 **Kartograficzna metoda badań w geografii**, s. 212, zł 30,—

1974

- 1/2 **Przestrzeń krajów Trzeciego Świata. Problemy metodologiczne**, s. 212, zł 48,—
- 3/4 **Zasoby, człowiek i środowisko (w druku)**

**STUDIA
NAD STRUKTURĄ LOKALNEJ SIECI OSADNICZEJ
WYBRANYCH OBSZARÓW W POLSCE**

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY

STUDIES OF THE STRUCTURE
OF THE LOCAL SETTLEMENT NET WORK
IN THE SELECTED PARTS OF POLAND

WARSAW — 1974

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

Studia nad strukturą
lokalnej sieci osadniczej
wybranych obszarów
w Polsce

(zaplecze miast Gorlic, Żuromina, Golubia-Dobrzynia)

W A R S Z A W A 1 9 7 4 — ZESZYT 2

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny:	H. Szulc
Z-ca Red. Nacz.:	K. Klimek
Sekretarz Redakcji:	Z. Siemek
Członkowie Redakcji:	B. Rogalewska, W. Spryszyńska, A. Żeromski

Adres Redakcji: Instytut Geografii PAN,
Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1976.
Nakład: 400 egz. Objętość: ark. wyd. 13,90, ark. druk. 11,25, ark.
form. A₁ 15. Papier druk. sat. kl. III, 80 g. 70 × 100. Oddano do
składania 3 XII 1975. Podpisano do druku 4 V 1976. Druk ukończono
w maju 1976 r. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. nr 2518/75.

L-9 — Cena zł 24.—

SPIS TREŚCI

Przedmowa (MARIA KIELCZEWSKA-ZALESKA)	7
---	---

Powiat gorlicki w latach 1970—1973

HALINA SZULC — Charakterystyka osadnictwa wiejskiego	11
MARIA KIELCZEWSKA-ZALESKA — Rola usług w kształtowaniu się hierarchii osiedli wiejskich	27
JANINA SZEWCZYK — Zdegradowane miasteczka Bobowa i Uście Gorlickie	45
ANDRZEJ WERWICKI — Rola miast Gorlic i Biecza oraz osiedli wyspecjalizowanych w sieci osadniczej	69

Powiat żuromiński w latach 1970—1973

MARIA KIELCZEWSKA-ZALESKA — Struktura sieci wiejskich jednostek osadniczych	89
JANINA SZEWCZYK — Ranga byłych miasteczek w systemie osadniczym .	111
ANDRZEJ WERWICKI — Rola Żuromina w organizacji lokalnej sieci osadniczej	142

Powiat golubsko-dobrzyński w 1973 r.

EUGENIA KWIATKOWSKA — Struktura sieci osadniczej i jej związek z rozwojem usług na wsi	161
--	-----

PRZEDMOWA

W badaniach geograficznych osadnictwa coraz większą wagę przywiązuje się do analizy zespołu zjawisk, które składają się na sieć osadniczą. Sieć osadnicza tworzy układ rozmaitego typu jednostek osadniczych, powiązanych wzajemnie różnego rodzaju więzami. Sieć osadnicza w miarę wzrostu powiazań międzyosiedlowych staje się coraz bardziej zintegrowana, a układ jej jest coraz bardziej złożony. Do analizy sieci zastosowano pojęcia układu osadniczego i zespołów osadniczych. Ostatnio podjęto próbę charakterystyki osadnictwa w ujęciu systemowym (K. Dziewoński, M. Jerczyński).

System jest zbiorem elementów łącznie ze związkami istniejącymi pomiędzy elementami, ich właściwościami i cechami. Przynależność do zbioru, czyli systemu, uwarunkowana jest związkami wzajemnej zależności między wszystkimi jego elementami. Sieć osadnicza tworzy właśnie taki powiązany wzajemnie układ elementów i systemowe ujęcie może ułatwić analizę struktury sieci. Podstawowym elementem sieci osadniczej są jednostki osadnicze. Rola jednostek osadniczych w strukturze systemu wymaga rozwinięcia szeregu koncepcji teoretycznych, które są u nas we wstępnym stadium badań.

Niniejsza praca nie wnosi do tych teoretycznych rozważań nowych definicji czy metod. Podejmuje ona natomiast problem badawczy, który może mieć znaczenie dla rozwoju teorii systemowej. Jest nim charakterystyka sieci lokalnej i jej złożonego zespołu zjawisk.

Sieć lokalna obejmuje jednostki osadnicze o powiązaniach lokalnych, sąsiedzkich i może posiadać różne formy zasięgu jak i stopnia rozwoju. Jedną z form o najbardziej ścisłych powiązaniach, czyli o największym domknięciu sieci lokalnej, jest sieć składająca się z małych miast położonych z dala od większych miast i aglomeracji. W tym typie sieci rola jednostek osadniczych o niższym szczeblu w hierarchii sieci jest najłatwiej uchwytna, gdyż procesy integrujące są mniej rozwinięte. Do badań szczegółowych wybrano dlatego kilka obszarów z różnych regionów Polski, które posiadają położenie peryferyczne w stosunku do miast większych. Nie są to tereny o jednolitej strukturze sieci, ale takie, w których zarówno osiedla wiejskie, jak i małe miasta oraz stopień ich urbanizacji wykazują duże różnice.

Przedstawione w niniejszym tomie trzy opracowane obszary są przykładem trzech różnych typów sieci lokalnej.

Region gorlicki należy do gęsto zaludnionych, posiadających duże wsie i znaczny stopień urbanizacji, a Gorlice należą do rzędu małych miast, rozwijających się, które w niedługim czasie mogą osiągnąć ponad 20 tys. mieszkańców. Jednak są one oddalone od większych ośrodków miejskich i dlatego struktura sieci lokalnej została tu zachowana mimo znacznie zaawansowanych procesów industrializacji.

Żuromin jest małym miastem w rejonie typowo rolniczym o małym stopniu modernizacji rolnictwa, w którym przeważa drobna własność i struktura małych wsi skupionych.

Region golubsko-dobrzyński ma złożony charakter zasiedlenia, obejmuje on ziemie z pogranicza dwóch dawnych zaborów, o różnym stopniu rozwoju i zainwestowania, w którym problem kształtowania się zintegrowanej sieci lokalnej musi przełamywać historycznie wykształcone ciężenie i różnice.

Badania nad omawianymi w tomie powiatami prowadzono w latach 1970—1973. W tym okresie nastąpiły zmiany granic administracyjnych wiejskich jednostek osadniczych. Wszystkie zjawiska przedstawione w niniejszej pracy są ujęte w ramach granic byłych powiatów, zniesionych dopiero 1 VI 1975 r. Prezentują one więc stan i układy historyczne niedawne, a nie aktualne, powstałe po likwidacji powiatów. Częściowo w pracach zostały uwzględnione nowe jednostki gminne, wprowadzone w 1973 r. Niemniej uważamy za celowe opublikowanie tych opracowań. Dają one bowiem charakterystykę kształtowania się mikroregionów sieci lokalnej, która tylko w pewnej części zależy od układów administracyjnych. Opracowanie to ponadto ułatwi uchwycenie dynamiki przemian, jakie pod wpływem zmian jednostek administracyjnych zajdą w przyszłości w lokalnej sieci osadniczej.

Proces zmian administracyjnych nie we wszystkich opracowaniach został w równym zakresie omówiony. Najdokładniej i najwszechstronniej przeanalizowane zostały skutki reorganizacji administracji dla powiatu golubsko-dobrzyńskiego, dla którego materiały zbierano w 1973 r. W innych powiatach niektóre zjawiska są ujęte według stanu z 1970 r. Różnice między poszczególnymi opracowaniami dotyczą nie tylko czasu wykonania poszczególnych badań, ale także zakresu i obszerności zebranego materiału. Wszystkie opracowania odnoszą się jednak do tego samego problemu, a choć w nieco inny sposób omawiają te same zagadnienia, dają charakterystykę sieci lokalnej.

W badaniach sieci lokalnej wymienionych trzech powiatów zajęto się wszystkimi osiedlami i przeprowadzono analizę współzależności między poszczególnymi elementami sieci. Na pierwszym miejscu uwzględniono charakterystykę jednostek wiejskich. Uwaga została skierowana zarówno na charakterystykę morfologiczno-fizjonomiczną, czyli strukturę zasiedla-

nia, jak i społeczno-gospodarczą wsi. Wielką uwagę poświęcono badaniom rozmieszczenia usług.

Wielostronna obsługa wsi, rozwinięta w szerszym zakresie po II wojnie światowej, ma różne wyspecjalizowane działy z poszczególnych dziedzin życia i działalności gospodarczej. Jak nakładają się systemy organizacji usług dla ludności wsi i dla obsługi technicznej rolnictwa, w jaki sposób są powiązane z istniejącą strukturą jednostek wiejskich, czy w równomierny sposób są rozmieszczone — oto pytania, na które próbowano odpowiedzieć. Ważnym problemem badawczym było bowiem uchwycenie współzależności między historycznie ukształtowaną strukturą zasiedlenia osadnictwa wiejskiego z nakładającą się na nią dynamicznie siecią urządzeń usługowych. Usługi, które w tradycyjnym układzie wieś-miasto były zlokalizowane tylko w miastach, obecnie w znacznym stopniu docierają do wsi. Proces rozwoju usług na wsi wywołał zróżnicowanie hierarchiczne osiedli wiejskich. Badanie hierarchii jednostek wiejskich pozwoliło na uchwycenie różnych typów osiedli z punktu widzenia ich roli w sieci osadniczej. Zaznacza się wyraźnie kilkustopniowość w rozwoju ośrodków usługowych na wsi.

Dalszy problem, który w czasie badań został dostrzeżony i na który należy zwrócić uwagę odczytując prace, to związek między strukturą zasiedlania, wielkością, stopniem rozdrobnienia osiedli a rozwojem ośrodków usługowych na wsi. Na obszarach gdzie są duże wsie, istnieje dążenie do tworzenia większej ilości wsi podstawowych, z których każda będzie wyposażona w usługi codziennego zapotrzebowania ludności. W sieci rozdrobnionych wsi małych, wieś podstawowa obejmuje w dziedzinie usług większy obszar oddziaływania. Są to słuszne tendencje rozwojowe, ukształtowane w wyniku spontanicznie przebiegających procesów lokalizacji usług, zasługujące na uwzględnienie w szerszym stopniu w planowaniu. W badaniach tych procesów specjalną uwagę poświęcono zarówno wiejskim jednostkom osadniczym, rozwiniętym do roli ośrodków centralnych, jak również miasteczkom zdegradowanym, to znaczy miasteczkom, które spadły do rzędu wsi i zostały pozbawione praw miejskich. Miasteczka zdegradowane były kiedyś przejawem żywszych procesów urbanizacyjnych, ale rozwój ich ulegał zahamowaniu w okresach późniejszych. Czy wraz z utratą praw miejskich upadła ich funkcja, czy mają szansę większej aktywizacji w ramach ogólnego rozwoju gospodarczego i rozbudowy usług dla wsi — oto zagadnienia, na które prezentowane w tomie prace dają pewne odpowiedzi. Wiązą się one z ogólniejszym problemem, który w pracy podjęto — rolą małych miast jako ośrodków usługowych w ramach nowych układów socjalistycznej organizacji usług dla wsi.

Hierarchia instytucji uspołecznionych, stopień ich rozwoju i ich wpływ na hierarchię miast oraz miasteczek jest jednym kierunkiem kształtowania się powiązań międzyosiedlowych, który w pracy został uwzględniony.

Kumulacja miejsc pracy i powstałe z tego tytułu powiązania przez dojazdy do pracy — to drugi ważny kierunek kształtowania się wspólnot międzyosiedlowych. Analiza tych zjawisk mogła dać dopiero właściwe wyobrażenie o podstawach gospodarczych małych miast i naświetlić rolę funkcji endo- i egzogenicznych. Wyodrębnienie tych funkcji okazało się znacznie trudniejsze niż w przypadku dużych miast i osiedli wyspecjalizowanych. Funkcje endo- i egzogeniczne są ze sobą w małych miastach zbyt ściśle powiązane, gdyż małe miasto poza funkcją rolniczą każdą inną działalność usługową rozwija zarówno dla obsługi własnej ludności, jak i swego zaplecza. Problem dalszego precyzowania pojęć w tej dziedzinie wymaga jeszcze opracowania.

Dalsze prace z innych stron Polski są w toku opracowania. Za wcześnie jeszcze na przeprowadzenie podsumowań tych badań w szerszym ujęciu. Jeden wniosek z przedstawionych tu opracowań można jednak wyciągnąć. Tworzenie się ośrodków usługowych na wsi, ich gęstość i rola w sieci osadniczej zależy od struktury zasiedlania wsi, wielkości jednostek wiejskich i stopnia ich urbanizacji. Proces ten nie da się dla terytorium Polski ująć w jeden uproszczony schemat.

Przedstawione w publikowanym tomie kształtowania się tych współzależności w trzech badanych powiatach dostarczają wystarczających dowodów na poparcie tego wniosku i na tym właśnie polega główne osiągnięcie pracy.

Wynika z tego również wniosek, że nie można w sposób zbyt schematyczny planować przekształcania istniejących układów sieci lokalnej. Duża różnorodność społeczno-gospodarcza podstawowych jednostek wiejskich, jak i różny stopień rozwoju procesów urbanizacyjnych i sieci miast małych stwarzają konieczność jak najbardziej indywidualnego i elastycznego traktowania planowania zmian struktur sieci lokalnych.

Maria Kielczewska-Zaleska

Halina SZULC

CHARAKTERYSTYKA OSADNICTWA WIEJSKIEGO

I. Sieć osadnicza powiatu gorlickiego jest wynikiem wielowiekowych procesów osadniczych. Badanie i poznanie dawnych i obecnych cech osadnictwa pewnego regionu pozwoli uchwycić procesy przemian osiedli w ostatnim trzydziestoleciu i wyznaczyć kierunki ich dalszego rozwoju.

Obszar ten zamieszkały był już we wczesnym średniowieczu, o czym świadczy rozmieszczenie licznych grodów, głównie w dorzeczu Ropy, jak również liczne cmentarzyska i znaleziska luźne¹. W okresie wczesnego średniowiecza największą rolę w osadnictwie również i na tym obszarze odgrywały zbocza i dna dolin, które stanowiły dogodne miejsce na osiedlanie się ze względu na łatwą komunikację, dostępność wody i urodzajność gleb, złożonych głównie z piasków dolinnych i torfiastych.

Brak na obszarze doliny Ropy i jej dopływów badań archeologicznych co do osad otwartych uniemożliwia odtworzenie układów pól i kształtu siedlisk osiedli wczesnośredniowiecznych. Również źródła pisane z tego obszaru są dość skąpe i nie odtwarzają dokładnie istniejącego wówczas stanu osadnictwa. Nawet dla okresów znacznie późniejszych źródła historyczne są niekompletne, gdyż nowo zakładane wsie kilkadziesiąt lat po swoim założeniu wolne były od opłat i dlatego nie były wymieniane w źródłach. Fakt ten widoczny jest np. na mapie T. Ladenbergera² o zaludnieniu Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego, opracowanej na podstawie rejestrow świątopietrza, na której to mapie — jak to słusznie stwierdził S. Kuraś³ — powiat gorlicki przedstawia pustkę osadniczą.

W tej sytuacji trudno jest o dokładne ustalenie, która wieś powiatu gorlickiego była w czasie kolonizacji na prawie niemieckim zakładana na tzw. surowym korzeniu, a która istniała już wcześniej. Na podstawie

¹ A. Kunysz, *Z zagadnień archeologii dorzecza Ropy*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1968, s. 39—60.

² T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w.*, Wrocław 1958.

³ S. Kuraś, *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w gorlickim do połowy XVI w.*, [w:] *Nad rzeką Ropą ...*, s. 61—91.

wzmianek historycznych około 50% obecnie istniejących wsi powiatu gorlickiego przyjęło w XIII i XIV w. tzw. prawo niemieckie⁴. Wsie te występują w północnej i środkowej części powiatu i położone są głównie wzdłuż rzek, na obszarach o urodzajnych glebach.

Następną falę kolonizacyjną stanowiło osadnictwo wołosko-ruskie na tzw. prawie wołoskim. Potomkami tych osadników są dzisiejsi Lemkowie⁵. Podczas gdy osadnictwo na prawie niemieckim było osadnictwem rolniczym, to osadnictwo na prawie wołoskim było przede wszystkim osadnictwem pastersko-hodowlanym, a dopiero w późniejszym okresie hodowlano-rolniczym. Osadnictwem tym zostały objęte głównie południowe, góryste tereny, dotychczas nie zamieszkałe. Tylko w nielicznych przypadkach dawne wsie przenoszono w XV w. na prawo wołoskie, np. Bednarka, Brunary, Łosie, Owczary czy Uście Gorlickie⁶.

Tak więc do XVII wieku został ukształtowany główny zrąb sieci osadniczej powiatu gorlickiego. Stan ludności tego obszaru ulegał ciągłym zmianom. Po okresach wzmożonego osadnictwa, głównie w XIII i XIV w., w czasie kolonizacji na prawie niemieckim, i w XV i XVI w., w czasie kolonizacji na prawie wołoskim, notowany jest znaczny spadek liczby ludności, zaznaczający się głównie w II połowie XVII w. Okresowe powstawanie pustek osadniczych zostało spowodowane bądź zarazą, bądź przemarszem wojsk oraz uciskiem pańszczyźnianym, a w związku z tym zbiegostwem chłopów⁷.

W okresach późniejszych nie powstawały nowe wsie, lecz zaledwie małe przysiółki na karczunkach, często w obrębie lasu folwarcznego, na przykład Szklarki, położone na zachód od Szymbarku, powstałe w XVII w. jako osada przemysłowa związana z hutą szkła, oraz Doliny, położone na południe od Szymbarku⁸.

Dla badań nad obecną siecią osadniczą największe znaczenie odegrał wiek XIV — okres panowania Kazimierza Wielkiego. W tym czasie zakładano dużo nowych osiedli oraz reorganizowano dawne, powstałe w okresach wcześniejszych. Dominującym typem morfologicznym z tego okresu, który widoczny jest do dziś, jest wieś luźno skupiona, tzw. łańcuchowa, wyciągnięta wzdłuż potoku lub suchej doliny, z układem pól w kształcie łańców. Tylko niektóre wsie, np. Raclawice, Kwiatonowice, Wójtowa, Lipinki, Wilczyńska, Łosie, mają bardziej zwarty charakter. Do wsi łańcuchowych o układzie pól leśno-łanowych powiatu gorlickiego zaliczyć można np. Olszyny, Rzepiennik Strzyżewski, Biskupi i Suchy, Binarową,

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Dobrowolska, *Z badań nad osadnictwem Lemkowszczyzny*, Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich, Warszawa 1938.

⁶ S. Kuraś, *op. cit.*

⁷ T. Ślawnski, *Zagadnienia wiejskie w zachodniej części ziemi bieckiej od XVI w. do pierwszego rozbioru Polski*, [w:] *Nad rzeką Ropą ...*, s. 403—439.

⁸ R. Reinfuss, *Układy rolne i kształty wsi*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, Kraków 1965, s. 13—28.

Moszczenicę, Łużną, Bystrą i inne. W powiecie gorlickim wsie leśno-łanowe zajmują niemal wszystkie dna i zbocza dolin. Długość tych wsi dochodzi do kilkunastu kilometrów. Często zabudowa jednej łańcuchówki przechodzi w drugą, tworząc jeden długi ciąg zabudowy wzdłuż całej doliny, jak np. Rzepiennik Strzyżewski, Biskupi i Suchy lub Brunary Niżne, Wyżne i Śnietnica czy Kunkowa, Leszczyny, Nowice i Przysłup.

Wsie łańcuchowe występują zarówno w północnej części powiatu, gdzie miała miejsce kolonizacja na prawie niemieckim, jak i w południowej części powiatu, gdzie osadnicy wołosko-ruscy przejęli od tzw. Pogórczan, czyli mieszkańców północnej części powiatu, te same formy zabudowy wsi.

Wsie łańcuchowe, z leśno-łanowym układem pól powiatu gorlickiego, odznaczają się małą regularnością układu przestrzennego. Pod pojęciem układu regularnego wsi leśno-łanowej przyjmuję powtarzający się we wsi moduł szerokości i długości zagonów, który stanowi wymierną część dawnego ładu frankońskiego (wymierzano nim w średniowieczu wsie leśno-łanowe), jak również długość granic wsi. Brak występowania regularności we wsiach leśno-łanowych oznacza, że wsie te powstawały w ciągu dłuższego czasu, drogą ewolucyjnej zabudowy, polegającej na rozbudowie dawnej wsi wzdłuż doliny, oraz że wsie te ulegały licznym podziałom pierwotnych łąnów wzdłuż, a nawet w poprzek⁹.

W północnej części badanego terenu, w którym procesy urbanizacji są dalej posunięte niż w części południowej, spotykamy się z przykładem przemiany dawnej wsi leśno-łanowej w wieś wielodrożną. Następuje to poprzez rozbudowę wsi w dwu lub kilku szeregach, ułożonych terasowo, i powstawanie w ten sposób kilku dróg komunikacyjnych. Analogicznie powstają wsie wielodrogowe w miejsce dawnych wsi łańcuchowych, jednodrożnych, np. Hańczowa, Bednarka. We wsiach tych łąnowy lub tzw. łąnowy rozdrobniony układ pól przechodzi w układ określany przez geodetów jako szachownicowy o zawilym nieraz układzie gruntów.

Typ wsi ulicowo-owalnicowej jest na obszarze powiatu gorlickiego słabo reprezentowany. Do nielicznych przykładów można zaliczyć wsie: Łosie, Lipinki, Kryg, Kwiatonowice. We wsiach tych układ pól nie jest leśno-łanowy, lecz stanowi formę pośrednią między układem leśno-łanowym a niwowo-łanowym. Polega on na bardziej zwartej niż w układzie leśno-łanowym zabudowie siedliska, które nie biegnie na całej długości

⁹ *Ibidem*; K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów 1935; M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931; M. Dobrowolska, *The morphogenesis of the agrarian landscape of southern Poland*, Geogr. Annaler, Stockholm, t. 43, z. 1—2, s. 26—46; W. Schramm, *Formy osadnictwa wiejskiego w środkowych Karpatach na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Roczniki Nauk Rolniczych, t. 94 D, 1961.

areału wsi, ale ograniczone jest tylko do niwy siedliskowej, w której zagony przebiegają w przedłużeniu zagrody właściciela, np. w Męcinie Wielkiej, Hańczowej, Łosiu.

Charakterystyczne dla tego terenu jest występowanie w obrębie jednej jednostki osadniczej zarówno osady mniej lub bardziej skupionej, jak i znacznej ilości zagród rozproszonych. Jest to tzw. typ mieszany osadnictwa, w którym złączone są elementy osadnicze różnych przeciwstawnych sobie typów. Wsie te w obrębie doliny mają zabudowę skupioną w sposób luźny, a na zboczach znajdują się liczne zagrody, usytuowane w sposób rozproszony. Przykładem tego typu osadnictwa są wsie: Łuzna, Zagórzany, Libusza, Moszczenica. Na przykład zabudowa we wsi Moszczenica ciągnie się w formie luźnej łańcuchówki wzdłuż drogi, biegnącej środkiem doliny, a na łagodnych zboczach, po jednej i drugiej stronie doliny, znajdują się pojedyncze zagrody i małe przysiółki, nieraz o innej nazwie.

Na badanym obszarze obok wsi luźno skupionych, z zagrodami rozproszonymi, są liczne wsie o pełnym rozproszeniu zagród. Pełne rozproszenie odznacza się tym, że zagrody są w sposób nieregularny rozrzucone po całym terenie wsi, każda przy swoim polu. Taki układ ma np. wieś Szymbark. Gospodarstwa mają przypołne położenie, na zboczach, przy bocznych drogach, w znacznej odległości od drogi głównej, biegnącej wzdłuż rzeki Ropy. Wsie o pełnym rozproszeniu znajdują się zarówno w południowej części powiatu, na Pogórzcu, jak np. Sędziszów, Siedliska, Biesna, Jankowa, Stróżna Dolna, Wiskitna, jak i w południowo-wschodniej części powiatu, np. Wołowiec, Zdynia, Czarna, Nieznajowa, Regietów Wyżny, Radocyna. Wsie te, o pełnym rozproszeniu zagród, znajdują się często na zboczach i grzbietach wzgórz. Na przykład wsie Stróże, Polna, Wyskitna, o pełnym rozproszeniu zagród, leżą na grzbiecie wododziałowym.

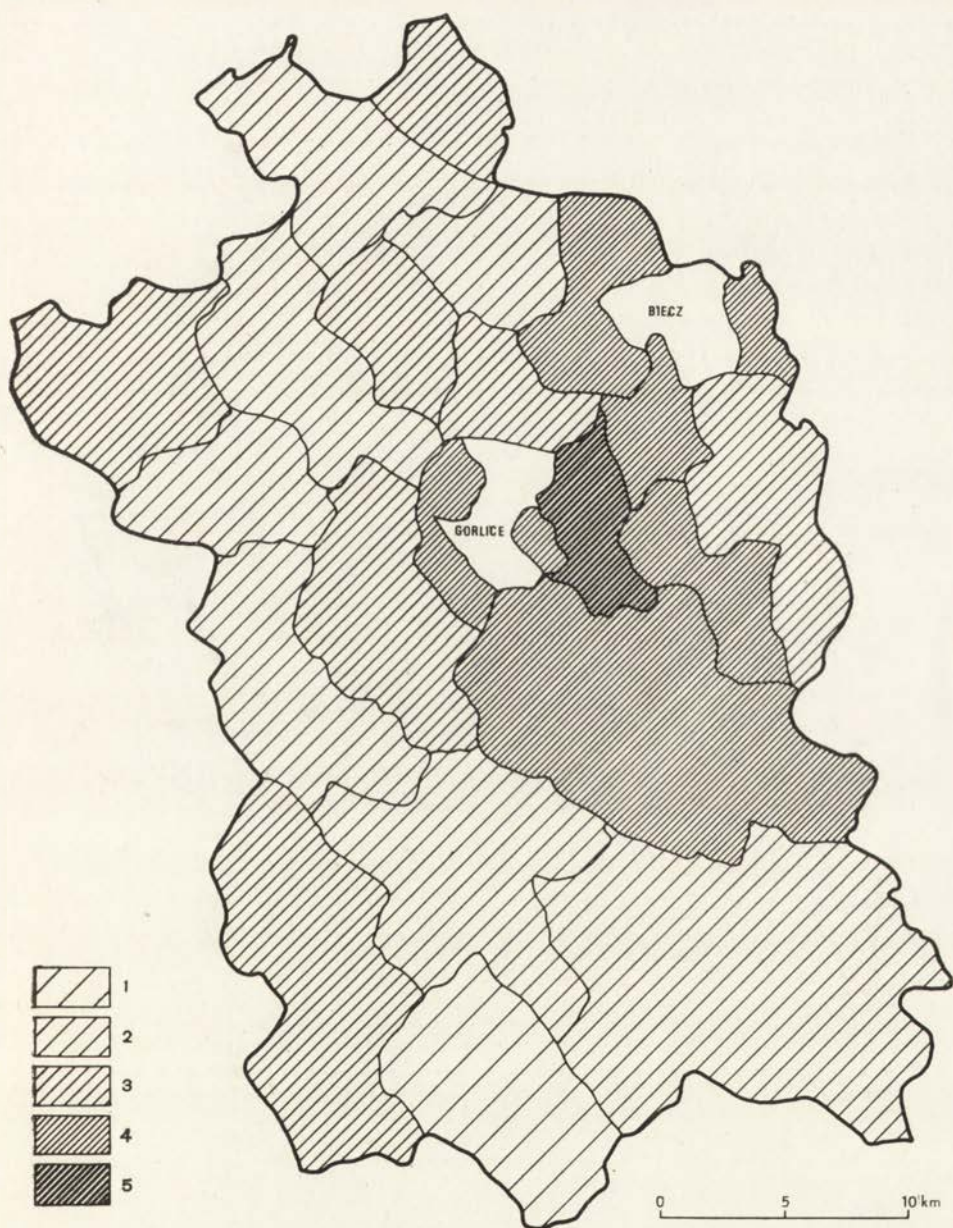
Osadnictwo rozproszone, głównie w północno-zachodniej części powiatu, zajmując przestrzeń między osiedlami skupionymi, przyczynia się do zaniku wyraźnej granicy między jedną wsią a drugą i utrudnia uchwycenie granic jednostek osadniczych w terenie.

Osadnictwo rozproszone, które na tym terenie odgrywa dużą rolę w strukturze sieci osadniczej, powstawało w różny sposób. Najczęściej spotykana forma częściowego rozproszenia, tzn. rozproszenia zagród poza luźno skupioną zabudową, powstała w XIX i XX w. w związku z podziałem gospodarstw łąnowych i rozbudową osiedla na z dala od wsi położonych parcelach. Niekiedy osady rozproszone powstawały na karczunkach, tworząc nowe przysiółki lub zagrody luźno stojące. Duże zmiany w strukturze zabudowy wsi pod względem stopnia skupienia i rozproszenia powodowały na tym obszarze także komasacja gruntów oraz liczne odbudowy wsi po pożarach.

Częściowe rozproszenie zagród, nowszego pochodzenia, znajduje się wzdłuż ważniejszych dróg prowadzących do Gorlic i do Biecza. Rozpro-

szenie to powstało w wyniku procesów urbanizacyjnych, związanych z dojazdami do pracy do Gorlic i Biecza. W ostatnich latach powstały liczne zagrody rozproszone we wsiach: Kobyłanka, Libusza, Kryg, w któ-

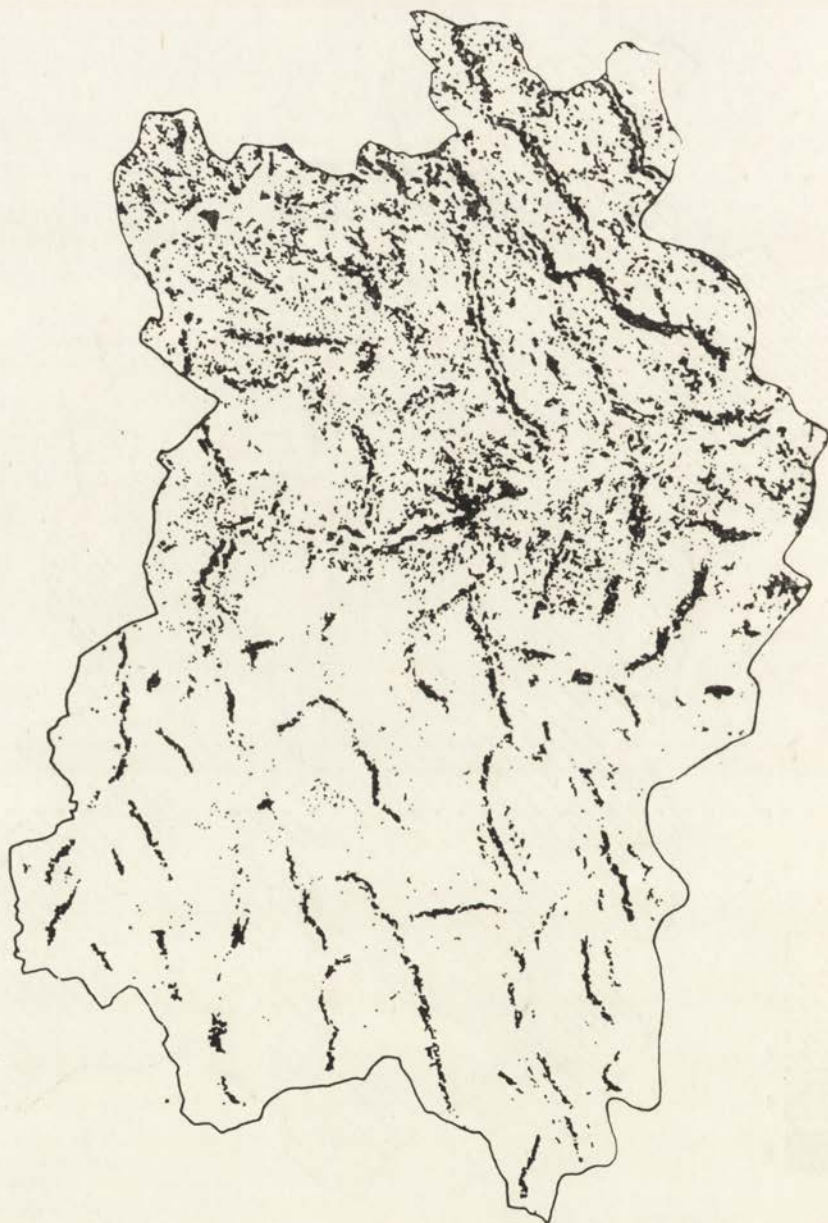

Ryc. 1. Nowe budownictwo mieszkalne na wsi w powiecie gorlickim oddane do użytku w latach 1961—1970:

1 — 0-5% ogółu budynków; 2 — 5-10%; 3 — 10-15%; 4 — 15-20%; 5 — powyżej 20%

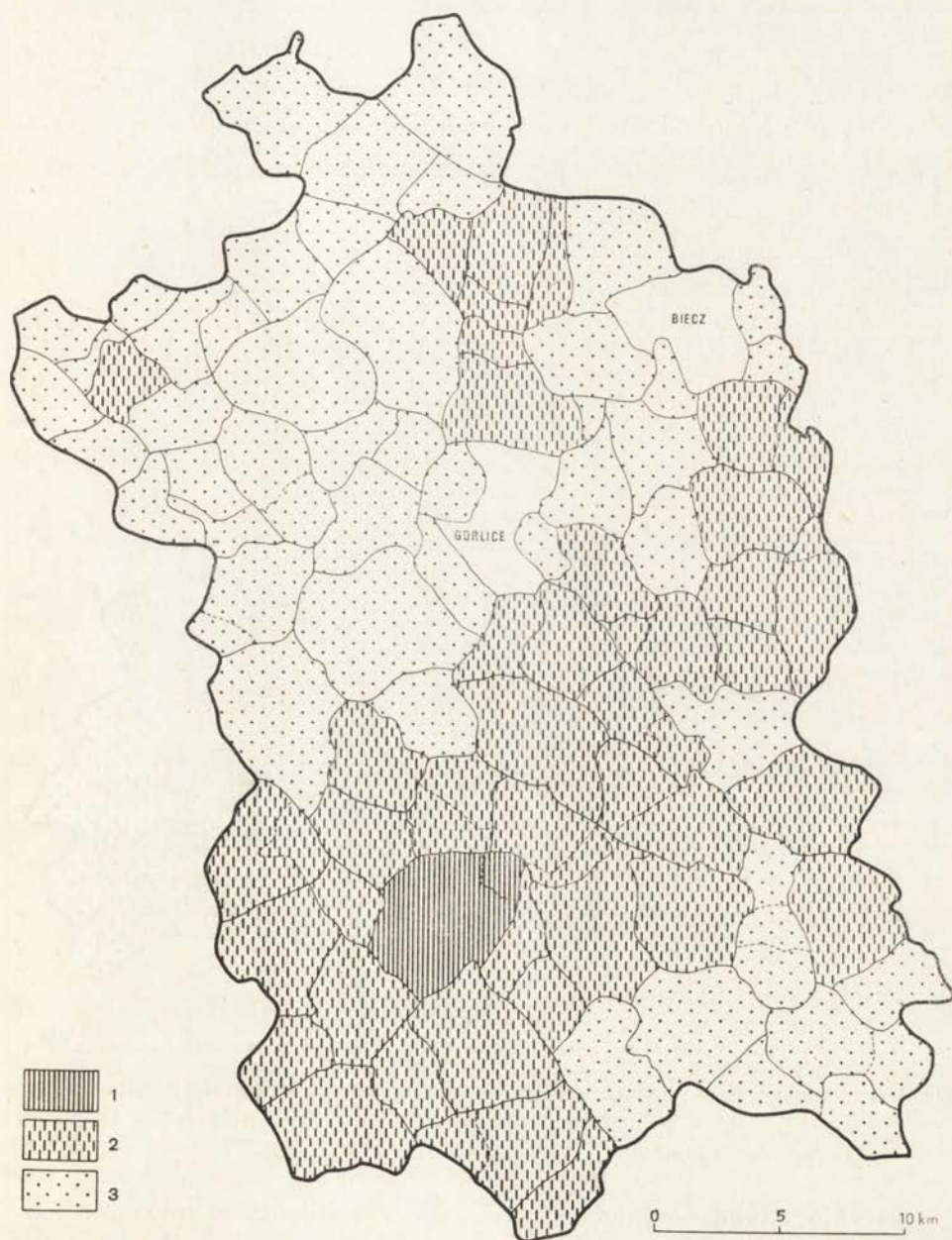
rych — jak to wykazuje rycina 1 — wybudowano w latach 1951—1970 dużo budynków mieszkalnych.

W powiecie gorlickim osadnictwo rozproszone, które występuje głów-

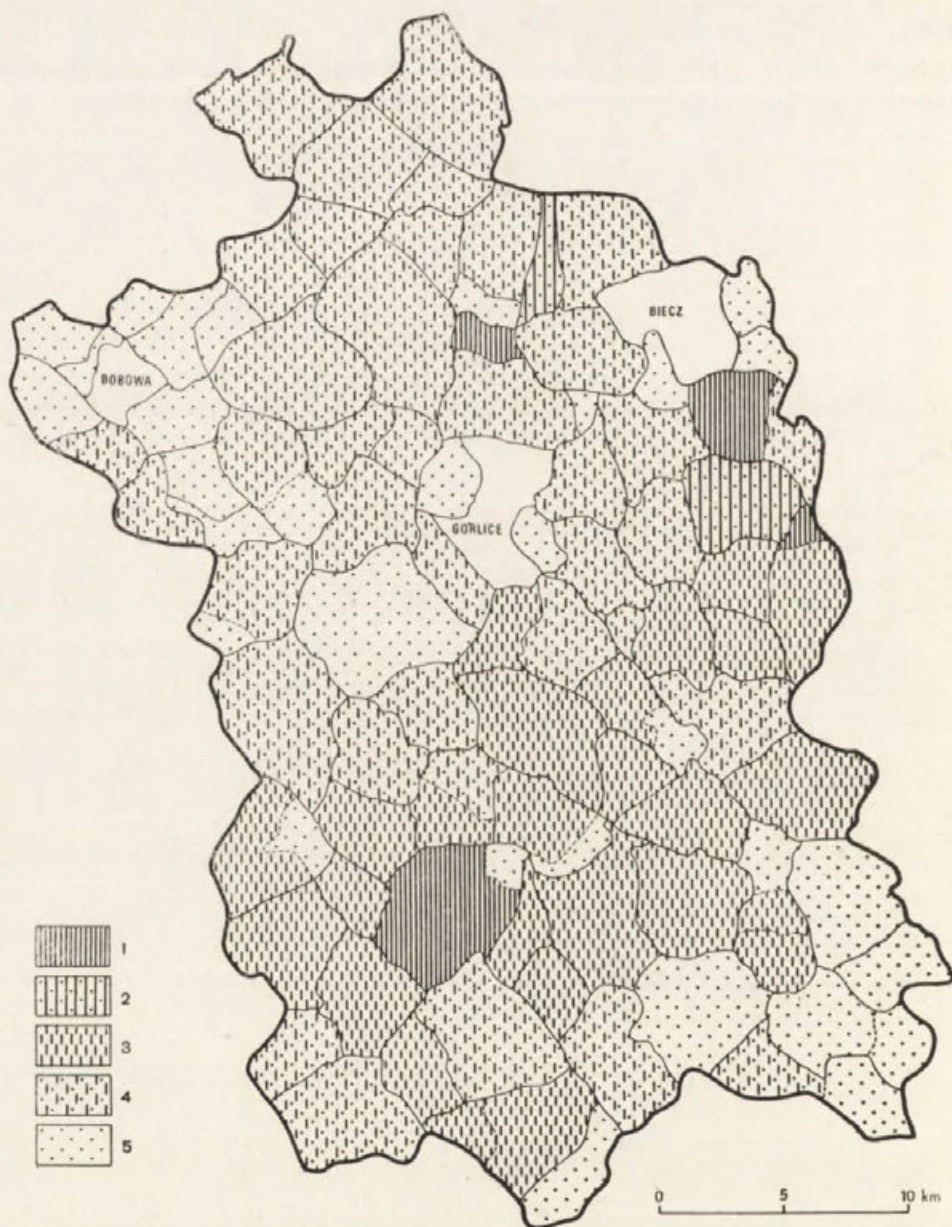
Ryc. 2. Sieć osadnicza powiatu gorlickiego (sposób rozmieszczenia zabudowy według F. Uhorczaka)

nie w północno-zachodniej części powiatu oraz wokół Gorlic i Biecza, związane jest z wieloma czynnikami, głównie jednak z procesem urbanizacji i uprzemysłowieniem tego obszaru oraz z topografią terenu.

Ryc. 3. Typologia wsi w powiecie gorlickim według stopnia skupienia i rozproszenia (opracowana na podstawie danych GUS-u)

1 — wsie zwarte; 2 — wsie skupione; 3 — wsie rozproszone

Ryc. 4. Typologia wsi w powiecie gorlickim według stopnia skupienia i rozproszenia: 1 — wsie zwarte; 2 — wsie zwarte z rozproszeniem; 3 — wsie luźno skupione; 4 — wsie skupione z rozproszeniem; 5 — wsie rozproszone

Charakterystykę osadnictwa pod względem stopnia skupienia i rozproszenia przedstawia mapa osadnictwa opracowana dla Polski przez F. Uhorcza¹⁰ (ryc. 2).

¹⁰ F. Uhorcza, *Polska, osadnictwo*, mapa w skali 1:1 000 000, Warszawa 1957.

W zestawieniu opracowanym przez Główny Urząd Statystyczny¹¹ zostały wyróżnione trzy typy wsi: zwarte, skupione i rozproszone¹². Według tego zestawienia na obszarze powiatu gorlickiego wyróżniono 50 wsi typu rozproszonego, 40 wsi typu skupionego oraz 1 wieś typu zwartego. Rozmieszczenie tych wsi przedstawiono na rycinie 3. W zestawieniu tym zagadnienie osadnictwa rozproszonego jest bardzo zgeneralizowane, gdyż nie został wyróżniony typ wsi skupionej z pewną domieszką zagród rozproszonych, znajdujących się poza wsią, które na tym terenie przeważają. Dla porównania wykonano mapę według precyzyjniej określonych kryteriów, które ułatwiają dokładniejszą charakterystykę osadnictwa. Na mapie tej (ryc. 4) wyróżniono pięć typów wsi: zwarte, luźno skupione, zwarte z rozproszeniem, luźno skupione z rozproszeniem i o pełnym rozproszeniu.

Jak wynika z tej mapy, północno-zachodnią część powiatu zajmują wsie luźno skupione (łańcuchówki) z zagrodami rozproszonymi, a część południowo-wschodnią powiatu — wsie luźno skupione bez zagród rozproszonych. Na krańcach powiatu, w jego części północno-zachodniej i południowo-wschodniej, występuje całkowite rozproszenie osadnictwa¹³. Bobowa, choć znajduje się w spisie osiedli wiejskich, na mapie tej została zaliczona — podobnie jak Gorlice i Biecz — do osiedli o układach miejskich.

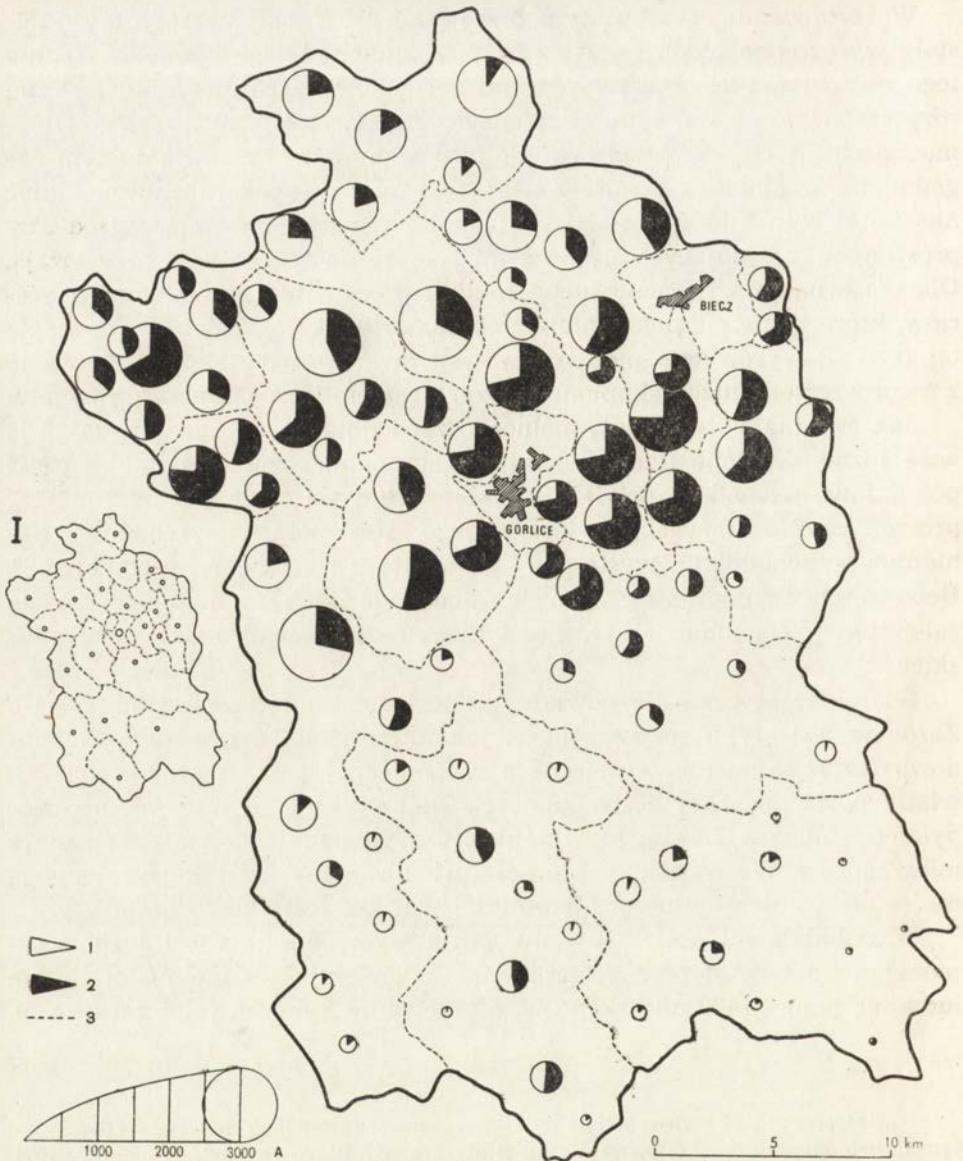
Charakterystyczna dla powiatu gorlickiego jest znaczna wielkość wsi. Zarówno wsie typu rozproszonego, jak mieszanego, rozproszone z zabudową luźno skupioną, występujące w północnej i środkowej części powiatu, posiadają dużą liczbę ludności. Niektóre z tych wsi, jak np. Kobylanka, Libusza, Łuzna, Moszczenica, Olszyny, mają ponad dwa tysiące mieszkańców. We wsiach tych proces urbanizacyjny, charakteryzujący się m. in. dużą ilością ludności nierolniczej we wsi, jest daleko posunięty.

W południowej części powiatu, gdzie występuje typ wsi luźno skupionej, o małym stopniu rozproszenia, przeważają wsie o małej liczbie ludności, poniżej 400 mieszkańców, o przewadze ludności rolniczej (ryc. 5).

¹¹ *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach powiat Gorlice, województwo rzeszowskie*, Główny Urząd Statystyczny, Biuro Spisów, Warszawa 1971.

¹² W zeszytach statystycznych opracowanych przez GUS (przypis 11) uznano: za wsie zwarte takie wsie, w których co najmniej $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby zabudowy danej miejscowości znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie, tzn. w odległości około 30—50 m od siebie; za wsie skupione — jeżeli co najmniej $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby zabudowy danej miejscowości występuje w grupie o luźnej zabudowie, przy której odległości między budynkami wynoszą średnio 50—70 m, zaś maksymalna odległość między budynkami nie może przekraczać 100 m; za zabudowę rozproszoną, jeśli budynki są rozrzucone w odległości 100—280 m od siebie, zaś maksymalne odległości między nimi mogą dochodzić do 500 m i więcej.

¹³ Wiejskie osiedla rozproszone w Polsce zostały przedstawione na mapie opracowanej przez M. Kiełczewską-Zaleską i D. Bodzak, *Przegl. Geogr.*, t. 42, z. 2, 1970.

Ryc. 5. Wielkość wsi i podział ludności według źródeł utrzymania w powiecie gorlickim (opracowanie D. Bodzak i W. Rządowski)

I — ludność utrzymująca się z rolnictwa; *2* — ludność utrzymująca się z zawodów pozarolniczych; *3* — granice gmin; *A* — wielkość wsi według liczby ludności; *I* — podział administracyjny sprzed 1 I 1973 r.

II. Wielkość gospodarstw we wsiach powiatu gorlickiego jest bardzo zróżnicowana¹⁴, z przewagą gospodarstw małych. Średnia wielkość gospodarstw waha się bowiem od 1,25 ha we wsi Stróże do 12,6 ha we wsi

¹⁴ Rozdział ten został opracowany na podstawie „Wykazu analitycznego potrzeb przebudowy urzędniowo-rolnej (potrzeb scaleniowych) w powiecie Gorlice”, opra-

Regetów. W 51 wsiach, co stanowi 58% wszystkich wsi na terenie powiatu, powierzchnia gospodarstw waha się od 1 do 4 ha. Natomiast w 16 wsiach, co stanowi 18% wszystkich wsi w powiecie, występują gospodarstwa karłowate o powierzchni do 2 ha.

Gospodarstwa karłowate występują we wsiach położonych wokół Gorlic, Biecza oraz na południe od dawnego miasteczka — Bobowej. Wsie, w których występują gospodarstwa małe, do 4 ha, położone są w północnej części powiatu. Natomiast w części południowej powiatu położone są wsie o gospodarstwach nieco większych, od 4 do 8 ha. Zaledwie w dwóch wsiach: w Regetowie i Radocyniu, przeważają gospodarstwa duże, powyżej 10 ha.

Przyczyn występowania stosunkowo małych gospodarstw, zwłaszcza w północnej części powiatu, należy szukać w różnych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego wsi. Głównie jednak na fakt ten złożyły się: postępujący stopień urbanizacji wsi oraz obowiązujące do niedawna prawo dziedziczenia ziemi i podziału gospodarstw u tzw. Pogórzan i Lemków.

Wartość gospodarstwa zależy nie tylko od jego obszaru, ale od sposobu rozmieszczenia i ilości działek w gospodarstwie. Duży rozrzut działek utrudnia racjonalną gospodarkę. Warto więc zbadać, czy istnieje współzależność między wielkością gospodarstw a liczbą działek w gospodarstwie. Zagadnienie to przedstawia poniższy diagram:

Wielkość gospodarstw (w ha)	Liczba działek										Liczba wsi
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 i więcej	
0—2	—	1	9	9	3	3	2	1	—	1	29
2,1—3	—	1	2	4	3	3	4	—	—	1	18
3,1—4	—	—	—	2	3	—	2	—	1	—	8
4,1—5	—	—	1	1	—	1	—	—	—	—	3
5,1—10	—	—	1	1	2	2	3	2	1	1	13
10,1 i więcej	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Razem	—	2	14	18	11	9	11	3	2	3	73

Jak wynika z diagramu, gospodarstwa karłowate, do 2 ha, znajdują się zazwyczaj w 3 lub 4 działkach (w 62% wszystkich wsi powiatu gorlickiego), a nawet w 5 do 6 działkach (w 20%). Gospodarstwa od 2 do 3 ha znajdują się głównie w 4 do 7 działkach (w 77%), gospodarstwa od 3 do 4 ha — głównie w 5 działkach, a gospodarstwa średnie, od 5 do 10 ha, w 5, 6, 7 lub 8 działkach.

Jeśli gospodarstwa zestawimy w trzech grupach wielkości, wówczas okaże się, że: 1) gospodarstwa karłowate, do 2 ha, występują głównie w 3

cowanym przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Gorlicach, Wydział Rolnictwa i Leśnictwa, Powiatowe Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych, stan na grudzień 1970.

lub 4 działkach; 2) gospodarstwa średnie, od 2 do 5 ha, występują głównie w 4 działkach; 3) gospodarstwa duże, powyżej 5 ha, występują głównie w 6 lub 7 działkach. Stan ten przedstawia poniższy diagram:

Gospodarstwa	Liczba działek										Liczba wsi
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
karłowate (do 2 ha)	—	1	9	9	3	3	2	1	—	1	29
średnie (od 2,1 do 5 ha)	—	1	3	7	6	4	6	—	1	1	29
duże (powyżej 5,1 ha)	—	—	1	2	3	2	3	2	1	1	15
Razem	—	2	13	18	12	9	11	3	2	3	73

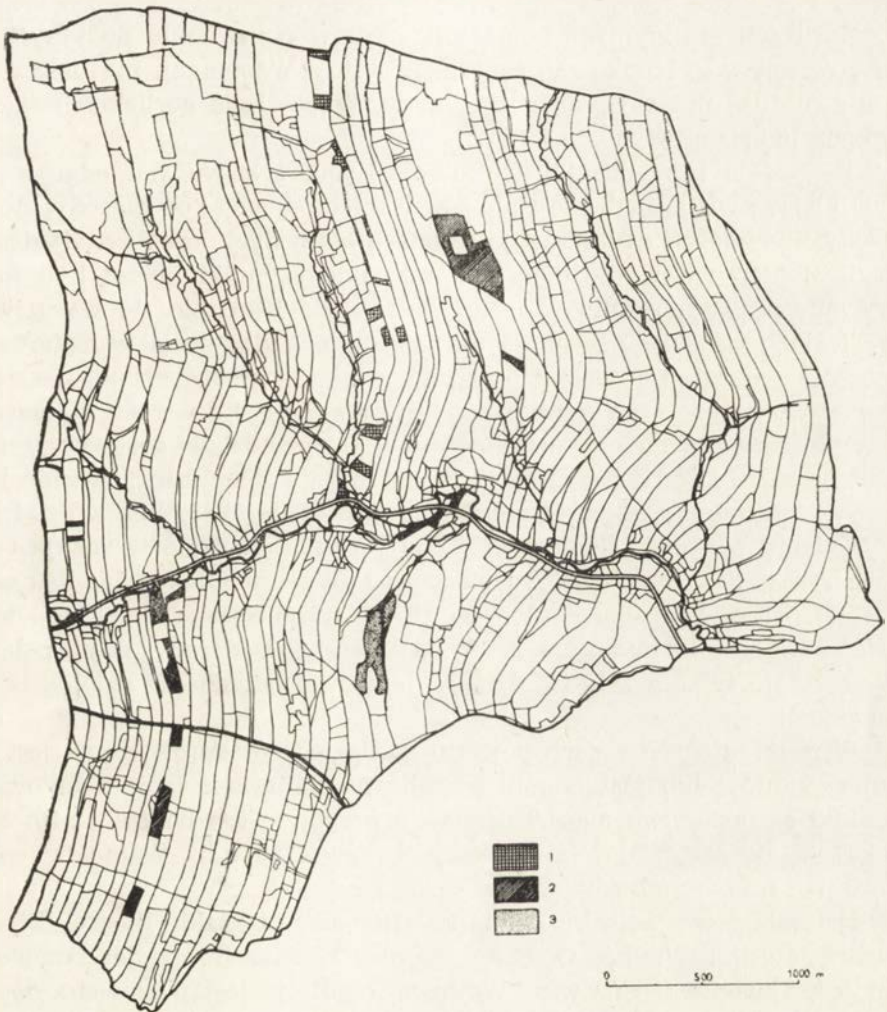
Z diagramu tego wynika, że wraz ze wzrostem wielkości gospodarstw nie wzrasta proporcjonalnie liczba działek w gospodarstwie. Tak więc największe gospodarstwa wykazują stosunkowo najmniejsze rozdrobnienie.

Ogólnie można stwierdzić, że gospodarstwa we wsiach powiatu gorlickiego występują głównie w 3, 4 lub 5 działkach (w 58% wsiach). Stan ten według oceny Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa Powiatowego Biura Geodezji i Urzędzeń Rolnych w Gorlicach nie jest zły. Rozdrobnienie w 3—4—5 działkach jest konieczne z powodu różnego stopnia nachylenia stoków i kilku kategorii gleb, występujących we wsi. Każde gospodarstwo powinno bowiem posiadać swe pola na różnych gruntach. W powiecie gorlickim mamy głównie III, IV lub V klasę gleby.

Struktura gospodarstw we wsiach powiatu gorlickiego została zbada- na na przykładzie kilku wsi. Interesujący przykład wsi, w której dokonały się duże przeobrażenia przestrzenne, stanowi Binarowa. Wieś ta została lokowana w 1348 r.¹⁵ na tzw. prawie niemieckim i rozplanowana jako wieś leśno-łanowa. Binarowa nie przeszła komasacji gruntów po II wojnie światowej, a jej obecny układ przestrzenny jest wynikiem długiego procesu o charakterze ewolucyjnym. Binarowa jest dużą wsią, w której obszar użytków rolnych wynosi 1213 ha. Na terenie wsi znajduje się Państwowy Fundusz Ziemi o powierzchni 5 ha oraz Państwowe Gospodarstwa Leśne o powierzchni 6,11 ha. Własność indywidualna gospodarzy jest bardzo rozdrobniona. Średnia wielkość gospodarstw wynosi 1,81 ha, a średnio gospodarstwo ma 3,6 działki. Niektóre gospodarstwa mają parcele bardzo rozrzucone. Tak np. gospodarstwo Władysława Lenarda (nr rej. 1051), o powierzchni 15,32 ha, znajduje się aż na 13 działkach.

¹⁵ 23 VI 1348 r. Kazimierz Wielki powierzył Mikołajowi Włościcarowi i Hermanowi lokacje wsi nad rzeką Sitnicą (*Kodex Dyplomatyczny Polski*, wydał J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, t. 3, nr 99).

Ryc. 6. Rozmieszczenie własności we wsi Binarowa w powiecie gorlickim:
 1 — własność prywatna; 2 — Państwowy Fundusz Ziemi; 3 — Państwowe
 Gospodarstwa Leśne

Jak wynika z przedstawionego planu (ryc. 6), dawny łań leśny został kilkakrotnie podzielony w poprzek i wzdłuż, a każdy z właścicieli indywidualnych ma swe działki w kilku dawnych łańach. Dawna wieś o układzie leśno-łanowym pól przekształciła się w Binarowej drogą ewolucyjną w tzw. szachownicę gruntów, określaną przez geodetów jeszcze jako szachownica normalna. Z powodu poprzecznych podziałów zagonów działki nie są zbyt wydłużone. Przeciętne wydłużenie działek we wsi wynosi 1 : 5.

W Binarowej znajdują się także pola różniczan, tj. mieszkańców innych wsi. Jest ich 150, a obszar użytków rolnych wynosi około 100 ha. Wieś ta według oceny Powiatowego Biura Geodezji i Urządzeń Rolnych w Gorlicach nie wymaga komasacji, gdyż w porównaniu do innych wsi w powiecie, np. Kunkowej, Smerekowca czy Wapiennej, ma daleko lepszą strukturę przestrzenną gospodarstw. W powiecie gorlickim najgorsze proporcje działek wynoszą 1 : 11.

Dużą rolę przy ocenie struktury gospodarstw we wsi odgrywa nie tylko ilość i wielkość działek, ale również ich odległość od zagrody, stopień nachylenia zbocza, zwłaszcza na terenach górzystych, oraz kształt działek, czyli stopień ich wydłużenia. Te wszystkie czynniki muszą być rozpatrywane przy typowaniu wsi do regulacji. Po 1945 roku 15 wsi powiatu gorlickiego zostało objętych regulacją gruntów. Regulacja ta stanowi komasację gruntów i dotyczy zmian układów własnościowych pól bez zmian granic własnościowych siedlisk. Regulacją zostały objęte wsie posiadające tzw. złośliwą szachownicę gruntów lub w których działki gospodarzy oddalone są zbyt od ich zagród. Tak np. we wsi Szymbark, w której komasacja została przeprowadzona w latach 1945—1948, liczba działek w gospodarstwach dochodziła do 15 i były one rozrzucone w różnych częściach wsi, położonych daleko od zagród. We wsi Gładyszów komasacja została przeprowadzona dopiero w 1970 r.; konieczność komasacji w tej wsi spowodowana była nie rozdrobnieniem gospodarstw, gdyż pola ich składały się tylko z 2 lub 3 działek, lecz dużą odległością działek od zabudowań.

W następujących wsiach powiatu gorlickiego przeprowadzane jest scalanie gruntów lub jest ono planowane na najbliższe lata: Kunkowa — średnio gospodarstwo ma 4,8 działki, a proporcje ich boków 1 : 10, Smerekowiec — 8,6 działki, a proporcje boków 1 : 8 oraz Wapienne — 7,3 działki, a proporcje boków 1 : 6.

Natomiast we wsiach: Bednarka, Bielanka, Bodaki, Bystre, Lipinki, Łuzna, Męcina Wielka, Owczary, Ropica Górna, Rozdziele, Pagorzyna, Sitnica, Skwirtne, Stróżówka, Wójtowa, regulacja jest planowana dopiero w okresie późniejszym.

III. Badanie osadnictwa wiejskiego regionu gorlickiego jest interesujące nie tylko ze względów poznawczych, lecz również pod kątem oceny możliwości przebudowy dotychczasowych wsi. Powiat gorlicki posiada wielowiekową tradycję osadniczą i szybko postępujące procesy urbanizacyjne, przebiegające żywo zwłaszcza w północnej części powiatu. W powiecie występują tylko trzy Państwowe Gospodarstwa Rolne (w Krzywej, Sękowej i Siedliskich) oraz dwie spółdzielnie produkcyjne (w Grudnie Kępskiej i Uściach Gorlickich). Pozostałe wsie należą do rolników indywidualnych.

Prawie we wszystkich wsiach powiatu gorlickiego struktura gospo-

darstw nie jest racjonalna, co nie ułatwia modernizacji rolnictwa. Choć wśród miejscowych geodetów istnieje pogląd, że w wielu wsiach nie jest potrzebna komasacja gruntów, wydaje się on niesłuszny. Regulacją bowiem gruntów powinny być objęte nie tylko wsie o dużym rozproszeniu działek w gospodarstwie, lecz również o niekorzystnej dla gospodarki rolnej strukturze wielkościowej działek. Jest bowiem rzeczą oczywistą, że nie tylko ilość działek w gospodarstwie, ale również ich wielkość i stopień wydłużenia stanowi ważny czynnik przy rozpatrywaniu możliwości wprowadzenia ulepszonej gospodarki rolnej. Dużą przeszkodę w modernizacji wsi odgrywa brak dobrze rozbudowanych dróg. Ich układ na tym terenie jest szczególnie uciążliwy i powoduje liczne spory sąsiedzkie.

Natomiast w powiecie gorlickim, jak i w innych — o podobnej strukturze sieci osadniczej — powiatach Podkarpacia nie należy wprowadzać nowych modeli osadnictwa, które są dostosowane raczej do terenów płaskich, o dużej zwartej sieci osadniczej, lecz adaptować istniejący stan rzeczy, dążąc jedynie do uzdrowienia struktury gospodarstw poprzez komasację działek, zbliżenie obszarów pól do zagrody i rozbudowę dróg. Na tym terenie osadnictwo rozproszone wydaje się więc być uzasadnione. Natomiast wprowadzenie gospodarki wielkoobszarowej mogłoby zburzyć istniejące obecnie terasowe zabezpieczenie parcel lub spowodować konieczność zupełnej zmiany sposobu użytkowania ziemi. Przejście z gospodarki rolnej na hodowlaną jest słuszne tylko na glebach słabych i na terenach położonych na stromych stokach górskich, o dużej erozji gleb.

ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЬСКОГО ЗАСЕЛЕНИЯ ГОРЛИЦКОГО ПОВЯТА

Резюме

Горлицкий повят имеет многовековые традиции заселения и в нем наблюдаются быстро протекающие урбанизационные процессы, особенно оживленные в северной части повята (рис. 1 и 5). Преобладающим морфологическим типом является деревня, не плотно застроенная, т. наз. цепочная, располагающаяся вдоль потока или сухой долины, с системой полособразных полей. Эти деревни основывались или реорганизовывались преимущественно в XIII и XIV вв. на т. наз. немецком праве. Для горлицкого повята характерно наличие в пределах одной заселенной единицы как плотно сосредоточенных селений, так и значительного количества разрозненных крестьянских дворов (рис. 2—4).

В горлицком повяте преобладают мелкие хозяйства, особенно в деревнях, расположенных вокруг городов. Средняя величина хозяйств в повяте колеблется от 1 до 4 гектаров. Эти хозяйства имеют сравнительно большое количество участков с большой степенью их удлиненности, что весьма затрудняет рациональное ведение хозяйства. В качестве примера деревни с большой разрозненностью участков в хозяйствах указана деревня Бинарова (рис. 6). В некоторых деревнях горлицкого повята в истекшем тридцатилетии была осуществлена ликвидация чересполосицы.

Из осуществленных исследований характера заселения вытекает, что в горлицком повяте — так же, как и в других повятах Прикарпатья — не следует вводить новые модели заселения, пригодные скорее для равнинной территории, с большой, плотной сетью селений. Но следует лишь стремиться к оздоровлению структуры хозяйств путем укрупнения земель-

ных участков, сближения крестьянского двора с площадью полей, и путем строительства дорог. Для этой территории разрозненность заселения кажется вполне оправданной. Введение же крупнотоварного хозяйства могло бы разрушить существующее сейчас террасное предохранение участков, или вызвать необходимость полной перемены способа землепользования. Переход с аграрного хозяйства на животноводческое иногда целесообразен, но только на слабых почвах и территориях, находящихся на крутых склонах гор с большой эрозией почв.

DESCRIPTION OF RURAL SETTLEMENT IN GORLICE DISTRICT

Summary

Gorlice district has had a long settlement tradition. Today we may observe rapid urbanization processes especially in the northern part of the district (Fig. 1 and 5). The dominant morphological type is a loosely compact village (chain village) stretching along a stream with a field pattern of a „Waldhufendorf” type. These villages were founded or reorganized mainly in the XIIIth and XIVth centuries under the so called German Law. Characteristic for the Gorlice district is the existence of a compact settlement with a large number of isolated farms surrounding the village. There are also numerous villages showing full dispersion of farmsteads (Fig. 2—4).

In the Gorlice district, especially in villages situated around the towns, small farms prevail. The average size of a farm in this district ranges from 1 to 4 ha. The fields of the farms are divided into a large number of plots which are long and narrow, what makes rational farming very difficult. The village Binarowa was selected to serve as an example of village with a great dispersion of plots (Fig. 6). In some villages of the Gorlice district the consolidation of fields has been carried out in the last 30 years.

The results of research on the features of the settlement show that in the Gorlice district, as well as in other districts of Podkarpacie, new settlement models should not be introduced since they have been created for the plains with a dense settlement network. In this situation it is better to leave things as they are and gradually to introduce improvements in the farm structure through the consolidation of fields and concentration of propriety. In this mountainous region dispersed settlements seem to be justified. The introduction of large field blocks for mechanical cultivation could possibly damage the existing terrace protection of the plots and could involve changes in the manner of farming. The transition from agriculture to breeding is justified in case of poor soils and in areas situated on steep slopes where the process of erosion is likely to occur.

Maria KIELCZEWSKA-ZALESKA

ROLA USŁUG W KSZTAŁTOWANIU SIĘ HIERARCHII OSIEDLI WIEJSKICH

ZMIANY JEDNOSTEK ADMINISTRACYJNYCH W POWIECIE

Na zróżnicowanie się osiedli wiejskich wywarły znaczny wpływ stosunki wynikające z organizacji najniższych stopni władz administracyjnych. Wieś od dawna odznaczała się specyficzną odrębnością organizacyjną, która ułatwiała jej mieszkańcom życie społeczne i gospodarcze. Jest to poważne zagadnienie historyczne, w które tu nie wnikam, ograniczając się do badań ostatniego okresu.

Powiat gorlicki, podobnie jak cały byłby zabór austriacki, posiadał system organizacji gmin jednowioskowych, który wywodził się z dawnej organizacji wsi sołeckiej z samorządem wsi. Każda wieś tworzyła odrębną jednostkę organizacyjną, co sprzyjało wytwarzaniu się silniejszych więzi w obrębie wsi, ale nie ułatwiała różnicowania się wsi na ważniejsze i mniej ważne. Tylko siedziby parafii w życiu wsi odgrywały większą społeczną rolę. Ponad wsią, o szczebel wyżej w hierarchii osadniczej, było małe miasteczko. W powiecie gorlickim było w 1921 r.¹ 87 jednowioskowych jednostek wiejskich i 3 miasteczka.

Na terenie byłego zaboru rosyjskiego wprowadzono w XIX w. zbiorowe gminy wiejskie, które były przeciętnie 4 do 5 razy większe od gmin jednowioskowych. Przetrwały one po I wojnie światowej i stały się pewnym wzorem dla reorganizacji i reformy samorządu terytorialnego, wprowadzonego w 1935 r. dla całego terytorium Polski. Utworzono wówczas jednolity podział terenów wiejskich na zbiorowe gminy wiejskie w całej PRL.

W powiecie gorlickim w miejsce 87 gmin utworzono wówczas 11 gmin zbiorowych. Po raz pierwszy zostały wyeksponowane z sieci osadniczej do roli nadrzędnej miejscowości Glinnik Mariampolski, Gładyszów, Lipinki, Łuzna, Ropa, Rzepiennik Strzyżewski, Sękowa, Śnietnica, które stały się siedzibami gmin zbiorowych.

¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. XII. Woj. krakowskie, Śląsk Cieszyński, GUS, Warszawa 1925.

Organizacja gmin zbiorowych została utrzymana po II wojnie światowej. Dopiero w 1956 r. zmieniono podział administracyjny i zamiast gmin utworzono gromady. Przy wytyczaniu granic gromad posłużono się następującymi kryteriami: 1) wielkość 1000—3000 mieszkańców; 2) po-

Tabela 1

Podział powiatu gorlickiego na gminy i gromady w latach 1948—1973

Miejscowości	1948	1956	1960	1965	1972	1973
	gminy	gromady				gminy
1	2	3	4	5	6	7
Biecz	×	—	—	—	—	×
Binarowa	—	×	×	×	×	
Bobowa	×	×	×	×	×	×
Bystra		×	×	—	—	
Dominikowice		×	×	—	—	
Gładyszów	×	×	×	×	×	×
Gorlice		×	×	×	×	×
Glinnik Mariampolski włączony do Gorlic	×					
Gródek		×	×	—	—	
Gródna Kępska		×	—	—	—	
Jankowa		×	×	—	—	
Kobylanka		×	×	×	×	
Kryg		×	×	×	×	
Libusza		×	×	×	×	
Lipinki	×	×	×	×	×	×
Łosie		×	—	—	—	
Łużna	×	×	×	×	×	×
Moszczenica		×	×	×	×	×
Olszyny		×	×	×	×	
Ropa	×	×	×	×	×	×
Ropica Górna		×	—	—	—	
Rożnowice		×	×	×	×	
Rzepiennik Strzyżewski (Biskupi)	×	×	×	×	×	×
Sękowa	×	×	×	×	×	×
Siary		×	—	—	—	
Siedliska		×	×	×	—	
Staszkówka		×	—	—	—	
Stróże		×	×	×	×	×
Strzeszyn		×	—	—	—	
Szałowa		×	×	×	—	
Szymbark		×	×	×	×	
Śnietnica	×	×	×	×	×	
Turza		×	×	—	—	
Uście Gorlickie Ruskie	×	×	×	×	×	×
Wola Łużańska		×	×	—	—	
Wysoka		×	×	×	×	
Zagórzany		×	×	×	×	
Łącznie w powiecie	11	35	29	23	21	12

wierzchnia 1500—5000 ha; 3) maksymalna odległość gospodarstwa rolnego od gromadzkiej rady narodowej powinna wynosić 5 km.

W wyniku tej reformy powstało w 1956 r. w powiecie gorlickim 35 gromad. Zmiany następowały później przez łączenie słabszych i mniejszych gromad w większe, tak że w 1972 r. pozostało już tylko 21 gromad (tab. 1).

Powiat gorlicki obejmował do 1972 r. 21 gromad, w tym 2 miasteczka, czyli na jedną gromadę przypadały średnio 4 wsie. Siedziby gromad były zazwyczaj wsiami większymi, położonymi pośrodku obszaru, który administracyjnie do nich należał. Rozkład osiedli w obrębie gromady zależał od ilości wsi włączonych do gromady i ich układów przestrzennych. W tej dziedzinie zachodziły znaczne różnice. Były dwie gromady jednowioskowe (Moszczenica, Olszyny); dwie dwuwioskowe, cztery trzywioskowe, pięć czterowioskowych i po jednej liczących od ponad czterech aż do 11 małych wiosek (Gładyszów).

Kilkuwioskowa sieć z siedzibą gromady nie była często dobrze powiązana z racji trudnych warunków topograficznych. Gromady, których wsie leżały na tej samej osi dolinnej, miały najlepsze i najdogodniejsze układy. Do takich należą gromady Rzepiennik Strzyżewski. Dostosowaniem do rzeźby tłumaczy się też istnienie jednowioskowych gromad, które powstały tam, gdzie wieś wypełnia całą odizolowaną wysokimi grzbietami od innych wsi dolinę (Moszczenica, Olszyny). Częściej jednak gromada obejmowała kilka dolin. Powiązania z siedzibą gromady odbywały się uciążliwymi drogami przez grzbiety górskie.

W tej sytuacji topograficznej wsie gromadzkie w okresie swego istnienia nie zawsze stały się prawdziwymi ośrodkami obsługi, koncentrującymi usługi w obrębie osiedla będącego siedzibą gromadzkiej rady.

W powiecie nakładały się więc cztery fazy organizacyjne:

- 1 — faza gmin jednowioskowych;
- 2 — faza gmin zbiorowych dużych;
- 3 — faza gromad kilkuwioskowych, które przetrwały do 1972 r.;
- 4 — faza gmin zbiorczych wprowadzonych od początku 1973 r.

Ta zmienność organizacyjna wpłynęła na bardzo znaczne zróżnicowanie się wsi, rozbudzenie ambicji do odgrywania roli wiodącej wśród wielu wsi i rozproszenia usług, których lokalizacja w znacznym stopniu była powiązana z rolą administracyjną jednostek wiejskich.

Nowy podział administracyjny utworzony od 1 I 1973 r. wydzielił w powiecie 12 gmin, w tym 2 wiejsko-miejskie (Gorlice, Biecz). Wielkość nowych gmin waha się od 1840 do 15043 km² i od 1630 do 15063 mieszkańców. Duże odchylenia od średniej, które służyły jako wytyczne przy organizacji gromad w 1973 r., świadczą, że nie postępowano w tworzeniu nowych jednostek zbyt schematycznie, ale uwzględniono specyficzną topografię i ekonomiczną sytuację jednostek osadniczych i terenu. Największe pod względem zamieszkania gminy powstały jako zespolone

gminy wiejsko-miejskie (Gorlice, Biecz). Nie uległy powiększeniu gminy Bobowa i Moszczenica, które zachowały obszar dawnych gromad. Zmniejszeniu w porównaniu do gromady uległa gmina Stróże, której wydzielenie jako specjalnej jednostki administracyjnej może budzić pewne zastrzeżenia². Większość gmin znacznie powiększyła swój obszar oraz ludność i obecnie obejmuje swoim zasięgiem po kilkanaście wsi. Wsie, które stały się siedzibami gmin, uzyskały większe szanse rozwoju, a rola ich sieci osadniczej uległa wzmocnieniu. Rola ta zależy zwłaszcza od stopnia koncentracji usług dla całego zaplecza należącego do gminy i stopnia rozwoju usług na zapleczu.

Tabela 2

Podstawowe dane statystyczne dla nowego podziału administracyjnego w powiecie gorlickim wg stanu z dnia 1 I 1973

Miasta	Gminy wiejsko-miejskie	Gminy wiejskie	Powierzchnia (w km ²)	Liczba ludności	Gęstość zaludnienia na 1 km ²
Gorlice			1 630	16 469	1010,4
Biecz			1 770	4 214	238,1
	Biecz		8 051	11 664	144,9
		Bobowa	4 979	7 831	157,3
		Gładyszów	15 043	1 630	10,8
	Gorlice		9 997	15 063	150,7
		Lipinki	6 643	6 015	90,5
		Łużna	5 622	7 194	128,0
		Moszczenica	3 760	4 260	113,3
		Ropa	14 517	6 793	46,8
		Rzepiennik			
		Strzyżewski	7 074	6 704	94,8
		Sękowa	12 658	4 058	32,1
		Stróże	1 840	3 497	190,1
		Uście Gorlickie	13 530	2 959	21,2

ROZMIESZCZENIE USŁUG NA WSI I ICH WPŁYW NA HIERARCHIZACJĘ OSIEDLI

Na wsi występują usługi w różnych dziedzinach: kultury i oświaty, służby zdrowia, handlu i skupu towarów, usług związanych z organizacją i pracą na roli, administracją, transportem i łącznością oraz rzemiosłem. Podczas gdy w mieście usługi z tych wszystkich dziedzin mają tendencję do koncentracji i do tworzenia rozmaicie w usługi wyposażonych dzielnic — na wsi usługi mają tendencję do rozpraszania się. Poszczególne rodzaje usług są mało ze sobą powiązane. Na przykład usługi związane bezpośrednio z produkcją rolną znajdują się w innym zespole osiedli niż usługi w dziedzinie handlu czy kultury. Zjawisko niezgodności w tej dziedzinie obserwuje się zwłaszcza w wiejskiej sieci osadniczej o dużym stop-

² M. Kiełczewska-Zaleska, *Dotychczasowy rozwój lokalnej sieci osadniczej a reforma administracyjna wsi z 1973 r.*, „Przegląd Geograficzny”, z. 2, 1974.

niu urbanizacji (ryc. 1). Do takich obszarów należy powiat gorlicki, w którym dojazdy do pracy do miast są znaczne. We wsiach tegoż powiatu jest także bardzo duży udział ludności nierolniczej.

Usługi na wsi można podzielić na powszechnie występujące (elementarne), to jest takie, które znajdują się prawie w każdej miejscowości, i usługi rzadsze, które mają większe rejony obsługi. Zestaw usług powszechnych zmienia się w poszczególnych częściach kraju. Usługi powszechnie występujące mogą być mniej liczne w obszarach, gdzie są małe wsie, liczniejsze, gdzie są wsie duże.

Od usług powszechnych (elementarnych) można odróżnić zespół usług podstawowych, to znaczy takich, które są niezbędne do zorganizowania pełnego funkcjonowania głównych podstaw zaopatrzenia ludności i które tworzą minimalny zestaw usług charakterystyczny dla osiedli o pełnym wyposażeniu w usługi potrzebne w życiu codziennym.

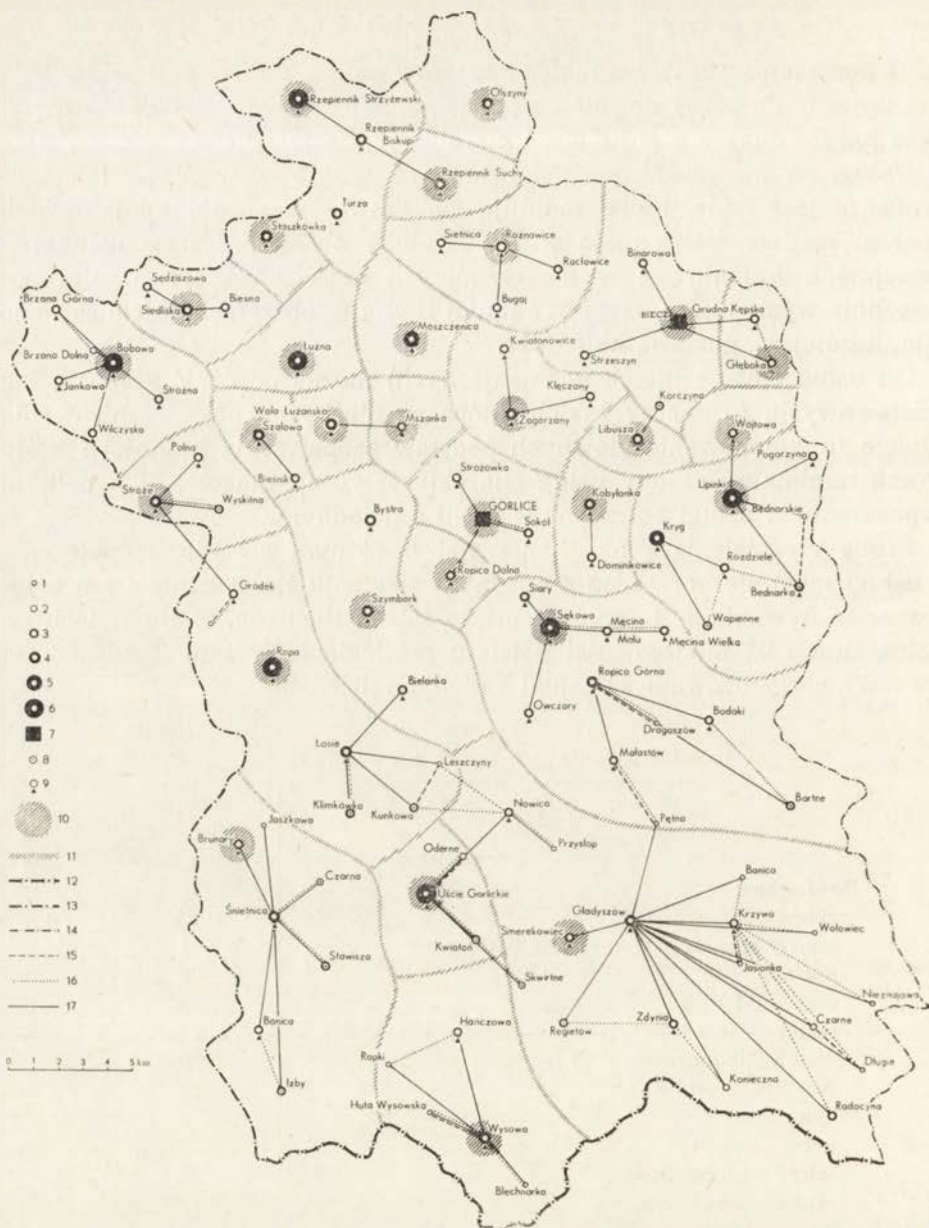
Próba wydzielenia i określenia wsi o różnym stopniu zaopatrzenia w usługi musi się oprzeć na dokładnym zbadaniu ilości usług i ich rejonów oddziaływania w terenie. Poniższa tabela ilustruje, w ilu wsiach na ogólną liczbę 91 miejscowości powiatu gorlickiego, w tym 2 miasteczka i 89 wsi³, zorganizowane są usługi z różnych dziedzin.

Tabela 3

Usługi w powiecie gorlickim na wsi w 1970 r.

Usługi	Liczba miejscowości
Powszechne:	
sklepy spożywcze	55
punkty sprzedaży pomocniczej PSP	35
telefony	78
przystanki PKS	49
szkoły 8- (65) i 4-kl. (16)	81
punkty biblioteczne	50
światlice	53
Podstawowe:	
poczty	27
sklepy wielobranżowe	22
sklepy przemysłowe	19
biblioteki (wraz z filiami)	32
przedszkola	25
kluby	30
Ponadpodstawowe:	
zarządy gminnych spółdzielni (GS)	8
Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa (SOP)	7
ośrodki zdrowia	12
apteki (2) punkty apteczne (9)	11
zakłady gastronomiczne	11
Milicja Obywatelska (MO)	7

³ Wsi sołeckich jest 76, jednostek osadniczych wg GUSu 91, miejscowości wg map topograficznych 99.

Ryc. 1. Typy hierarchiczne osiedli wiejskich w powiecie gorlickim i zasięg ich oddziaływania w zakresie usług podstawowych w latach 1970/1971

1 — wsie bez usług; 2 — wsie poniżej trzech usług; 3 — wsie z usługami powszechnymi; 4 — wsie z usługami podstawowymi; 5 — wsie z usługami ponadpodstawowymi, mniej rozwiniętymi; 6 — wsie z usługami ponadpodstawowymi, lepiej rozwiniętymi; 7 — miasta; 8 — miejscowości ze szkołą 5-klasową; 9 — miejscowości ze szkołą 8-klasową; 10 — placówki obsługi rolnictwa (wiodące kółka rolnicze, międzykółkowe bazy maszynowe); 11 — zasięg obsługi placówek rolnictwa; 12 — granica państwa; 13 — granica województwa; 14 — granica powiatu; 15 — powiązania zespołów osadniczych; 16 — powiązania miejscowości w dziedzinie oświaty; 17 — powiązania miejscowości w zakresie obsługi poczt. Oprac. D. Bodzák i A. Sidor

Na podstawie liczby występujących punktów usługowych we wsiach dokonano klasyfikacji osiedli na 6 grup.

Pierwszą grupę tworzą wsie bez usług. Są to na ogół małe wioski lub większe przysiółki, położone bliżej większej osady. W południowej części powiatu są to położone z dala, wśród gór, niewielkie osiedla. Jest ich w powiecie 14.

Do drugiej grupy zaliczono wsie o bardzo małym wyposażeniu w usługi, które w pewnym stopniu ułatwiają życie, ale nie zaspokajają codziennych potrzeb. Są to wsie zaopatrzone co najmniej w: telefon, przystanek PKS, punkt skupu jaj lub dostawy mleka. Czasami w tym najniższym zespole usługowym mogą wystąpić inne placówki. Wsi o małym wyposażeniu w usługi jest 9. Znajdują się one głównie w południowej części powiatu.

Wieś trzeciej grupy posiada oprócz usług występujących w poprzedniej grupie placówkę handlu detalicznego, sklep lub kiosk spożywczy, szkołę 8- lub 4-klasową, punkt biblioteczny, świetlicę. Jest to już wieś dość dobrze wyposażona w usługi. Tworzy ona najczęściej występujący typ wsi w powiecie, gdyż na ogólną liczbę 99 wsi — takich wsi jest aż 50. Powszechnym typem w powiecie jest więc wieś o wysokim wyposażeniu w usługi elementarne. Nie posiada ona jednak pewnych istotnych dla życia codziennego osiedla placówek, jak np. poczty, i dlatego w zakresie tych usług powiązane są te wsie z następną, czwartą grupą wsi podstawowych.

Wsie podstawowe, czwarta grupa wsi, są ośrodkami, w których oprócz wspomnianych wyżej usług powszechnie występujących znajdują się: poczta, biblioteka, sklep wielobranżowy, sklep przemysłowy. Część wsi podstawowych jest zaopatrzona ponadto w skup towarów rolnych. Wsie podstawowe powiatu gorlickiego posiadają znaczną ilość punktów usługowych (14—27), a poza tym mają także po kilka prywatnych zakładów rzemieślniczych (1—9). Jest także kilka wsi, które mają ośrodki zdrowia (Krag, Libusza, Rożnowice). Są to miejscowości o znacznym stopniu urbanizacji, co tłumaczy ich wyższy stopień zaopatrzenia w usługi podstawowe. Miejscowości podstawowe z dobrym wyposażeniem w usługi tworzą ośrodki centralne I, najniższego stopnia, gdyż jest z nimi powiązany pewien zespół osiedli, większy obszar obsługi. Dla powiatu gorlickiego charakterystyczne jest jedno zjawisko. Znaczne zaplecze obsługi mają wsie podstawowe, a nawet elementarne na terenie południowej części powiatu. Natomiast w północnej części powiatu istnieje duża ilość wsi tej grupy bez większego zaplecza. Spełniają one funkcje podstawowe tylko dla jednej lub kilku wsi. Są to wsie rozległe, duże, samowystarczalne w zakresie usług podstawowych, co wyraźnie widzimy na rycinie 1. Na mapie tej są zaznaczone różne typy wyżej omówionych wsi i powiązania w zakresie usług podstawowych ujęte za pomocą zasięgów działania poczt i szkół. Szkoły podają stan z 1972 r. przed reorganizacją podjętą w 1973 r.

Tabela 4

Hierarchiczne typy wsi wg liczby usług

Bez usług	14
Elementarne słabo rozwinięte	9
Elementarne wyżej rozwinięte	50
Podstawowe	20
Ponadpodstawowe, niżej rozwinięte	1
Ponadpodstawowe, w pełni roz- winięte bez dwóch byłych miast Bobowej i Uścia	5
	- 99 ⁴

Na niższe wyposażenie wsi na południu w usługi powszechne i podstawowe wywarła wpływ z jednej strony niedawna przeszłość tego obszaru, wysiedlenie ludności po II wojnie światowej i opustoszenie Beskidów oraz bardzo powolny przebieg aktywizacji ich w latach ostatnich. Na rozwinięcie prężniejszej akcji aktywizacyjnej gromad beskidzkich trudno było uzyskać środki, gdyż w województwie rzeszowskim koncentrowane one były przede wszystkim na terenie bardziej wyludnionych Bieszczad. Dlatego utrzymuje się dotąd niski stan zaludnienia i zainwestowania w usługi gromad beskidzkich powiatu gorlickiego.

Natomiast wysoki standard wsi z usługami elementarnymi i podstawowymi na Pogórze łączy się z historycznie ukształtowaną strukturą dużych wsi, o dawnej więzi stworzonej przez administrację jednowioskowych gmin. Ambicje lokalne wyrażone również w czynach społecznych przyczyniły się do dobrego wyposażenia wsi w usługi kulturalne i inne prawie w każdej większej wsi.

ORGANIZACJA OBSŁUGI ROLNICTWA

Powiat gorlicki, choć posiada znaczny stopień zurbanizowania wsi, jest powiatem rolniczym o dobrych glebach, dających duże możliwości rozwoju rolnictwa. Rolnictwo jest organizowane przez małą własność, która tu przeważa.

W powiecie rozwinięte są organizacje, mające podnieść poziom wykształcenia zawodowego i ułatwić rozwój gospodarczy. Organizacje te mają charakter powszechny. Istnieje 70 kółek rolniczych, 74 kół gospodyń wiejskich. Znaczną rolę w podniesieniu poziomu gospodarowania wnoszą agronomi przy gromadzkich radach narodowych. W powiecie istnieje już 14 agronomówek, nowo pobudowanych, stałych baz dla tej akcji. Teren jest jednak trudny i postęp odbywa się powoli.

⁴ Większa ilość miejscowości niż na s. 31 wynika z innego kryterium przyjętego przy ustalaniu miejscowości.

Skala mechanizacji prac na roli jest nadal mała. Sprawy mechanizacji włączone zostały w zakres działalności kółek rolniczych. Kółka rolnicze są pod opieką Związku Kółek Rolniczych z siedzibą w Gorlicach, który kieruje dotacjami i reguluje politykę zaopatrzenia w sprzęt mechaniczny. Istnieje tylko 8 międzykółkowych baz maszynowych oraz 2 POMy (w Uściu i Sokole pod Gorlicami) oraz 18 kółkowych zespołów maszynowych. Niektóre z baz obsługiwać muszą znaczne tereny (ryc. 1). Ośrodek obsługi i baza mieści się nieraz w innej miejscowości niż ważniejsze usługi. W gromadzie Śnietnica takim dominującym ośrodkiem obsługi rolnictwa są Brunary, w gromadzie Bobowa — Jankowa. Sokół, mała wieś mająca POM, jest ważnym ośrodkiem obsługi rolnictwa dla gromad całej północno-wschodniej części powiatu. Poza tym w 6 wsiach, które były siedzibami gromad do 1973 r., znajdują się MBMy.

Kółka rolnicze powiatu gorlickiego łącznie ze związkiem powiatowym zatrudniały 492 osoby, w tym 49 kobiet. Państwowe dotacje na działalność kółek z Funduszu Rozwoju Rolnictwa wynosiły w ostatnich latach po 6—8 milionów złotych rocznie, co jest sumą nieznaczną. Większość wydatków na zakup i konserwację maszyn oraz na pensje pracowników pokrywana była z opłat za usługi świadczone rolnikom. W 1971 r. obrót roczny kółek rolniczych powiatu gorlickiego wynosił z tego tytułu 32 miliony złotych.

Zasięgi oddziaływania międzykółkowych baz maszynowych są na obszarze Pogórza niewielkie; rzadko tylko obejmują większą ilość wsi (Jankowa, Lipinki, Sękowa). Przeważnie działają na terenie tylko 2—3 wsi, podobnie jak kółkowe zespoły maszynowe. Inaczej jest na obszarze górskim, gdzie 2 międzykółkowe bazy maszynowe oraz 1 zmechanizowane kółko rolnicze obsługują całą niemal południową część powiatu gorlickiego. Na tym obszarze nadal liczne są wsie nie objęte działalnością kółek rolniczych, zwłaszcza w gromadzie Uście Gorlickie.

Z krótkiego przeglądu usług technicznej obsługi rolnictwa widać, że rozmieszczenie placówek usługowych w tej dziedzinie nie pokrywało się w pełni do 1972 r. z rozmieszczeniem ośrodków usługowych poprzednio omówionych. Wieś nie pełniąca zwykle roli usługowej w zakresie usług podstawowych jest często ośrodkiem ważnych usług dla rolnictwa.

OSRODKI LOKALNE II STOPNIA

Sieć lokalna wyższego hierarchicznie szczebla powiązana jest z działalnością instytucji rzadszych, potrzebnych nie w życiu codziennym ludności wiejskiej, ale sporadycznie. Instytucje te posiadają większe rejony obsługi. Należą do nich placówki organizacji władzy terenowej, gospodarczej i administracyjnej. Z tabeli II wynika, że do instytucji tego typu trzeba zaliczyć w powiecie gorlickim: ośrodki zdrowia, apteki i punkty apteczne, zarządy GSów i SOPów. Placówek w zakresie tych usług jest

od 7 do 12. Nie ma więc jednolicie wykształconej sieci obsługi ośrodków II stopnia. Wiąże się to ze zmianami dokonanymi w administracji wsi w latach powojennych. Zmiany administracji wiejskiej, które weszły w życie w 1973 r., nadały większe znaczenie administracji gminnej i podniosły rolę siedzib gmin, powodując także dalszą reorganizację w dziedzinie usług.

W kształtowaniu się ośrodków lokalnych II stopnia najważniejszą rolę pełniły dotychczas organizacje gospodarcze: zarządy GSów i SOPy. Zarządów GSów jest w powiecie 10, w tym 4 w miastach i miasteczkach zdegradowanych, a 6 na wsi (1970 r.), SOPów jest 9 : 4 w miastach i 5 na wsi. Tylko jedna wieś, Moszczenica, mająca zarząd GSu, nie ma odpowiedniego szczebla instytucji finansowej SOP i podlega SOPowi w Łużnej. Poza tym obydwie te instytucje ma 5 wsi: Lipinki, Łużna, Ropa, Rzepiennik Strzyżewski, Sękowa, które stały się siedzibami gmin w 1973 r. GSy w tych wsiach są dużymi jednostkami gospodarczymi (tab. 5).

Tabela 5

Działalność GSów w roku 1969/70

Miejscowości	Obrót w mln zł	Ilość osób zatrud. w całej wsi	Placówki sprzedaży detal.	Zatrudnieni	Punkty skupu	Usługi
Rzepiennik Strzyżewski	51	75	21	23	16	2
Moszczenica	22	31	11	11	6	3
Lipinki	41	63	20	28	20	2
Sękowa	29	24	16	16	6	2
Ropa	40	—	—	—	—	—
Łużna	42	71	26	30	7	7

Na 10 placówek zarządów GSów aż 9 znajduje się w północnej podgórskiej części powiatu, a tylko 1 zarząd działa w górskiej części powiatu i jest zlokalizowany w Uściu. Podobnie jest na południu (w Uściu Gorlickim 1 SOP). W zjawisku tym ponownie powtarza się kontrast między wyposażeniem w ośrodki usługowe między gromadami górskimi a całą resztą powiatu. Gminne spółdzielnie bezpośrednio zarządzają zarówno placówkami handlu i skupu, jak i mniejszymi zakładami produkcyjnymi, które mają możliwość organizować i rozwijać. Również usługi nieprodukcyjne leżą w zasięgu ich inicjatywy i organizacji. Są one więc głównymi organizatorami życia rejonu im podlegającego; od sprawności i środków zarządu GSów zależy w znacznym stopniu rozwój usług na wsi.

Zasięgi oddziaływania poszczególnych zarządów gminnych spółdzielni nie wynikają z samorzutnych ciężarów osiedli, ale są wyznaczone przez władze spółdzielni. Rejony GSów były ujmowane całymi gromadami, co ułatwia sprawozdawczość gospodarczą i współpracę GSów z gromadzkimi radami narodowymi. Zdarzały się na terenie powiatu gorlickiego sytuacje przekraczania zasięgiem oddziaływania granic administracyjnych. Obec-

nie następuje reorganizacja rejonów działania GSów zgodnie z nowym podziałem administracyjnym.

Poza jedną Moszczenicą działalność zarządów GSów z innych wsi ma dość znaczny rejon obsługi obejmujący kilka dawnych gromad, choć nie-raz, jak w wypadku Sękowej czy Łużnej, tylko obszar dawnej jednej gromady. Te dwie ostatnie gromady składają się z kilku wiosek i obejmują znaczny obszar. We wszystkich sześciu wsiach mieszczą się także: ośrodek zdrowia kilkugabinetowy, posterunek MO, większa liczba sklepów (Lipinki — 6, Łużna — 4, Moszczenica — 10, Ropa — 6, Rzepiennik Strzyżewski — 5, Sękowa — 2). Są to więc ośrodki lepiej wyposażone także w usługi podstawowe.

Pięć z nich można uznać za ośrodki ponadpodstawowe w pełni rozwinięte. Moszczenica może uchodzić za ośrodek ponadpodstawowy nie rozwinięty w pełni. Jest to duża wieś licząca 2994 mieszkańców, która ma rozwinięte usługi obydwóch szczebli w obrębie wsi, ale z racji swego położenia izolowanego w dolinie nie wykazuje żadnej tendencji do powiększania swego rejonu wpływów i obsługuje tylko jedną wieś. Leży ona poza tym w pobliżu przężnej Łużnej.

Dlatego można przyjąć, że w powiecie gorlickim 6 wsi oprócz 2 miasteczek zdegradowanych (Uście, Bobowa) uzyskało w okresie minionego 25-lecia charakter ośrodków centralnych II stopnia dzięki działaniu nowych socjalistycznych instytucji i organizacji wiejskich w okresie powojennej gospodarki. Ośrodki te stały się siedzibami nowych gmin zbiorowych.

Wymienione wsie były ośrodkami gmin zbiorowych do 1954 r. i przywrócenie im tego charakteru ułatwi ich dalszy rozwój jako ośrodków centralnych. Są one racjonalnie rozmieszczone w stosunku do ośrodka centralnego III stopnia, miasta powiatowego Gorlic, jak i w stosunku do innych miast i miasteczek zdegradowanych powiatu. Nie wchodzą w ich zasięgi oddziaływania, ale wypełniają obszary zbyt od nich odległe.

Oprócz tych 5 ponadpodstawowych wsi Moszczenica z tytułu swego położenia topograficznego i znacznej wielkości utrzymała słusznie swoją rangę siedziby gminy.

Gładyszów i Stróże są wsiami o mniej rozwiniętych ponadpodstawowych usługach; zostały one powołane w 1973 r. na siedziby gmin. Gładyszów obejmuje znaczny obszar Beskidów, słabo zaludniony, potrzebujący aktywizacji zespołowej. Stróże zaś są lokalnym węzłem kolejowym, o rozbudowanych usługach podstawowych, ale z małym zapleczem obsługiwania i bez funkcji ponadpodstawowych. Powołanie Stróży na siedzibę gminy jest najbardziej dyskusyjne w tym powiecie.

Zasięg oddziaływania ośrodków centralnych I i II stopnia dzieli powiat na szereg lokalnych sieci osadniczych. Struktura tych sieci jest dość złożona. Zauważyć należy przede wszystkim, że dookoła miast Gorlic i Biecha są liczne miejscowości o dużym zaludnieniu, które nie mają

w pełni rozwiniętych usług podstawowych. Wsie te w zakresie usług podstawowych zarówno I, jak i II stopnia są związane z miastami, co wiąże się w tym terenie z rozwiniętą komunikacją miejską dochodzącą do tych wsi. Do Gorlic w obrębie tego pasa sieci lokalnej I stopnia ciążą wsie Ropica Dolna, Sokół, Stróżówka oraz inne. Do zaplecza Biecza należą wsie: Binarowa, Strzeszyn, Grudna Kępka, Głęboka, Wójtowa.

Z tego wynika wnioszek, że bliskie zaplecze miast nie stwarza potrzeby rozwoju wiejskich usługowych ośrodków lokalnych I stopnia.

Powstanie nowego podziału administracyjnego od 1 I 1973 r. utworzyło dwie gminy wiejsko-miejskie: Gorlice i Biecz. W świetle dokonanej analizy hierarchii sieci osiedli wiejskich jest to posunięcie bardzo trafne. Do gminy miejsko-wiejskiej zostały włączone te obszary, które w zakresie usług podstawowych i ponadpodstawowych i tak do miast ciążyły i nie wytworzyły własnych ośrodków usługowych.

Podobny układ sieci lokalnej typu miejskiego ma Bobowa. Na jej zapleczu leżą wsie Brzana Dolna i Górna, Jankowa, Sędziszowa, Siedliska, Stróżna, Wilczyska, z których żadna nie pełni roli ośrodka podstawowego. Są one bowiem w zakresie usług podstawowych związane ze zdegradowanym miasteczkiem Bobową.

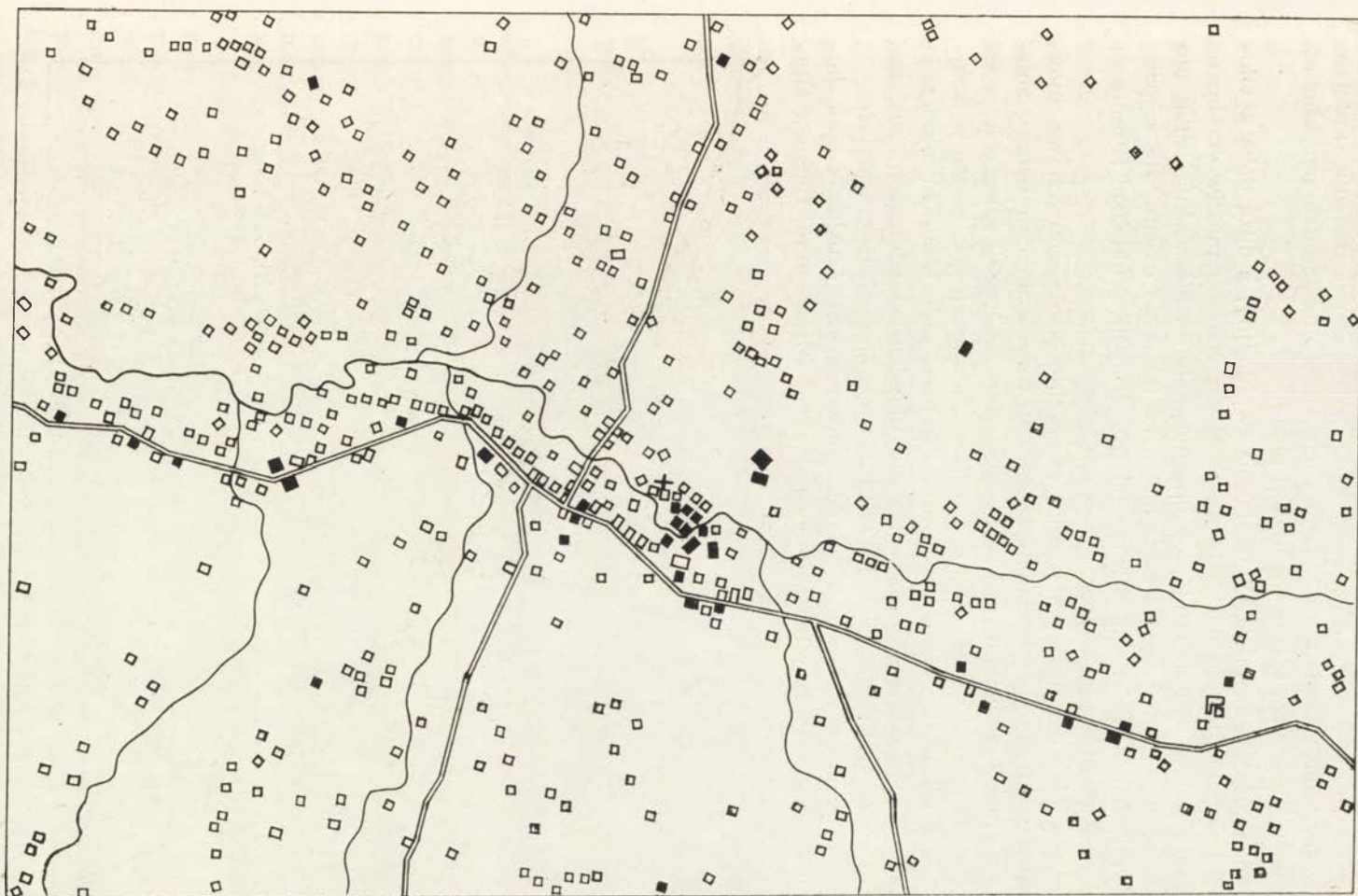
Miasta więc nie sprzyjają tworzeniu się ośrodków lokalnych wiejskich na swoim bliskim zapleczu zarówno I, jak i II stopnia, gdyż z nadwyżką same spełniają tę rolę. Wobec jednak mało rozwiniętej sieci miast w powiecie gorlickim istnieją z dala od miast silnie rozwinięte ośrodki lokalne I i II stopnia, których charakter został rozwinięty i umocniony na skutek znacznego rozwoju usług na wsi w okresie minionego 25-lecia gospodarki społecznej.

LOKALIZACJE USŁUG NA WSI I ICH POWIĄZANIA Z UKŁADAMI PRZESTRZENNYMI WSI

Problem lokalizacji usług w obrębie wsi jest mało zbadanym zagadnieniem.

Planowanie wsi rozwijające się od kilku lat w Polsce wymaga rozeznania stanu istniejącego. Brak opracowań z tego zakresu przyczynił się do zbyt teoretycznego ustalania przez projektantów planów wsi. Ponieważ planowaniem wsi zajęli się przede wszystkim urbaniści mający duże doświadczenie w planowaniu miast, przenieśli więc oni w sposób zbyt bezpośredni doświadczenia z urbanistyki do osadnictwa wiejskiego. Świadczą o tym opracowane plany rozbudowy wsi przedstawione na ostatnim przeglądzie planów zagospodarowania miast i wsi w 1971 r., zorganizowanym przez Instytut Urbanistyki i Architektury. Plany urzędzenia wsi były niechętnie odbierane przez teren, jak na to wskazał jeden z referentów sesji powiązanej z wystawą planów. Podobne obserwacje mieliśmy w czasie prac terenowych, gdy plany były przedstawione przedstawicielom GRN do dyskusji.

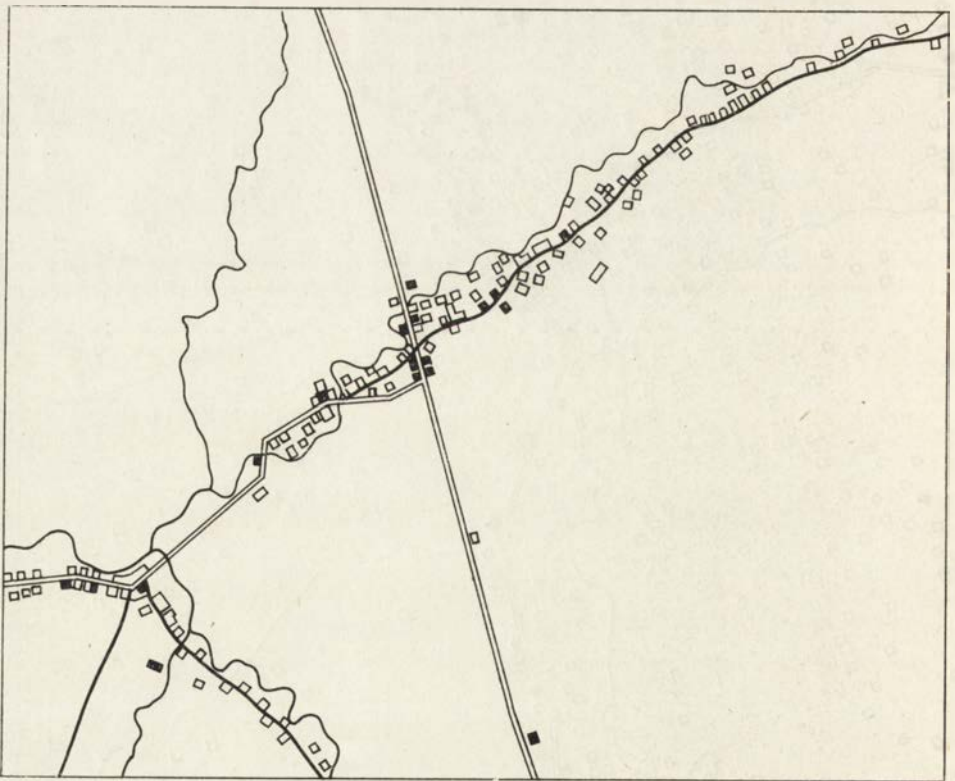
Ryc. 2. Łużna, powiat gorlicki. Siedziba gminy, wieś o luźnej i rozproszonej zabudowie z koncentracją usług ponadpodstawowych w pobliżu kościoła (czarne prostokąty — budynki z usługami). Oprac. D. Bodzak

Brak jest w obecnie opracowywanych planach wycucia potrzeb terenu. Potrzeby te zresztą nie są łatwe do uchwycenia. Badania niniejsze postawiły sobie za zadanie pokazanie tych potrzeb na zasadzie przykładów dotychczasowych rozwiązań lokalizacji usług.

Usługi na wsi powstawały w sposób ewolucyjny, z dużą dozą żywiołowości. Ich lokalizacja następowała w miarę wzrostu możliwości inwestowania wsi w usługi. Istniejący obecnie stan rozmieszczenia usług nie jest więc wynikiem jakiegoś zaplanowanego odgórnie układu, ale wypadkową potrzeb ludności i możliwości lokalizacyjnych w układzie istniejącej struktury własności na wsi.

Obserwując rozmieszczenie usług w obrębie poszczególnych wsi można zauważyć dwie przeciwstawne tendencje: rozpraszania się usług i zbliżania się placówek usługowych do poszczególnych bardziej odległych części wsi oraz skupienia się ich wzdłuż arterii komunikacyjnych, często w miejscu krzyżowania się ważniejszych dróg. Te dwie przeciwstawne tendencje spotyka się wśród wsi o różnym typie układów zasadniczych, tzn. zarówno wśród wsi rozproszonych, jak luźno skupionych czy zwartych.

Przebadano szczegółowo z dokładną inwentaryzacją usług 4 wsie powiatu gorlickiego: Szymbark, który ma układ rozproszony, Łużną i Gła-

Ryc. 3. Gładyszów, powiat gorlicki. Siedziba gminy, wieś o luźnej zabudowie z koncentracją usług nad drogą w kilku odległych miejscach (czarne prostokąty — budynki z usługami). Oprac. D. Bodzak

dyszów (ryc. 2 i 3), które mają luźno skupiony układ, i Lipinki o bardziej zwartym układzie wzdłuż drogi⁵. Trzy ostatnie wsie są przykładem lokalizacji usług dla wsi leśno-łanowych, które na skutek późniejszej ewolucji przybrały każda nieco inny charakter. Łuzna jest to wieś leśno-łanowa z dużym rozproszeniem na peryferiach, które powstało na skutek podziałów w obrębie łąnów czy ról pierwotnych, zwłaszcza w górnych, wyżej położonych partiach obszaru wsi, jak również w wyniku przebudowy po spaleniu wsi w czasach wojny. Gładyszów zachował tylko układ luźnego skupienia gospodarstw nad drogą, która niegdyś była osią układu wsi bardziej zwartej. Nowe zasiedlenie wsi po II wojnie światowej stworzyło tu układ parcel większych i luźną zabudowę. Lipinki natomiast są wsią leśno-łanową zagęszczoną na skutek procesów urbanizacyjnych. Mają one 50% ludności nierolniczej.

Na załączonych planach widać, że we wszystkich badanych wsiach część usług jest pojedynczo rozmieszczona w znacznych odległościach. Równocześnie istnieje w nich załazek koncentracji, w niektórych dochodzących do znacznych rozmiarów. Szymbark ma rozproszenie sklepów i punktów skupu wzdłuż drogi, która biegnie środkiem wsi nad rzeką. Natomiast koncentracja usług odbywa się wokół historycznego centrum w środku obszaru wsi w pobliżu kościoła i dawnego zamku. Jest tu szkoła, sklepy i kioski. W pobliżu tego centrum po drugiej stronie rzeki powstały też nowe gmachy GRN i poczta.

We wsi Szymbark poza tym obserwuje się również znaczną ilość usługowych warsztatów prywatnych, które powstały w pobliżu głównej arterii wiodącej do pobliskich Gorlic. Są to już przejawy procesów urbanizacyjnych, które rozwinięte są w tej wsi w znacznym stopniu.

Łuzna ma podobny układ usług. Sklepy i punkty skupu są rozproszone wzdłuż całej długości obszaru wsi i mieszczą się nad drogą lub w jej pobliżu. Natomiast istnieje oprócz tego centralny ośrodek z dużą koncentracją budynków i usług II stopnia w środku wsi. Są one rozmieszczone dość bezplanowo, jeden przy drugim, tylko szkoła jest z dala od tego centrum. Podobna lokalizacja usług jest w Gładyszowie, gdzie budynków, w których mieszczą się usługi, jest znacznie mniej. Szkoła mieści się również z dala od budynków, gdzie koncentruje się większa część usług. Jest to raczej lokalizacja prawidłowa, gdyż szkoła nie musi być blisko zabudowań o charakterze gospodarczym.

Inaczej jest w Lipinkach⁶. W tej wsi bardzo zwartej i mocno zurbanizowanej jest największa koncentracja usług. Poza zakładami usługowymi prywatnymi, które znajdują się w rozproszeniu, inne usługi są zlokalizowane w jednym centrum, które wytworzyło się w północnej części wsi, na przecznicy łączącej dwie równoległe do siebie biegnące drogi wzdłuż potoku. Potok i równoległe do niego drogi były pierwotnymi osiami układu wsi leśno-łanowej. Jej centrum nie wytworzyło się na żadnej z tych

⁵ M. Kiełczewska-Zaleska, *op. cit.*, ryc. 4.

⁶ *Ibidem*, ryc. 5.

dróg, ale na дне долины и ее збoczach przy drodze bocznej, poprzecznej do układu wsi leśno-łanowej.

Z dokonanych obserwacji wynika, że w dużych wsiach o typie zorganizowanych ośrodków usługowych I stopnia najlepszym rozwiązaniem przestrzennym jest luźne rozmieszczenie usług w różnych miejscach wsi.

Problem planowego rozwoju osiedla o skoncentrowanym zespole usług powstaje dopiero właściwie w osiedlach, które są ośrodkami usługowymi II stopnia. Tu procesy spontanicznie przebiegające stworzyły dzielnicę usługową w Łuźnej i Lipinkach, ale o charakterze dość chaotycznym. Schemat i model takiego ośrodka II stopnia powinien być uzależniony od układu przestrzennego wsi, w jakiej ten ośrodek powstaje. Dla wsi leśno-łanowych stworzenie takiej kompozycji nie jest łatwe, ale bardzo potrzebne, jak to wykazują doświadczenia Łuźnej i Lipinek.

РОЛЬ ОБСЛУЖИВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ ИЕРАРХИИ СЕЛЬСКИХ СЕЛЕНИЙ В ГОРЛИЦКОМ ПОВЯТЕ

Резюме

На территории горлицкого повята наблюдаются большие различия по плотности и величине деревень между гористой южной частью, подвергшейся обезлюдению в конечной фазе второй мировой войны, и срединной и северной частями, простирающимися в пределах холмистого пейзажа Карпатской возвышенности. Здесь находятся большие деревни со значительным процентом неземледельческого населения, приезжающего на работу в города повята.

В работе рассматривается развитие сельских центров по обслуживанию на основе анализа степени их сосредоточенности и пределов воздействия. После второй мировой войны вместе с развитием социалистической экономики произошло значительное развитие точек обслуживания деревни не только в городах повята, но прежде всего также и в самих сельских селениях.

Селения вообще лишены обслуживания в этом повяте немногочисленны (4). Это маленькие селения, расположенные в южной, слабо населенной части повята. Чаще всего встречающимся типом деревни является деревня, обеспеченная несколькими — более 5 — точками обслуживания такого типа, как школа, библиотека или библиотечная точка, продовольственный магазин или ларек, клуб, автобусная остановка, телефон. На общее число 89 деревень таких деревень 50.

Высокое число деревень со значительным обеспечением обслуживания связано как с величиной, так и с топографическим положением селений в холмистом пейзаже, а также с формой или пространственной структурой самих деревень с редкой и часто рассеянной застройкой.

Местными центрами первой степени считаются те деревни, в которых кроме вышеупомянутых видов обслуживания имеется почтовое отделение. Как указано в карте № 2, база обслуживания центров первой степени в этом районе невелика в северной части повята, значительная в южной.

Местные центры второй степени получили развитие после второй мировой войны в 6 деревнях благодаря осознанию в них хозяйственных учреждений (рис. 3). В их состав входят Правление „Крестьянской взаимопомощи”, банк, медпункт.

Центры второй степени были созданы на территориях удаленных от городов повята Горлице и Беч и захудалого городка Бобова.

Сеть селений, состоящая из крупных деревень, приводит к возникновению большого числа деревень, хорошо обеспеченных обслуживанием, необходимым в быту, и вследствие этого — к уменьшению сосредоточенности обслуживания в немногочисленных избранных центрах.

Анализ размещения точек обслуживания в пределах деревень показывает известную закономерность в образовании районов обслуживания, связанную с формой деревни. В сомкнутых деревнях возникают более плотные центры, иногда, особенно в сверхосновных центрах, состоящие из нескольких членов.

ROLE OF SERVICES IN THE HIERARCHY OF RURAL SETTLEMENTS IN GORLICE DISTRICT

Summary

In Gorlice district there are considerable differences as to the density and size of villages between the southern mountainous part which was depopulated in the final phase of the II World War and the central and northern parts of the district stretching along the Podgórze Karpackie. In this region there are large villages with a high percentage of non-agricultural population commuting to work in towns of the district.

The study deals with the development of service centres in villages on basis of the analysis of their concentration and of their area of influence (Fig. 1). After the II World War, along with the development of the socialist economy, a rapid expansion of services could be observed not only in towns but also in rural settlements.

There are very few settlements in the district which have no services. These are usually very small settlements situated in the weakly populated southern part of the district. The most frequent type of village is one with 5 or more service institutions such as school, small library, shop, bus stop, telephone etc. There are 50 villages of this kind in the total number of 89 in the district. The high number of villages with services is connected with the size and the topographic position of the settlement in the hilly region as well as with the spatial layout of the village itself, loose and often dispersed.

Local service centres of the 1-st degree include villages which possess a post office in addition to the already mentioned services. As seen from map 1 the service hinterland of the 1-st degree centres is small in the northern part of the district and quite considerable in the South.

Local service centres of the 2-nd degree developed after the II World War in 6 villages only thanks to economic institutions which were installed there (Fig. 3). They are the Agricultural Cooperative „Samopomoc Chłopska”, a bank, a health centre. The service centres of the 2-nd degree arose in villages situated far from the three towns of the district: the actual towns Gorlice and Biecz and the degraded town Bobowa. The settlement network consisting of numerous large villages tending to be well equipped in various services for the everyday life makes unnecessary the creation of numerous centres of services of the 2-nd degree.

An analysis of the location of service buildings within villages shows certain regularities. In loosely constructed villages we could observe a dispersion of services. On the other hand more compact service centres appear in compact villages. In bigger settlements we have to do sometimes with combined types of location.

Janina SZEWCZYK

ZDEGRADOWANE MIASTECZKA BOBOWA I UŚCIE GORLICKIE

Bobowa i Uście Gorlickie przedstawiają dzisiaj dwa odmienne typy byłych miasteczek i pod wieloma względami różnią się od siebie zasadniczo. Złożyło się na to szereg czynników.

Obydwie miejscowości stanowiły dawniej własność prywatną i obie należały niegdyś do zachodniej połaci historycznej ziemi bieckiej. Bobowa powstała jednak w północnej podgórskiej części powiatu, wcześniej rozwiniętej rolniczo i gęsto zasiedlonej. Przebiegały tędy stare uczęszczane szlaki handlowe na wschód i południe, stwarzając powstałym przy nich osiedlom sprzyjające warunki przemian w ośrodki miejskie. W bliskim sąsiedztwie Bobowej wyrosły jeszcze dwa miasta, Grybów i Ciężkowice. Uście natomiast zostało założone w południowym górskim terenie, z rzadka zaludnionym, porośłym gęstą puszczaą beskidzką, z dala od silnych ośrodków gospodarczych.

Bobowa ma znacznie wcześniejszą historię niż Uście, a ponadto o około cztery wieki dawniejszą metrykę miejskości, co w pierwszym rzędzie zadecydowało o różnicach w ich dzisiejszym wyglądzie. Inaczej też przebiegał w historii rozwój tych dwóch miejscowości leżących w różnych partiach fizjograficznych i gospodarczych regionu, co spowodowało, że obecnie każda z nich przedstawia inną kategorię dawnego miasteczka.

BOBOWA

RYS HISTORYCZNY ¹

Bobowa położona na wzniesieniu w dolinie rzeki Białej, prawego dopływu Dunajca, należy do najstarszych miast dawnej ziemi bieckiej. Wyprzedza ją tylko Biecz, późniejsze zaś lokacje miejskie mają Grybów, Ciężkowice i Gorlice ².

¹ Oparty w głównej mierze na pracy Z. Tabaki, *Zarys dziejów miasteczka Bobowej do 1914 r.*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. III: *Szkice historyczne*, Kraków 1968, s. 307—352.

² F. Kiryk, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej do roku 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. III, s. 93—154.

Wieś, a później miasto, było własnością Gryfitów i stanowiło centrum większego kompleksu dóbr należących do tego rodu. Przywilej miejski Bobowej nie zachował się i dokładna data lokowania miasta nie jest znana. Istnieje jednak dokument z 1339 r., w którym Bobowa występuje już jako miasto. Prawa miejskie musiały zatem otrzymać przed datą owego dokumentu, a więc na początku XIV, a może jeszcze w końcu XIII stulecia.

Jeśli idzie o etymologię nazwy, trudno, wobec braku danych źródłowych, rozstrzygnąć, czy *Bobowa* jest nazwą dzierżawczą od imienia *Bób* (zaświadczonego w 1405 r., ale istniejącego znacznie wcześniej), czy też nazwą topograficzną od nazwy rośliny strączkowej *bób*. Od nazwy miejscowości pierwsi jej właściciele Gryfitowie przybrali nazwisko *Bobowscy*.

Przypuszczalnie równocześnie z miastem powstała parafia rzymsko-katolicka, której istnienie zaświadczaży wykazy świętopietrza z lat 1346—1358.

Trakty kupieckie wiodące doliną Białej z Węgier przez Tylicz, Nowy Sącz, Grybów do Tarnowa i dalej na północ oraz z zachodu przez Biecz na Ruś, przyczyniły się do szybkiego rozwoju miasta. Rządziło się ono prawem magdeburskim. W XV w., jak wymienia dokument z 1487 r., był tu ratusz, młyn wodny, folusz, łaźnia, szkoła parafialna, jatki i inne kramy. W każdy wtorek odbywały się targi przynoszące widocznie duże dochody, skoro wspomniany dokument zawiera podział zysków z opłat targowych między trzech właścicieli. Obok targów miasto otrzymało w 1501 r. pozwolenie na dwa jarmarki w roku. W następnych latach Bobowa uzyskała jeszcze 12 osobnych jarmarków na płótno, przędzę i len. Dowodzi to, że była wówczas silnym centrum handlowym tych artykułów w dolinie Białej. Innymi towarami handlowymi miasta zasługującymi na uwagę było zboże, bydło i nierogacizna.

Drugim ważnym działem gospodarki miejskiej było rzemiosło różnych gałęzi. W XVI i XVII w. istniało w mieście kilka większych cechów: szewski, rzeźniczy, tkacki, krawiecki i kuśnierski oraz ogólny, zrzeszający te zawody, które reprezentowane były przez zbyt małą ilość członków, aby mogły tworzyć osobne samodzielne cechy. Do najliczniejszych należały cechy szewców, rzeźników i tkaczy. W 1579 r. liczba rzemieślników w Bobowej wynosiła 52, w 1629 r. spadła do 40, a w 1659 r. zmniejszyła się o przeszło połowę, bo do 25. Analogiczne zjawisko obserwujemy w pozostałych miastach ziemi bieckiej³. Podstawowym źródłem utrzymania większości mieszkańców było jednak rolnictwo. Mieszczan-rolników wymieniają źródła przez cały okres istnienia Bobowej.

³ S. Motyka, *Wczoraj i dziś powiatu gorlickiego*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. I: *Z dziejów Biecza, Gorlic i okolicy*, Kraków 1962, s. 192.

Największy okres rozkwitu miasta przypada na koniec XIV i na XV wiek.

W końcu XVI w. ogólnopolski kryzys gospodarki miejskiej oraz ogromny pożar w 1581 r., który zniszczył niemal całą zabudowę, zahamowały rozwój Bobowej. Zanikł handel i gwałtownie zmalała liczba rzemieślników. Coraz bardziej dominujące staje się rolnictwo i ono kształtuje ekonomiczne oblicze miasta w następnych wiekach. W dużej mierze do upadku miasta, oprócz wojen i innych klęsk, przyczynił się fakt wyjątkowo częstej zmiany właścicieli, których w ciągu swego istnienia miała Bobowa co najmniej kilkudziesięciu, niekiedy po kilku jednocześnie.

Okresem nieco pomyślniejszym była druga połowa XIX i pierwsze lata XX w. Gospodarnym władzom miejskim udało się uzyskać dla Bobowej szereg instytucji i placówek, które wprowadziły pewne ożywienie w życiu miasta. Były to stały personel sanitarny składający się z lekarza i akuszerki, urząd pocztowo-telegraficzny, kasa pożyczkowa, założona jako jedna z pierwszych w okolicy, ochotnicza straż pożarna, 4-klasowa szkoła ludowa z sześciu nauczycielami, dająca młodzieży uprawnienia do dalszego kształcenia się w gimnazjach, niedzielna szkoła dla dorosłych, założona jeszcze w sześćdziesiątych latach XIX w. W 1899 r. uruchomiono w Bobowej, na bazie rozpowszechnionego wśród miejscowej ludności artystycznego wyrobu koronek, trzecią placówkę oświatową: Krajową Szkołę Koronkarstwa. W 1878 r. miasteczko otrzymało także stację kolejową, a po ostatnim pożarze w 1889 r. murowaną zabudowę rynku i ulic.

Pomimo wysiłków uwieńczonych tyłu sukcesami, nie zdołano jednak wprowadzić zasadniczych zmian w gospodarce miasta. Brak rozwiniętego rzemiosła i przemysłu w mieście i w okolicy powiększał stale rosnącą liczbę rolniczej ludności miasta, dzielącej gospodarstwa na coraz bardziej karłowate.

Już władze austriackie w czasie reform samorządu miejskiego, przeprowadzonego z końcem czterdziestych i początkiem pięćdziesiątych lat XIX w., zaszeregowały Bobową do małych miasteczek o charakterze rolniczym. Proces zamierania funkcji miejskich Bobowej postępował coraz bardziej po I wojnie światowej i w 1934 r. odebrano jej prawa miejskie zaliczając do wsi.

Na zakończenie rozważań z przeszłości Bobowej należy jeszcze poruszyć istotny — jak sądzę — problem składu narodowościowego jej ludności. Do 1732 r. mieszkańcy Bobowej stanowili jednolitą grupę narodową i wyznaniową. Dopiero w wymienionym roku ówczesny właściciel, chcąc ożywić handel miasteczka, sprowadził do Bobowej kupców żydowskich, obdarzając ich szerokimi przywilejami. Odtąd aż do wybuchu ostatniej wojny i eksterminacji ludności żydowskiej przez władze hitlerowskie, skład mieszkańców Bobowej był dwunarodowościowy i dwuwyznaniowy.

Zagadnienie to w pierwszej ćwierci XIX w. i do trzydziestych lat XX w. przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Struktura wyznania ludności Bobowej w latach 1825, 1900, 1921, 1931

Ogółem				Ludność								% ludności wyznania mojżeszowego			
				Wyznania											
				rzymsko-katolickiego				mojżeszowego							
1825	1900	1921	1931	1825	1900	1921	1931	1825	1900	1921	1931	1825	1900	1921	1931
1266	1544	1422	650	785	795	857	893	481	749	565	757	37,9	48,5	39,7	45,8

Źródła: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Sulimierskiego, Chlebowskiego i Walewskiego, Warszawa 1880, t. I, s. 257; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej (1921 r.)*, t. XII: *Woj. krakowskie, Śląsk Cieszyński*, GUS, Warszawa 1925; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej (1931 r.)*, cz. III: *Województwa południowe*, GUS, Warszawa 1933.

Tabela 2

Liczba mieszkańców Bobowej i Uścia Gorlickiego w latach 1810–1970

Miejscowość	1810	1817	ok. 1825	1835	1857	1868— —1871	1880	1890	1897	1910	1921	1931	1934	1950	1961	1970	Wzrost liczy- by ludności 1950—1970
Bobowa	1135	1109	1266	1500	1107	1232	1436	1326	1544	1703	1422	1519	1650	1245	1653	2131	41,5%
Uście Gorlickie	—	—	1017	—	792	781	870	749	788	716	870	1040	—	427	573	791	46,0%

Źródła: *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*, Lwów 1868; J. Karpinić, *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, [w:] *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, pod red. F. Bujaka i J. Rutkowskiego, Lwów 1932, s. 1—37; A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna” IG PAN, z. 3/4, Warszawa 1967; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. XII: *Woj. krakowskie, Śląsk Cieszyński*, GUS, Warszawa 1925; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, Warszawa 1880, t. I i 1892, t. XII; *Miasta polskie w tysiącleciu*, Warszawa 1967, t. II; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*, cz. III: *Województwa południowe*, GUS, Warszawa 1933; *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Gorlice, woj. rzeszowskie*, GUS, Warszawa 1971. <http://rcin.org.pl>

Zmiany administracyjne i status prawno-administracyjny miasteczka

Bobowa zachowała w całości dawny układ miejski. Jej centrum tworzy obszerny prostokątny rynek, obecnie częściowo zazieleniony. Z naroży rynku wybiegają cztery ulice. Piąta wychodzi z północnej jego pierzei. Przetrwiała także XIX-wieczna niska, parterowa i jednopiętrowa murowana zabudowa miasteczka z okresu po ostatnim pożarze w końcu ubiegłego stulecia.

Miasteczko zmieniało w ciągu dziejów przynależność administracyjną. Od początku istnienia do 1945 r. Bobowa znajdowała się w województwie krakowskim. W jego obrębie należała kolejno: pierwotnie do ziemi bieckiej, następnie po 1772 r. do cyrkułu nowosądeckiego, a od 1867 r. do powiatu grybowskiego. W powiecie gorlickim znalazła się Bobowa dopiero po reformie podziału administracyjnego w 1932 r. Po wojnie w sierpniu 1945 r. wraz z całym powiatem gorlickim włączono ją do nowo utworzonego województwa rzeszowskiego.

Od 1954 r. Bobowa była siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. W 1970 r. gromada obejmowała 8 wsi o łącznej powierzchni 49,75 km² i miała największą ze wszystkich gromad w powiecie liczbę ludności — 7 826 osób.

Poza samym miasteczkiem, mającym zwartą zabudowę, wszystkie wsie gromadzkie wykazują duży stopień rozproszenia. Przeciętny obszar wsi wynosi ponad 6 km², średnia liczba mieszkańców w osiedlu powyżej 900 osób. Są to więc wsie nieduże powierzchniowo, lecz gęsto zaludnione.

Od 1 stycznia 1973 r. gromada Bobowa bez żadnych zmian terytorialnych została przekształcona w gminę, którą w czerwcu 1975 r. włączono do woj. nowosądeckiego.

Zagadnienia ludnościowe

Z ostatniej wojny Bobowa wyszła, jak większość polskich miasteczek, ze znacznym ubytkiem ludności w stosunku do okresu sprzed II wojny światowej. W latach powojennych następował jednak stały wzrost liczby ludności miasteczka. W dwudziestoleciu 1950—1970 wyniósł on 41,5%. Przegląd liczby mieszkańców Bobowej w latach od 1810 do 1970 zawiera tabela 2.

W ostatnim spisie powszechnym miasteczko liczyło 2131 mieszkańców. Jeśli idzie o strukturę wieku i płci jego ludności, to tworzy ona grupę społeczną typową dla ogółu małych miasteczek w Polsce. Według danych z 1970 r.⁴, udział poszczególnych grup wiekowych w ogólnej liczbie miesz-

⁴ *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Gorlice, woj. rzeszowskie*, GUS, Warszawa 1971.

kańców przedstawiał się następująco: młodzież do 14 roku życia stanowiła 31,9%, ludność w przedziale od 15 do 64 lat 60,8%, a ludność w wieku poprodukcyjnym 7,3%.

W tej społeczności zdecydowaną przewagę miały kobiety, zarówno w ogólnej liczbie mieszkańców (58,2%), jak i w grupie w wieku produkcyjnym (37,4% kobiet i 23,4% mężczyzn).

R o l n i c t w o

Jeszcze w nie tak dawnej przeszłości miasteczko miało charakter rolniczy i gospodarstwa rolne były podstawą życia jego mieszkańców. Zmiany gospodarcze, jakie nastąpiły w okresie powojennym w południowym regionie Polski sprawiły, że w 1970 r.⁵ 67,3% ludności Bobowej utrzymywało się ze źródeł pozarolniczych, a tylko 32,7% z pracy na roli. Podobne proporcje wykazywała czynna zawodowo grupa ludności miasteczka, jakkolwiek odsetek zatrudnionych w rolnictwie był tu trochę wyższy i wynosił 39,6%, a zmniejszył się nieco do 60,4% udział czynnych zawodowo mieszkańców w pozarolniczych działach gospodarki.

Rolnictwo pełni więc nadal ważną rolę w życiu miasteczka, chociaż nie ma już w jego gospodarce funkcji dominującej. Przeważają małe gospodarstwa rolne. Przeciętna powierzchnia ogólna jednego gospodarstwa wynosiła w roku spisowym 2,20 ha, przy czym 58,0% wszystkich gospodarstw stanowiły drobne gospodarstwa poniżej 2 ha⁶. Przy zjawisku powszechnej dwuzawodowości mieszkańców Bobowej są one dla większości właścicieli dodatkiem do zarobku w pracy poza rolnictwem.

Grunty rolne znajdują się na peryferiach miasteczka, z dala od zwartej zabudowy mieszkaniowej. Znaczne rozdrobnienie własności gospodarstw, średnio 6—7 działek, wymaga komasacji. Roboty scaleniowe przewidziano jednak w Bobowej dopiero po 1975 r.

Ziemia jest tu stosunkowo urodzajna, przeważają średnie gleby IV klasy bonitacyjnej i grunty orne zajmują w strukturze użytków rolnych miasteczka 79,3%.

Obok uprawy zbóż i okopowych rolnicy Bobowej rozwijają tradycyjną w tych okolicach hodowlę, zwłaszcza trzody chlewnej. W 1970 r. na 100 ha ogółu użytków rolnych przypadało około 70 sztuk trzody chlewnej i około 65 sztuk bydła.

R o l a u s ł u g o w a B o b o w e j

Po wojnie na skutek lokalizacji w Bobowej ważniejszych instytucji organizacji życia na wsi, stosunkowo dużej koncentracji różnych placówek i punktów usługowych i względnie dobrego ich wyposażenia ciężą do niej,

⁵ *Op. cit.*

⁶ *Op. cit.*

jako do ośrodka obsługi, osiedla nie tylko z własnej gminy. Pomimo prawnego statusu wsi Bobowa traktowana jest nadal przez lokalną społeczność jako miasto i w wypadku usług nie wyznaczonych administracyjnie, jest atrakcyjniejsza niż inne ośrodki gminne w tej części regionu. Większa ilość sklepów (11) i rzemieślniczych zakładów usługowych (18) oraz ich różnorodność ściąga do miasteczka również mieszkańców sąsiednich gmin. Istotną rolę odgrywa tu dodatkowo znaczne oddalenie silniejszego ośrodka miejskiego.

Bobowa leży w odległości 24 km od Gorlic. Wprawdzie ze stolicą regionu łączy ją linia kolejowa, ale z uwagi na warunki terenowe biegnie ona trochę okrężnie, szosa zaś nie należy do najlepszych. Czynniki te wpływają, między innymi, na ograniczenie kontaktów miasteczka z Gorlicami tylko do koniecznych, wywołanych drogą administracyjną. Jak wynika z ankiety, mieszkańcy Bobowej jeżdżą do Gorlic jedynie do przychodni rejonowej i do lekarzy specjalistów, których nie ma na miejscu. Także w dojazdach do pracy ludności Bobowej Gorlice znajdują się na trzeciej pozycji, po Nowym Sączu i Tarnowie.

Żywe są natomiast dawne historyczne powiązania Bobowej z regionem nowosądeckim, zwłaszcza z Grybowem.

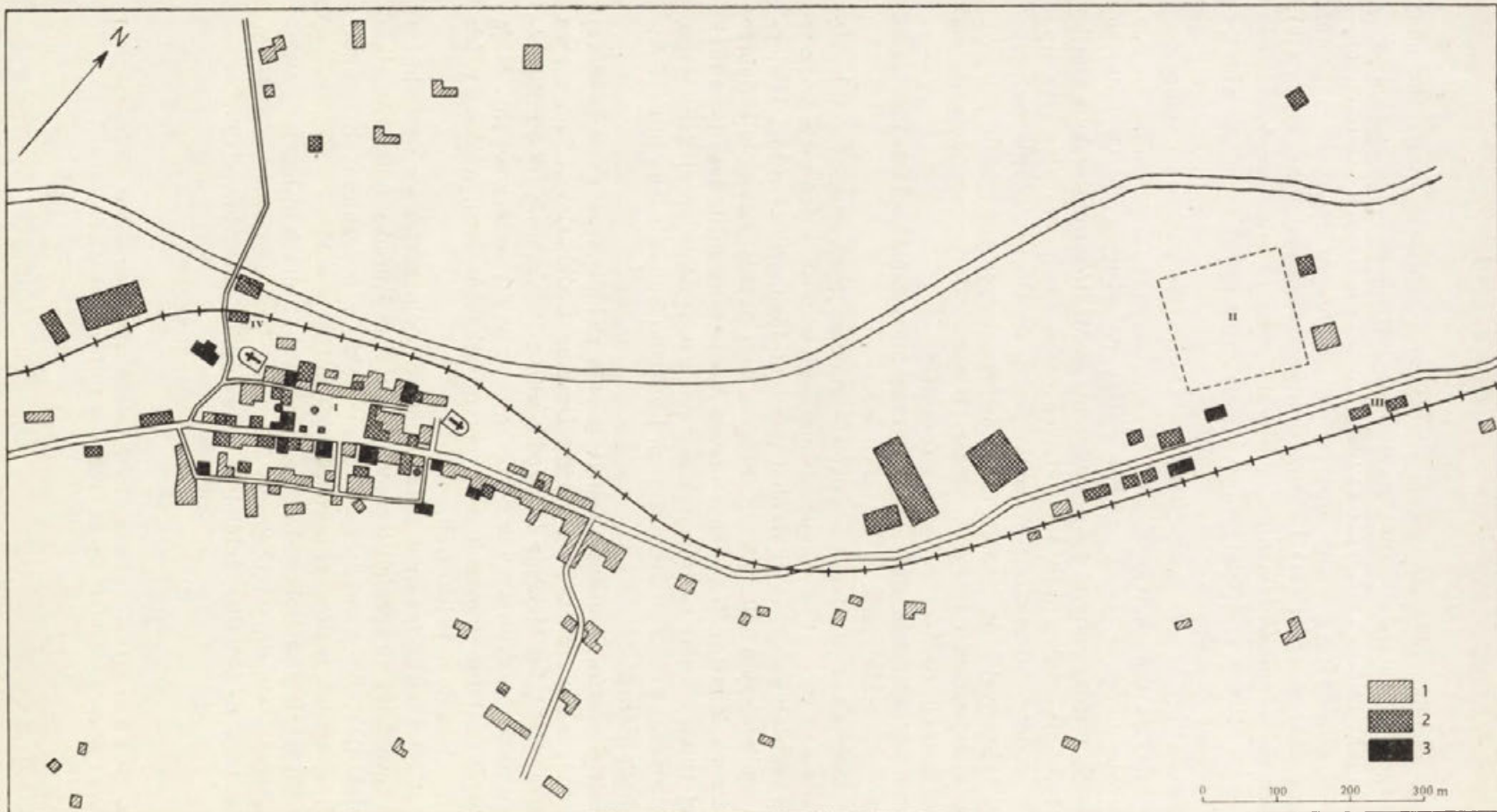
Z placówek i urzędzeń usługowo-produkcyjnych mieszczących się w miasteczku (ryc. 1) na uwagę zasługują głównie te, które mają większe zasięgi oddziaływania, czyli według podziału Jakubowicz⁷ usługi II stopnia o ogólniejszym charakterze. Bobowa jest w nie szczególnie dobrze zaopatrzona. Z grupy 27 podanych przez Jakubowicz usług tego typu brak w niej tylko trzech: szpitala rejonowego ewentualnie specjalistycznego, specjalistycznego sklepu spożywczego i zakładu budowlanego lub remontowo-budowlanego.

Spośród placówek usługowych II stopnia zlokalizowanych w Bobowej wymienić należy przede wszystkim: Gminną Spółdzielnię „Samopomoc Chłopska” (GS), Spółdzielnię Oszczędnościowo-Pożyczkową (SOP), 2-gabinetowy ośrodek zdrowia wraz z apteką oraz punkt weterynaryjny. Mają one bardzo istotne znaczenie w życiu mieszkańców wsi, a obszary ich obsługi należą do największych.

W miasteczku są też dwie szkoły, liceum ogólnokształcące i zasadnicza szkoła zawodowa ze specjalistycznym wydziałem koronkarskim, ściągające młodzież nie tylko z macierzystego, ale także z pogranicznych terenów dwóch sąsiednich regionów: nowosądeckiego i tarnowskiego.

Nadto istnieje w Bobowej szereg placówek, których usługowe działanie ogranicza się do jej bliższego lub bezpośredniego zaplecza, jak np. dom kultury ze świetlicą, biblioteka z czytelnią, stałe kino, stadion spor-

⁷ E. Jakubowicz, *Lokalne zespoły osadnicze województwa opolskiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, Opole—Wrocław 1971, s. 143—175.

Ryc. 1. Bobowa. Rozmieszczenie usług:

1 — zabudowa mieszkalno-gospodarcza; 2 — usługi podstawowe (I stopnia); 3 — usługi ponadpodstawowe o większym zasięgu oddziaływania (II stopnia); I — Rynek; II — targowica; III — stacja kolejowa; IV — przystanek kolejowy Bobowa Miasto

towy, państwowy punkt unasieniania zwierząt, urząd pocztowy. Ważną rolę usługową w miasteczku pełni także stacja kolejowa.

Wymienione ostatnio placówki występują albo jedynie w Bobowej, albo tylko w dwóch, trzech miejscowościach na terenie gromady.

Bobowa ze średniowieczną tradycją miejską ma historycznie ukształtowane centrum usługowe. Jest nim rynek i jego najbliższe sąsiedztwo. Tutaj koncentrują się wszystkie urzędy i ważniejsze instytucje usługowe, sklepy, kiosk „Ruch”, restauracja, kawiarnia, część rzemieślniczych zakładów usługowych i przystanek PKS.

Przy rynku znajduje się też największy zakład przemysłowy Bobowej „Koronka”. Jego lokalizacja w samym centrum miasteczka nie jest najszczęśliwsza, usprawiedliwia ją jednak w pewnym stopniu fakt, że produkcja zakładu stwarza minimalne zagrożenie dla otoczenia. Zakład mieści się w nowoczesnym przeszklonym budynku piętrowym, a jego artystyczne wyroby, piękne kilimy, serwety i obrusy koronkowe eksponowane w firmowym sklepie, stanowią atrakcję dla turystów.

Natomiast całkowicie niewłaściwa jest lokalizacja jednego z magazynów GS przy ulicy w pobliżu rynku.

Drugie większe skupienie placówek usługowych miasteczka występuje przy stacji kolejowej. Tutaj ma swoją bazę Gminna Spółdzielnia. Mieszczą się tu także małe zakłady produkcyjne: piekarnia, masarnia i wytwórnia wód gazowanych GSu, zakład produkcji skrzynek na opakowania do silników oraz betoniarnia wraz z zakładem produkcji pustaków i trylinki do nawierzchni dróg.

Najważniejszą niewątpliwie instytucją usługową w miasteczku jest Zarząd Gminnej Spółdzielni, głównego organizatora handlu, zaopatrzenia i skupu na podległym jej terenie; jak stwierdza Kiełczewska-Zaleska: „Lokalizacja ośrodków dyspozycji czyli zarządów GSów w poszczególnych wsiach wpływa wybitnie na centralny charakter tych miejscowości”⁸.

W 1972 r. GS Bobowa miała w swojej dystrybucji obszar dwóch gromad: gromadę Bobowa i gromadę Stróże bez wsi Bieśnik, która należała wówczas do GS Łuzna. Z gromady Łuzna wchodziła natomiast do GS Bobowa wieś Biesna. Informacje dotyczące terenu obsługi, wysokości obrotu i stanu zatrudnienia GS Bobowa zawiera tabela 3.

Ogółem w badanym roku wszystkich placówek i punktów usługowych zorganizowanych przez GS Bobowa było 84; zatrudniano w nich 129 osób. Nieproporcjonalnie wysoki odsetek (68,0%) pracujących w GS na terenie Bobowej wskazuje, że usługi i zakłady podległe Spółdzielni zostały zlokalizowane głównie w samym miasteczku.

Równie duży obszar obsługi miał SOP w Bobowej. W 1972 r. obejmował on 82,04 km², 13 176 mieszkańców i 12 wsi. Był zatem nieco mniejszy od

⁸ M. Kiełczewska-Zaleska, *Zaplecze Tarnowa i jego struktura osadnicza*, Prace Geograficzne IG PAN, nr 82, Wrocław 1971, s. 195.

Działalność Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Bobowej (stan z 1972 r.)

Siedziba ZGS	Pow. obsługi (w km ²)	% powierzchni powiatu	Liczba			Obrót roczny (w tys. zł)	Liczba zatrudnionych w GS.						
			mieszkańców	gromad	wsi		ogółem	w admini- stracji ZGS	%	w produkcji i usługach w siedzibie ZGS	%	na terenie ob- sługi poza sie- cią GS	%
Bobowa	87,76	8,1	13847	2	13 ¹	107782	156	27	17,3	106	68,0	23	14,7

terenu GSu. Wchodziły do niego także dwie gromady: Bobowa i Stróże z wyłączeniem Bieśnika.

Powtarzające się wydzielenie tej małej wsi (w 1970 r. 429 mieszkań-
ców) z kręgu oddziaływania Bobowej wymaga komentarza. Bieśnik był
najslabiej wyposażoną w usługi jednostką osadniczą w gromadzie Stróże.
Jego ludność korzystała więc z placówek usługowych odległej o 4 km
Szalowej, lepiej w nie zaopatrzonej. Jednocześnie obie te miejscowości
z gromady Stróże, położone peryferycznie na jej terenie, ciążyły do Łuż-
nej, leżącej bliżej od nich niż Bobowa. Mieszkańcy Bieśnika mają do
Bobowej 17 km, a do Łużnej tylko 9 km i wygodniejszy dojazd. Przy
tym Łużna jest ośrodkiem także dobrze wyposażonym w usługi II stopnia.
Ciężenie Bieśnika i Szalowej do tego centrum usługowego zostało uwzględ-
nione w nowym podziale administracyjnym obowiązującym od 1 stycznia
1973 r., kiedy to zostały one włączone do gminy łuzniańskiej.

Trzecią ważną placówką usługową ogólniejszego typu w Bobowej jest
ośrodek zdrowia, dobrze wyposażony, ze znaczną ilością personelu. Pra-
cowało w nim 5 lekarzy, 5 pielęgniarek i 3 higienistki szkolne. W gabi-
necie internistycznym przyjmowało trzech lekarzy, w dentystycznym
dwóch. W 1972 r. trzech lekarzy mieszkało na miejscu, a dwóch dojeź-
dzało z Jankowej i z Gorlic, ale już na ukończeniu była budowa nowego
ośrodka z mieszkaniami dla wszystkich pięciu lekarzy. Ośrodek obejmo-
wał leczeniem całą ludność gromady Bobowa oraz mieszkańców trzech
wsi z gromady Stróże, mianowicie wsi: Polna, Stróże i Wyskitna⁹, w su-
mie 11 321 mieszkańców z 11 wsi rozmieszczonych na obszarze 66,61 km².

Do usług tej samej kategorii, jak wyżej omówione, należy także punkt
weterynaryjny w miasteczku. W 1972 r. zatrudniał 2 osoby, lekarza oraz
technika i obsługiwał 13 wsi gromad Bobowa i Stróże, a więc powierzch-
nię 85,34 km².

Wymienione 4 placówki usługowe z uwagi na duże rejony obsługi
przyczyniają się w zasadniczy sposób do podniesienia rangi miejscowości,
w których są zlokalizowane.

Oprócz nich wspomnę jeszcze, pomijane zazwyczaj w badaniach tego

⁹ Mieszkańcy dwóch pozostałych wsi gromadzkich Bieśnika i Szalowej korzy-
stali z ośrodka zdrowia w Szalowej.

typu, dwie instytucje, mające nie mniejsze zasięgi działania. Są to Urząd Stanu Cywilnego i posterunek Milicji Obywatelskiej.

USC Bobowa obsługiwał w całości własną gromadę i gromadę Stróże, obszar 85,34 km², 13 wsi i 13 605 mieszkańców. Do posterunku MO w Bobowej należał taki sam teren, jak do ośrodka zdrowia (66,61 km², 11 wsi, 11 321 mieszkańców).

Miasteczko oddziaływa przyciągająco na sąsiednie tereny również dzięki placówkom oświatowym: liceum ogólnokształcącego, o dawnej tradycji i dobrej opinii w okolicy (drugie znajduje się tylko w Gorlicach), oraz zasadniczej szkole zawodowej, w której utworzono specjalistyczny Wydział Haftu i Koronek. Jest on kontynuacją XIX-wiecznej Krajowej Szkoły Koronkarskiej i kształci młodzież w artystycznym kierunku, przede wszystkim jako projektantów wzornictwa dla zakładu „Koronka”. Zasięgi oddziaływania obydwóch szkół przekraczają granice regionu (tab. 4).

Najwięcej uczniów do obydwóch szkół dojeżdża oczywiście z gorlic-

Tabela 4

Zestawienie miejscowości, z których uczniowie dojeżdżają do obu szkół bobowskich

Nazwa szkoły	Nazwa miejscowości pochodzenia ucznia	Powiat	Liczba uczniów	Razem	% uczniów z powiatu
Liceum ogólnokształcące	Brzana Dolna	Gorlice	11		
	Brzana Górna	„			
	Jankowa	„	12	33	44,0
	Grybów	Nowy Sącz	8	8	10,7
	Bruśnik	Tarnów	14		
	Ciężkowice	„	10		
	Pławna	„	10	34	45,3
				75	100,0
Zasadnicza szkoła zawodowa	Biesna	Gorlice	6		
	Bieśnik	„	4		
	Brzana	„	10		
	Jankowa	„	5		
	Łużna	„	3		
	Sędziszowa	„	4		
	Siedliska	„	15		
	Stróże	„	13		
	Stróżna	„	10		
	Szałowa	„	13		
	Wilczyńska	„	15		
	Wola Łużańska	„	8	106	67,9
	Grybów	Nowy Sącz	9	9	5,8
	Bruśnik	Tarnów	5		
	Ciężkowice	„	12		
	Gromnik	„	3		
	Pławna	„	12		
Zborowice	„	9	41	26,3	
				156	100,0

kiego, przy czym dojazdy z powiatu od strony Gorlic kończą się na linii Biesna—Łużna—Wola Łużańska—Bieśnik. Drugie miejsce zajmuje powiat tarnowski — 32,5% ogółu dojeżdżającej młodzieży, z Grybowa w nowosądeckim dojeżdża tylko 7,4%. Dla uczniów obu szkół jest w Bobowej internat, w którym według spisu z 1970 r. było 196 miejsc.

Z Bobowej w 1972 r. wyjechało do szkół w innych miejscowościach ogółem 32 uczniów, z czego 10 dojeżdżało do szkół w Gorlicach, 12 do szkół w Nowym Sączu i 10 do szkół tarnowskich.

Targi

Stanowią one najstarszą więź małych miast z zapleczem. Tradycja targów w Bobowej sięga średniowiecza. Na rynku miasteczka odbywają się co czwartek targi żywnościowe, jest nabiał, warzywa, owoce i drób, oraz artykuły domowego użytku — wyroby bednarskie i koszykarskie. Na targi te najliczniej przyjeżdża ludność dawnej gminy Bobowa. Znacznie rzadziej odwiedzają targ mieszkańcy wsi leżących poza jej terenem. Najczęstsze więc kontakty osiedli z ośrodkiem poprzez targi zachodzą w promieniu do 6 km.

O małej skali targów w Bobowej świadczy fakt, że rzadko już przyjeżdża się na nie furmankami. Ludność z bliższych wsi dochodzi pieszo, z dalszych przyjeżdża zazwyczaj autobusami PKS.

W dniu targowe odbywają się nadto w Bobowej duże spędy bydła, a zwłaszcza trzody chlewnej (ponad 100 sztuk w jednym spędzie). GS dokonuje wówczas skupu żywca, ale mają miejsce również prywatne transakcje między rolnikami. Oprócz mieszkańców gminy na spędy w Bobowej przyjeżdżają także mieszkańcy pięciu dalszych osiedli z północnej części regionu gorlickiego: Biesnej (obecnie gmina Moszczenica), Stróż (gmina Stróże) oraz Bieśnika, Łużnej i Szalowej (obecnie gmina Łużna). Ponadto spędy ściągają do Bobowej po zakup zwierząt ludność jeszcze sześciu wsi trzech sąsiednich regionów. Są to: Bruśnik, Pławna i Zborowice w zapleczu tarnowskim, dwie wsie Krużłowa Wyżna i Wojnarowa z regionu nowosądeckiego oraz wieś Jamna z brzeskiego.

Mieszkańcy miasteczka wyjeżdżają natomiast na targi w poniedziałki do Grybowa (ok. 100 gospodarzy) i we środy do Ciężkowic (ok. 30 gospodarzy). Sporadycznie tylko udają się w tym celu do Gorlic, co potwierdziły badania A. Werwickiego.

Obok najistotniejszej funkcji usługowej znaczną rolę w gospodarce Bobowej odgrywają, rozwinięte w okresie powojennym, funkcje przemysłowe.

Funkcje przemysłowe Bobowej

W miasteczku czynnych jest kilka zakładów produkcyjnych. Największy zakład „Koronka” Spółdzielni Pracy Przemysłu Ludowego i Artystycznego powstał na bazie miejscowego rzemiosła ludowego, wyrobu

koronek, uprawianego od dawna przez mieszkańców Bobowej i okolicznych wsi. Produkcja zakładu przeznaczona jest częściowo na eksport do krajów zachodnich. Zakład zaktywizował miasteczko i zapewnił pracę przede wszystkim kobietom. Jego oddziaływanie zaznacza się także w przygranicznym terenie regionu nowosądeckiego.

W 1972 r. w „Koronce” zatrudnionych było 160 pracowników na etatach (w tym tylko 29 mężczyzn) i 600 chałupników. Spośród pracowników etatowych 67,5% stanowili dojeżdżający. Najwięcej osób (93,5%) dojeżdżało lub dochodziło do zakładu ze wsi dawnej gromady (a obecnej gminy) Bobowa, pozostali (6,5%) dojeżdżali koleją z dwóch miejscowości powiatu nowosądeckiego, z Grybowa i z Ptaszkowa.

Zakład rozbudowuje się i na ten cel Bobowa otrzymała w 1969 r. 4 mln zł z Funduszu Aktywizacji Małych Miast. Rozpoczęto wówczas w sąsiedniej wsi Jankowej budowę farbiarni kilimów. Przewidziano w niej zatrudnienie 160 kobiet.

Pozostałe, to małe zakłady produkcyjne, wspomniane już przy lokalizacji usług w miasteczku. Jest ich razem sześć. Trzy, piekarnia, masarnia i wytwórnia wód gazowanych, prowadzone są przez miejscowy GS, mleczarnia należy do Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Gorlicach, stolarnia produkująca opakowania prowadzona jest przez Spółdzielnię Inwalidów „Cel” w Gorlicach, betoniarnię uruchomiło miejscowe Kółko Rolnicze. W 1972 r. zatrudniały one łącznie 76 mieszkańców miasteczka.

W planach Powiatowej Rady Narodowej zaliczono Bobową do ośrodków o funkcjach złożonych, wymagających rozwoju przemysłu i usług dla tworzenia nowych miejsc pracy. Wydaje się, że szczególny nacisk powinien być położony przede wszystkim na rozwój usług w Bobowej, których liczba, różnorodność i poziom nie są jeszcze zadowalające.

W istniejących już placówkach i punktach usługowych zatrudniona jest głównie ludność miasteczka. W 1970 r. 43,3% ogółu aktywnych zawodowo mieszkańców miasteczka zatrudnionych poza rolnictwem pracowało w usługach. Spoza miasteczka dojeżdżało do pracy w usługach Bobowej 28 osób, z tego 20 osób z miejscowości powiatu gorlickiego i 8 osób z Pławnej w powiecie tarnowskim.

RANGA BOBOWEJ W SYSTEMIE OSADNICZYM POWIATU

W przeglądzie przedstawiającym Bobową w okresie powojennym na pierwszy plan wybija się jej usługowa rola w lokalnej sieci osadniczej.

W miasteczku znajdowały się instytucje zarządzania i placówki usługowo-produkcyjne, które tworzyły z niego osiedle centralne dla 24 miejscowości leżących w dwóch koncentrycznych okręgach.

Do 1973 r. rejon oddziaływania Bobowej o promieniu do 13 km rozciągał się na dwie gromady, własną oraz gromadę Stróże. Miejscowości leżące w tym rejonie wchodziły w zakres obsługi mieszczących się w mia-

steczku: GSu, SOPu, USC, posterunku MO oraz ośrodka zdrowia i placówki służby weterynaryjnej. W tym okręgu można wydzielić jeszcze bezpośrednio zaplecze Bobowej do 4 km, obejmujące najbliższe wsie, których ludność korzystała ze wszystkich jej usług. Większa strefa wpływu miasteczka obejmowała miejscowości położone w promieniu ponad 20 km, zarówno na terenie regionu gorlickiego, jak i poza jego granicami. Ludność tej strefy korzysta z dwóch wyżej zorganizowanych szkół Bobowej, odwiedza odbywające się tu spedy zwierząt i dojeżdża do pracy w zakładzie „Koronka”.

Po ostatniej reformie administracyjnej jednostek podstawowego stopnia bliższy obszar obsługi Bobowej jako ośrodka lokalnego zmniejszył się o powierzchnię gromady Stróże, która także — jakkolwiek okrojona terytorialnie — została gminą. W zasadzie więc to zaplecze Bobowej zostało obecnie ograniczone do terytorium byłej gromady. Natomiast nadal utrzymuje się zasięg dalszej strefy wpływu Bobowej wynikające z oddziaływania jej szkół, zakładu przemysłowego „Koronka” oraz spędów. Sciągają one do miasteczka mieszkańców wsi przyległych gmin regionu gorlickiego, w tym także gminy Stróże, oraz dziesięciu miejscowości trzech sąsiednich regionów.

Zasięg szkół bobowskich przypuszczalnie jeszcze wzrośnie z chwilą otwarcia w miasteczku drugiej szkoły średniej — Technikum Drzewnego. Pozycję Bobowej w sieci lokalnej wzmocni także, mający tu powstać w najbliższym czasie, nowoczesnie urządzone wiejski dom towarowy GSu. A na pewno uczyniły to już organizowane w miasteczku od niedawna wojewódzkie zawody sportowe młodzieży, o czym donosiła również prasa stołeczna.

UŚCIE GORLICKIE

Z HISTORII MIASTECZKA

Wieś powstała w drugiej połowie XIV w., między rokiem 1359, z którego pochodzi dokument nadania przez króla Kazimierza Wielkiego leśnych terenów w dorzeczu górnej Ropy Janowi Gładyszowi celem skolonizowania ich, a rokiem 1402, z którego pochodzi pierwsza o niej wzmianka¹⁰.

Uście leży w malowniczej kotlinie górskiej u ujścia rzeki Zdyni do Ropy, stąd topograficzna nazwa miejscowości od wyrazu *ujście*, pierwotnie *uście* od *usta* (cf. niem. *Mündung*). Głoska *j* została wprowadzona wtórnie pod wpływem czasownika *ujść* || *uchodzić*.

Osiedle założono na „surowym korzeniu” na prawie niemieckim. Świad-

¹⁰ S. Kuraś, *Osadnictwo i zagadnienie wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. III, s. 61—92. Inna sprawa, że J. Barut, autor pracy *Gorlice. Notaty z historii i budownictwa „Małego Gdańska”*, zamieszczonej w tymże wydawnictwie (t. I, s. 72), podaje, iż Uście jest osadą wzmiankowaną już w źródłach historycznych z XI i XII w.

czy o tym regularny niwowy układ pól i kształt wsi, skupionej w formie wielodrożnicy wokół wydłużonego placu na przeznaczony pod zabudowę centralnej niwie¹¹.

W 1512 r.¹² Gładyszowie przenoszą Uście na prawo wołoskie. Wówczas to wieś otrzymuje drugi człon nazwy *Wołoskie*. Na jej czele stał książę wołoski, odpowiadający sołtysowi we wsiach na prawie niemieckim. Z dokumentu lokacyjnego dowiadujemy się, że był on równocześnie przełożonym, tzw. krajnikiem, nad innymi wsiami należącymi do Gładyszów. Fakt ten dowodziłby, że Uście Wołoskie pełniło wówczas rolę ośrodka administracyjnego i zapewne też gospodarczego dla obszaru własności Gładyszów, zgrupowanego w górskim rejonie Gorlickiego.

Tekst dokumentu wylicza w Uściu, jako uposażenie krajnika, młyn, tracz, folusz i browar. Nadto miał on prawo trzymania rzemieślników, 1 zagrodnika, prawo do 1/6 czynszów oraz do 2 dni pańszczyzny. Uposażenie kniazia wsi wołoskich nie różniło się więc wiele od uposażenia sołtysa wsi zakładanych na prawie niemieckim. Osadnicy natomiast obciążeni byli daninami właściwymi wsiom na prawie wołoskim, których ludność prowadziła gospodarkę hodowlano-leśną.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy wieś otrzymała prawa miejskie. Historycy¹³ uwzględniają okres od XVII do XIX w., możliwe więc, że — jak podano w *Statystyce miast i osiedli 1945-1965* — stało się to w 1739 r.¹⁴

W okresie od 1794 do 1921 r. tylko dwa razy zaliczono Uście do wsi: w 1794 i w 1818 r.¹⁵ Należy również odnotować, że jeszcze w *Skorowidzu* wydanym w 1933 r.¹⁶, w opartym na spisie ludności z 1931 r. i podziale administracyjnym z 1932 r. Uście, zwane od XVIII w. Ruskim, opatrzone kwalifikatorem „miasteczko”.

Z końcem XIX w.¹⁷ był w Uściu urząd pocztowy i jednoklasowa szkoła ludowa. Miasteczko miało też kilka zakładów przemysłowych: 2 tartaki, 2 młyny na Ropie, hutę szkła oraz folusz, czynny jeszcze w okresie mię-

¹¹ R. Reinfuss, *Układy rolne i kształty wsi*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. II: *Zarys kultury ludowej*, Kraków 1965, s. 23—24.

¹² S. Kuraś, *op. cit.*

¹³ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, Warszawa 1967, mapa województwa rzeszowskiego.

¹⁴ *Statystyka miast i osiedli 1945—1965. Statystyka regionalna*, GUS, Warszawa 1967, s. 935.

¹⁵ J. Karpińiec, *Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, [w:] *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, red. F. Bujak i J. Rutkowski, t. II: *Rok 1932/1933*, Lwów 1932, s. 28.

¹⁶ *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*. Cz. III: *Województwa południowe*, GUS, Warszawa 1933.

¹⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. S. Sulimierski, A. Chlebowski i W. Walewski, t. XII, Warszawa 1892, s. 832.

dzywojennym aż do wybuchu II wojny światowej. Co tydzień odbywały się tu targi, a 6 razy w roku jarmark. Ważną pozycją w wymianie towarowej Uścia był stale rosnący handel bydłem i tuczными wołami. Bydło rzeźne skupowane przez obcych hadlarzy wędrowało do Krakowa, na Śląsk, do Pragi i Wiednia.

Tradycja wielkich jarmarków zwierzęcych trwała w Uściu przez cały okres międzywojenny. Odbywały się one tylko cztery razy do roku, ale miały szeroki zasięg, ściągając ludność całej górzystej części Gorlickiego i nawet z sąsiednich regionów.

Miasteczko miało także grupę swoich rzemieślników wyrabiających głównie gonty, beczki, maślnice, kobiałki i inne przedmioty domowego użytku z drzewa. Pewną liczbę rzemieślników stanowili też na pewno sukiennicy, czego dowodem jest istnienie w Uściu folusza. Inne zawody rzemieślnicze reprezentowali zapewne pojedynczy przedstawiciele.

Od XVI w. istniała w Uściu parafia grecko-katolicka; w spisie poborowym z 1581 r.¹⁸, obok dworzyszcz wołoskich, wymienione zostało dworzyszcz popa.

W ubiegłym wieku było więc Uście dobrze zagospodarowanym osiedlem i zapewne jednym z najlepiej wyposażonych w południowej partii Gorlickiego.

Data odebrania praw miejskich Uściu też nie jest znana, ale jako miasteczko przestało się liczyć prawdopodobnie z początkiem lat trzydziestych bieżącego stulecia.

Ludność wsi wołoskich zajęła się z czasem również uprawą roli. Tak było i w Uściu. Miejscowe zakłady produkcyjne miały bardzo ograniczone możliwości zatrudnienia, jedynie huta szkła przyjmowała więcej, do 20 robotników dziennie; w pozostałych zakładach pracowało po parę osób. Problem znalezienia pracy poza gospodarstwem rolnym może nie był w Uściu tak palący, jak w Bobowej, ale i tu narastał proces coraz większego rozdrabniania ziemi. Oddaje to zachowana z 1850 r. mapa Uścia, wykazująca już duże zmiany i zaburzenia pierwotnego układu niw¹⁹.

Jeśli idzie o narodowość mieszkańców Uścia, to było ono niemal od początku osiedlem dużego skupienia ludności etnicznie ruskiej (głównie ukraińskiej). Świadczy o tym dowodnie fakt zmiany z czasem drugiego członu nazwy *Wołoskie* na *Ruskie*. Odsetek ludności polskiej wynosił tylko około 20%²⁰, a liczba mieszkańców narodowości żydowskiej była zawsze bardzo mała. Zagadnienie to w dwudziestych latach XIX i XX w. przedstawia tabela 5.

¹⁸ A. Pawiński, *Małopolska*, t. III, Warszawa 1886, s. 117, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIV: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*.

¹⁹ R. Reinfuss, *op. cit.*

²⁰ I. Homola, *Gorlice i region gorlicki w latach 1772—1914*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, t. III, s. 522.

Tabela 5

Struktura wyznania ludności Uścia Gorlickiego w latach 1825 i 1921

Ogółem		Ludność						% ludności wyznania			
		Wyznania						grec.-kat.		mojżeszowego	
		rzym.-kat.		grec.-kat.		mojżeszowego					
1825	1921	1825	1921	1825	1921	1825	1921	1825	1921	1825	1921
1017	870	143	216	824	639	50	15	81,0	73,4	4,9	1,7

Źródła: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, Warszawa 1892, t. XII s. 832; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej (1921 r.)*, t. XII: *Woj. krakowskie, Śląsk Cieszyński*, GUS, Warszawa 1925.

OKRES W DWUDZIESTOLECIU POLSKI LUDOWEJ

Status prawno-administracyjny

W przeciwieństwie do Bobowej, Uście było znacznie krócej miastem. Najprawdopodobniej nie otrzymało nigdy rozplanowania miejskiego, ponieważ brak jakichkolwiek śladów takiego założenia. Obecnie ma ono typowo wiejski układ przestrzenny. Rolę rynku pełnił zapewne dawniej plac o kształcie wydłużonego prostokąta, wokół którego skupia się główna zabudowa osiedla, tworząc jego centralną część. Plac przytyka do skrzyżowania dróg biegnących na północ i na południe.

Uście nie przechodziło tak częstych zmian w przynależności administracyjnej jak Bobowa. W 1860 r. włączono go do nowo powstałego powiatu gorlickiego. W jego obrębie oraz w województwie krakowskim pozostawało aż do 1945 r., tj. do momentu utworzenia województwa rzeszowskiego, do którego wcielono cały powiat gorlicki. Wówczas to nazwę Uście Ruskie zmieniono na obecną Uście Gorlickie.

Od 1954 r., tak jak Bobowa, było Uście siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Gromada miała znacznie większą powierzchnię od bobowskiej i obejmowała 76,32 km², ale liczyła tylko 6 wsi i zaledwie 1829 mieszkańców.

Wszystkie wsie mają kształt luźno skupionych wsi łańcuchowych rozłożonych w dolinach potoków. Samo Uście ma zabudowę bardziej zwartą, a tylko gospodarstwa jego przysiółka Odernego rozproszone są na zboczu górskim. Wsie są duże obszarowo, średnio ok. 13 km², ale z bardzo małą liczbą ludności. W 1970 r. cztery z nich miało poniżej 200 mieszkańców i tylko Uście liczyło ok. 800 mieszkańców.

W nowym podziale administracyjnym Uście Gorlickie zostało także siedzibą gminy. Jej obszar jest dużo większy niż byłej gromady, ponieważ utworzono ją przez połączenie dwóch dawnych gromad: gromady Uście Gorlickie i gromady Wysowa. Obecna gmina obejmuje 135,20 km²

i 10 wsi. Niewiele natomiast wzmocnił się jej potencjał ludnościowy, ponieważ gromada Wysowa, jak cały południowy teren powiatu, była słabo zaludniona. W 1970 r. miała tylko 1128 mieszkańców. W czerwcu 1975 r. gminę Uście włączono do woj. nowosądeckiego.

Zagadnienia ludnościowe

Pod względem liczby mieszkańców Uście Gorlickie było przez cały czas swojego istnienia znacznie mniejszym osiedlem od Bobowej. W okresie od 1810 do 1970 roku tylko dwukrotnie zdołało osiągnąć ponad 1000 mieszkańców (zob. tab. 2).

W pierwszych latach po wojnie odpływ ludności łemkowskiej spowodował wyludnienie się miasteczka. Następny okres przynosi jednak stały przyrost liczby mieszkańców. W dwudziestolecie 1950-1970 wzrosła ona o 46,0%.

W roku spisowym 1970 było 791 mieszkańców, w tej liczbie 33,1% stanowiła młodzież do lat 14, w przedziale od 15 do 64 roku życia było 60,8% oraz 6,1% mieszkańców powyżej 65 lat. Udział kobiet w ogólnej liczbie ludności Uścia był nieco mniejszy niż w Bobowej i wynosił 51,8% (mężczyzn było 48,2%).

Znaczenie rolnictwa dla Uścia Gorlickiego

Rolnictwo jest w dalszym ciągu dominującym działem gospodarki Uścia i jedną z istotnych jego funkcji.

W 1970 r. 56,9% ogółu mieszkańców byłego miasteczka utrzymywało się z pracy na roli. Jeszcze większy był udział zatrudnionych w rolnictwie w zawodowo czynnej grupie mieszkańców i w omawianym roku wynosił 64,8%. Poza rolnictwem pracowało tylko 35,2% ogółu zawodowo czynnych. W Uściu proporcje te są zatem odwrotne niż w Bobowej.

Gospodarstwa rolne są tutaj większe. Średnia wielkość jednego gospodarstwa wynosiła w 1970 r. 4,33 ha. Mniej także było w Uściu drobnych gospodarstw poniżej 2 ha, ich odsetek wynosił w roku spisowym 27,9% ogólnej liczby gospodarstw.

W przeciwieństwie do Bobowej, grunty rolne w Uściu Gorlickim podchodzą do zabudowań osiedla.

Jeszcze w 1929 r. na wniosek mieszkańców przeprowadzono tu komasację gruntów. Zlikwidowano wówczas nadmierne rozdrobnienie i uciążliwy rozrzut pól gospodarstw rolnych. W projekcie jest ponowne scalenie po utworzeniu zalewu na rzece Ropie koło Kunkowej.

Uście, położone w górskim rejonie powiatu, ma gorsze ziemie niż Bobowa. Gleby IV klasy stanowią tu zaledwie 10% ogółu użytków rolnych. Najwięcej, około 70%, jest gleb V i VI klasy bonitacyjnej. Stosunkowo znaczny odsetek gruntów, około 40%, zajmują użytki zielone, łąki i pastwiska. Sprzyja to rozwojowi hodowli, szczególnie bydła.

W samym Uściu było w 1970 r., nie licząc owiec, 98 sztuk bydła na 100 ha użytków rolnych. Tę tradycyjną gałąź gospodarki kontynuuje też istniejąca w Uściu od 1949 r. Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna, najstarsza w powiecie, obok Spółdzielni w Grudnej Kępskiej. Spółdzielnia nastawiona jest na hodowlę młodych wołców rzeźnych, przede wszystkim na eksport. Skupuje je od spółdzielni i od mieszkańców osiedla Przedsiębiorstwo Obrotu Zwierzętami Hodowlanymi w Sanoku.

Już ten krótki przegląd wskazuje, że rolnictwo odgrywa znaczną rolę w gospodarce Uścia Gorlickiego i na nim w przeważającej mierze opierają swoją egzystencję jego mieszkańcy.

Rola usługowa Uścia Gorlickiego

Uście, podobnie jak Bobowa, pełni rolę centralnego osiedla w lokalnej sieci regionu gorlickiego.

Wyposażone zostało w analogiczne cztery ważne placówki usługowe II stopnia o większym zasięgu działania. Znajdował się tu również Zarząd Gminnej Spółdzielni, Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa, ośrodek zdrowia z apteką, punkt weterynaryjny. Z kategorii usług ogólniejszych mieszczą się też w osiedlu Państwowy Ośrodek Maszynowy oraz nadleśnictwo.

Różnice zaznaczały się natomiast w zaopatrzeniu w usługi I stopnia, zaspokajające potrzeby miejscowej ludności. Wypływa to w pewnej mierze z rolniczego charakteru osiedla. Mniej było tu np. placówek oświatowych i kulturalnych oraz na niższym poziomie, za to większa liczba placówek obsługi rolnictwa.

W rozmieszczeniu usług zaznacza się duża chaotyczność, wskazująca na brak jednolitego planu w ich lokalizacji na terenie osiedla. Koncentrują się one zasadniczo w czterech różnych jego częściach. Największe skupienie występuje przy placu, w pobliżu skrzyżowania dróg. Znajdują się tutaj placówki dyspozycji administracyjnej i gospodarczej, ośrodek zdrowia, poczta, sklepy, bar, kiosk „Ruch”, dwa punkty skupu i przystanek PKS. Trzy następne powstały przy wylotowych drogach z Uścia Gorlickiego. Jedno, przy drodze do Hańczowej, tworzy zespół placówek oświaty: szkoła podstawowa, przedszkole i nowy dom nauczyciela. Po obu stronach drogi do Kwiatonia ma swoją bazę Państwowy Ośrodek Maszynowy. W budynku POMu mieści się też świetlica i sala kinowa oraz kiosk spożywczy GS. W tym zgrupowaniu jest także tartak. Natomiast przy drodze do Łosi i Ropy jest punkt weterynaryjny, agronomówka i stacja zabiegów ochrony roślin. Tu znajduje się także Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna oraz należący do niej zakład produkcji skrzynek na opakowania. W niewielkim oddaleniu od tego zgrupowania jest piekarnia GS i jej magazyny. Nadto w przysiółku Oderne jest 4-klasowa szkoła podstawowa, świetlica i kiosk spożywczo-przemysłowy.

Rejony obsługi usług II stopnia

W 1972 r. Gminna Spółdzielnia Uście Gorlickie działała na terenie trzech gromad: własnej, Gładyszowa i Wysowej (tab. 6).

Porównanie danych dla GS w Uściu Gorlickim z analogicznymi dla GS w Bobowej poświadcza, że najistotniejszym czynnikiem w działalno-

Tabela 6

Działalność Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Uściu Gorlickim (stan z 1972 r.)

Siedziba ZGS	Pow. obsługi (w km ²)	% powierzchni powiatu	Liczba			Obrót roczny (w tys. zł)	Liczba zatrudnionych w GS						
			mieszkańców	gromad	wsí		ogółem	w admini- stracji ZGS	%	w produkcji i usługach w siedzibie ZGS	%	na terenie ob- sługi poza siedzibą GS	%
Uście Gorlickie	285,77	26,6	4586	3	22	41128	73	10	13,7	37	50,7	26	35,6

ści gospodarczej jest potencjał ludzki. GS Uście obsługujący przeszło trzykrotnie większy obszar, ale skąpo zaludniony, okazał się ekonomicznie słabszy. Także sieć placówek gospodarczych zorganizowanych na podległym mu terenie była mniejsza (53).

W badanym roku rejony obsługi pozostałych placówek o zasięgu ponadlokalnym przedstawiały się następująco:

SOP obejmował swoją działalnością identyczny obszar jak GS.

Ośrodek zdrowia z dwoma gabinetami, zatrudniający dwóch lekarzy i trzy osoby personelu pomocniczego, miał pod swoją opieką dwie gromady: Uście i Wysową, czyli obszar obecnej gminy — 135,30 km², 10 wsi, ok. 3 tys. mieszkańców.

Punkt weterynaryjny działał na terenie czterech gromad: Uścia, Gładyszowa, Wysokiej i Śnietnicy — powierzchnia 366,73 km², 27 wsi.

Największy rejon należał do POMu w Uściu, obsługiwał on pięć gromad: Uście, Wysową, Śnietnicę, Szymbark i Bobową — obszar 317,71 km², 27 wsi, ok. 17 tys. mieszkańców. W tym wypadku wzrosła bardzo liczba ludności obsługiwanej przez tę instytucję, dzięki włączeniu dwóch gęsto zaludnionych gromad z północnej i środkowej części powiatu, Bobowej i Szymbarku ²¹.

Do Nadleśnictwa Gładyszów w Uściu Gorlickim należał obszar obejmujący 224,80 km².

W uzupełnieniu dodam jeszcze, że rejon obsługi USC w Uściu pokrywał się z zasięgiem ośrodka zdrowia, a posterunek MO miał pod opieką 16 wsi trzech gromad: Uścia, Wysowej i Śnietnicy (216,19 km², ok. 5 tys. mieszkańców).

²¹ Pozostałe gromady należały do rejonu obsługi drugiego Państwowego Ośrodka Maszynowego mieszczącego się we wsi Sokół.

Oddziaływanie Ujścia Gorlickiego, jako ośrodka usługowego, sięgało zatem na całą południową część regionu. Było ono w jego górskim rejonie najsilniejszym centrum, skupiającym większość usług dyspozycji i organizacji życia gospodarczego i społecznego na tym terenie.

Targi

Miasteczko słynęło dawniej z wielkich jarmarków bydłych odbywanych kilka razy w roku. Co srode zaś odbywały się targi żywnościowe oraz na przedmioty z drzewa i skóry.

Obecnie właściwe targi cotygodniowe już zanikły. Żywności nie przywozi się do sprzedaży, a na małym placu przy skrzyżowaniu dróg tylko pojedynczy miejscowi sprzedawcy zbywają niewielką ilość drewnianych wyrobów domowego użytku. Trwa natomiast tradycja targów zwierzęcych. Urządzane są cztery razy do roku i zjeżdża na nie ludność całej południowej części regionu, rzadziej przyjeżdżają gospodarze ze wsi północnych. W środy odbywają się też na targowicy spędy zwierząt dla ludności wsi dawnej gromady.

Mieszkańcy osiedla jeżdżą na targi głównie do Gorlic (do 30 gospodarzy) i do Grybowa (ok. 15 gospodarzy), przede wszystkim po zakup trzody chlewnej.

Zakłady przemysłowe

Funkcje przemysłowe Uścia Gorlickiego są słabo rozwinięte. W 1972 r. istniały tu tylko trzy zakłady. Największy z nich to „Tartak P. D. w Uściu Gorlickim”, który zatrudniał ogółem 67 pracowników. Z tego 27 (40,3%) pracowników dojeżdżało do Uścia z innych miejscowości, najwięcej z Ropy — 12 osób, po dwie z Szymbarku i Łosi oraz po jednej osobie z Hańczowej i z Gorlic. Nadto 9 osób dochodziło pieszo, 6 z sąsiedniego Kwiatonia, a 3 z pobliskiej Klimkówki.

Pozostałe dwa, to małe zakłady produkcyjne. Przy produkcji skrzynek drewnianych na opakowania, uruchomionej przez Rolniczą Spółdzielnię Produkcyjną, zatrudnionych było 25 pracowników, a w piekarni GS pracowało 6 osób. We wszystkich zatem nierolniczych zakładach produkcyjnych zatrudnionych było łącznie 98 osób.

Do usług w Uściu w badanym roku dojeżdżało tylko 10 osób, w tym 9 z Gorlic i jedna osoba (lekarz dentysta) z Wysowej.

RANGA UŚCIA GORLICKIEGO W SYSTEMIE OSADNICZYM REGIONU

Do roku 1973 Uście było w południowej części regionu najlepiej rozwiniętym pod względem usług osiedlem. Miało też największą, ze wszystkich tu położonych miejscowości, liczbę mieszkańców. Znaczna odległość

od innych, równych mu i silniejszych ośrodków usługowych, umacniała pozycję Uścia i powiększała zasięg jego oddziaływania na tym terenie.

Stan ten uległ zmianie po utworzeniu gmin. Z zaplecza Uścia odpadła największa w powiecie gromada Gładyszów, ponieważ utworzono z niej samodzielną gminę. Gromadę zaś Śnietnica, która również wchodziła w krąg wpływów niektórych funkcji ośrodka Uście, przydzielono do gminy Ropa.

Pozostała jedynie gromada wysowska, słusznie włączona od stycznia 1973 r. do gminy Uście Gorlickie. Była to gromada duża powierzchniowo (58,91 km²), ale po większej części nie zaludniona. Na jej obszarze istniały tylko cztery niewielkie wsie, liczące w 1970 r. łącznie 1128 mieszkańców. Z trzech południowych gromad b. powiatu, znajdujących się w zasięgu wpływów Uścia, najczęstsze kontakty z ośrodkiem, poza wsiami jego własnej gromady, miały osiedla gromady Wysowa. Zwłaszcza sama miejscowość uzdrowiskowa, gdzie GS Uście uruchomił, spośród innych miejscowości w swoim rejonie, najwięcej placówek gospodarczych.

W przyszłości Uście Gorlickie ma stać się miejscowością turystyczną, czemu jak najbardziej sprzyjają miejscowe warunki naturalne. Dojda więc jeszcze funkcje turystyczne tego ośrodka.

Konfrontacja analizy obu opracowanych zdegradowanych miasteczek unaocznia wyraziście różnicę ich rangi w systemie osadniczym powiatu. Fakt ten jest niezależny od ich formalnie jednakowej rangi administracyjnej. Oba były przecież siedzibami gromad, a obecnie są ośrodkami gmin. Dane liczbowe dowodzą jednak, że pozycja Bobowej w systemie osadniczym powiatu jest silniejsza. Ma ona większy potencjał gospodarczy i jest bardziej różnorodnie i lepiej rozwiniętym ośrodkiem niż Uście Gorlickie. Czynnikiem, który zdecydował o tym w pierwszym rzędzie jest fakt, że Bobowa leży w północnej części regionu, która zawsze była terenem bardzo gęsto zaludnionym. Jej zaplecze ma więc znacznie większą liczbę ludności, niż zaplecze Uścia. Niezmiennie też, przez cały okres istnienia, Bobowa była pod względem liczby mieszkańców dużo większym osiedlem. Ten czynnik był w przeszłości głównym motorem szybszego i pełniejszego jej rozwoju jako miasta, a współcześnie dynamizuje rozwój Bobowej jako centrum lokalnego. Potwierdza się tym samym znany fakt, że o randze miejscowości rozstrzyga przede wszystkim potencjał ludnościowy, który kształtuje warunki lokalne.

ЗАШТАТНЫЕ ГОРОДКИ БОБОВА И УСТЬЕ ГОРЛИЦКЕ В СИСТЕМЕ СЕЛЕНИЙ ГОРЛИЦКОГО ПОВЯТА

Резюме

Предметом работы является анализ функций, выполняемых бывшими городами Бобова и Устье Горлицке в организации системы селений повята.

На первом этапе исследования был привлечен соответствующий статистический материал

всеобщей переписи населения 1970 года, а также материал исторический. В 1972 г. исследования проводились непосредственно на территории обоих селений. Путем опроса населения были установлены границы действия учреждений и пунктов обслуживания. Подверглись анализу поездки на работу и в школы, а также на городские ярмарки. На месте проанализировано расположение пунктов обслуживания и производственных предприятий с точки зрения рациональности их размещения.

В обоих селениях находятся гмины, выполняющие на их территории функции центральных селений в плане административного и хозяйственного управления и обслуживания сельского населения. Территории гмин, следовательно, являются административной территорией городков.

В обоих городках существуют, кроме того, пункты и учреждения, диапазон которых далеко выходит за пределы их административных единиц. В Устье это машинно-тракторная станция и животноводческая ярмарка, которые привлекают население всей южной части повята. Зону влияния Бобовой увеличивает наличие в нем двух школ высшей ступени, промышленного предприятия и животноводческой ярмарки. Эта зона распространяется на две смежные гмины того же повята (Струже и Лужна) и на пограничные территории трех соседних повятов (Тарнув, Новы Сонч и Бжеско).

В связи с расположением обоих населенных пунктов в двух разных физиографических и экономических районах повята возникли и разные функции городского управления. Бобова, расположенный в северном, индустриальном районе, является населенным пунктом со сложными административными функциями, преимущественно промышленными и функциями по обслуживанию. Меньшую же роль играют в нем сельскохозяйственные функции. Устье Горлицке, расположенный в южной, гористой и слаборасположенной части, не имеет развитой промышленности. Сельское хозяйство является преобладающим элементом его экономики. Кроме этого селение выполняет функции обслуживания, в первую очередь сельского хозяйства.

DEGRADED TOWNS OF BOBOWA AND UŚCIE GORLICKIE WITHIN THE SETTLEMENT SYSTEM OF GORLICE DISTRICT

Summary

The subject of this elaboration is an analysis of the function of Bobowa and Uście Gorlickie within the organization of the district's settlement system. During the first stage statistical data from the 1970 census regarding the two towns has been gathered. Apart from that historical materials have been added. During the next stage in the spot research was conducted in both towns (1972). By way of interviews some information as to the roles of institutions and service centers has been obtained. Everybody commutations to schools, work and markets have also been analysed. Service centers and production enterprises have been checked from the point of view of their localization within the towns.

Both towns possess community offices and serve as central settlements as concerns administration, economic management and services for the population. Territories of communes serve therefore as hinterlands for towns, rendering services which in turn are controlled by the administration.

In both towns there exist centers and institutions which exert influence on units beyond their administrative boundaries. In Uście the State Machine Center and animal markets attract people from the Southern part of the district. The influence exerted by Bobowa is augmented by commutations to two high schools, work and animal markets. Bobowa exerts influence on two adjacent communes belonging

to Stróże and Łużna districts, as well as on the boarder areas of three neighbouring districts (Tarnów, Nowy Sącz, Brzesko).

In connection with the localization of the two towns in physiographically and economically different regions their functions differ. Bobowa which is situated in the Northern industrialized and urbanized region is a settlement of numerous functions, with the dominance of industrial and service functions. The agricultural functions are rather negligible. Uście Gorlickie situated in the Southern, hilly and weakly populated region does not possess well developed industry. Here agriculture is the prevailing branch of the economy, with some services in respect to it.

Andrzej WERWICKI

ROLA MIAST GORLIC I BIECZA ORAZ OSIEDLI WYSPECJALIZOWANYCH W SIECI OSADNICZEJ

ROLA GORLIC

LUDNOŚĆ MIASTA

W byłym powiecie gorlickim istniały dwa miasta, w których w 1970 r. zamieszkiwało 20% jego ludności (tab. 1). Wielkościami różniły się one bardzo między sobą. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego

Tabela 1

Ludność powiatu gorlickiego wg danych NSP z dnia 8 XII 1970 r.

Rodzaj osiedli	Liczba osiedli	Ludność w 1970 r.	
		liczba	%
Powiat ogółem	92	97 026	100
Miasta	2	19 402	20,0
Miasta zdegradowane	2	4 293	4,4
Osiedla wyspecjalizowane (osady przemysłowe)	2	3 695	3,8
Wsie	85	69 639	71,8

z dnia 8 grudnia 1970 r. w Gorlicach mieszkało ponad 15 tys. osób, zaś w Bieczu 4150. Jednak pod względem struktury płci i wieku ludności oba miasta były bardzo podobne.

Dominacja Gorlic nad Bieczem jest w sensie historycznym stosunkowo świeżej daty. W przeszłości Gorlice ustępowały Bieczowi zarówno w zakresie znaczenia administracyjnego, jak i gospodarczego. Awans do rangi miasta powiatowego zawdzięczają Gorlice austriackiej reorganizacji podziału administracyjnego Galicji po jej zaanektowaniu. W połowie XIX w. Gorlice stały się ośrodkiem handlu ropą naftową i wyrobami z niej produkowanymi. Rozwój przemysłu naftowego zdecydował ostatecznie o nadrzędnej roli Gorlic. Już w połowie XIX w. Gorlice miały dwukrotnie więcej ludności niż Biecz (tab. 2). Rozwój ludnościowy Gorlic w drugiej poło-

Liczba ludności Gorlic i Biecza na tle ogólnej liczby ludności powiatu gorlickiego (wg A. Jelonka i danych NSP)

		Rok											
		1857	1880	1900	1910	1921	1939	1946	1950	1955	1960	1965	1970
Gorlice	L.	4130	4550	6437	6829	5611	6730	6100	6487	9528	11911	13146	15252
	W.	100	110	156	165	100	120	100	106	156	195	216	250
Biecz	L.	2085	2938	3461	3803	3673	4960	3145	3623	3856	3986	4103	4150
	W.	100	141	166	183	100	135	100	97	103	107	110	111
Powiat gorlicki	L.							96,6		88,0	89,3	94,8	97,1
	W.							100		91	92	98	100
		Rok 1857 = 100				Rok 1921 = 100			Rok 1946 = 100				

wie XIX w. i na początku wieku XX choć powolny, był jednak systematyczny. Załamanie linii rozwojowej spowodował dopiero wybuch pierwszej wojny światowej, a zwłaszcza zniszczenie miasta wskutek toczących się w okolicy bitew. Kataklizmem w rozwoju ludnościowym ośrodka była także druga wojna światowa, choć zniszczenia materialne były w jej czasie znacznie mniejsze. Pomiedzy wojnami Gorlice przeżyły okres ograniczonego rozwoju, to znaczy, że tempo ich wzrostu było niższe niż przed pierwszą wojną. Wskutek tego w 1939 r. liczba ludności Gorlic była mniejsza niż w 1910 r. Po drugiej wojnie światowej, w związku z industrializacją kraju, Gorlice zaczęły raptownie rosnać i proces ten trwa nieprzerwanie aż do chwili obecnej. W ciągu zaledwie 10 lat (1946—1955) liczba ludności Gorlic wzrosła o 56%, a w 1960 r. miasto miało już niemal dwakroć tyle ludności co w 1946 r. Proces ten miał miejsce, co należy podkreślić, w okresie, w którym ogólna liczba ludności ówczesnego powiatu spadała pod wpływem ogromnych migracji, dążących zarówno na ziemię odzyskane, jak i w kierunku rozbudowywanych silnie ośrodków przemysłowych. W ostatnim dziesięcioleciu względne tempo wzrostu ludności Gorlic zmalało, mimo iż w tym czasie wzrosło również ogólne zaludnienie b. powiatu. Jego ludność w 1970 r. osiągnęła liczbę z 1946 r., czyli sprzed okresu wielkich wędrówek ludnościowych. W 1970 r. liczba ta miała jednak poważnie zmieniony skład. Bezpośrednio po drugiej wojnie światowej 90% stanowiła w niej ludność wiejska, w 1970 r. już tylko 80%. Udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności powiatu gorlickiego w okresie powojennym uległ bowiem podwojeniu: wzrósł z 10,1 do 20,1%. Poza tym w obrębie ludności zamieszkałej na wsi, wraz z rozwojem gospodarczym obszaru, pojawiła się nowa grupa, a mianowicie ludność nierolnicza zamieszkała na wsi. Gdy dodamy tę grupę do ludności zamieszkałej w miastach okaże się, że wskaźnik urbanizacji b. powiatu gorlickiego wynosił w 1970 r. aż 57%.

Tabela 3

Struktura zatrudnienia ludności pracującej w jednostkach uspołecznionych 31 XII 1970 r.

Dział gospodarki narodowej	Gorlice		Biecz	
	zatrudnienie		zatrudnienie	
	liczba	%	liczba	%
Ogółem	14 193	100	1258	100
Przemysł	8 952	63,0	730	58,2
Budownictwo	905	6,4	39	3,1
Rolnictwo i leśnictwo	179	1,2	7	0,6
Transport i łączność	1 022	7,2	37	2,9
Obrót towarowy	1 126	8,0	184	14,6
Gospodarka komunalna	398	2,8	52	4,1
Oświata, nauka, kultura	464	3,4	130	10,3
Ochrona zdrowia	531	3,7	28	2,2
Administracja publiczna	216	1,5	18	1,4
Instytucje finansowe	101	0,7	—	—
Pozostałe	299	2,1	33	2,6

Tabela 4

Struktura funkcjonalna osób zatrudnionych w sektorze uspołecznionym w Gorlicach*

Dział gospodarki narodowej	Ogółem		Grupy					
			egzogoniczna				endogeniczna	
			działalność o znaczeniu ogólnokrajowym		działalność z zakresu obsługi zaplecza			
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Ogółem	14 193	100	8378	59,0	3729	26,3	2086	14,7
Przemysł	8 952	63,0	8328	58,6	422	3,0	202	1,4
Budownictwo	905	6,4	—	—	625	4,4	280	2,0
Rolnictwo i leśnictwo	179	1,2	—	—	179	1,2	—	—
Transport i łączność	1 022	7,2	—	—	900	6,3	122	0,9
Obrót towarowy	1 126	8,0	—	—	563	4,0	563	4,0
Gospodarka komunalna	398	2,8	—	—	200	1,4	198	1,4
Oświata, nauka, kultura	464	3,4	50	0,4	164	1,2	250	1,8
Ochrona zdrowia	531	3,7	—	—	301	2,1	230	1,6
Administracja publiczna	216	1,5	—	—	144	1,0	72	0,5
Instytucje finansowe	101	0,7	—	—	81	0,6	20	0,1
Pozostałe	299	2,1	—	—	150	1,1	149	1,0

* Zatrudnienie ogółem wg sprawozdań o stanie i ruchu zatrudnienia w 1970 roku; podział na grupy w oparciu o informacje z badania ankietowego.

Gorlice, jako największe i najważniejsze miasto w b. powiecie, stanowią główny rynek pracy tego obszaru. Ogólna liczba zatrudnionych w mieście (14 193 osoby) równa się niemal liczbie jego mieszkańców (15 252). Porównanie tych liczb wskazuje, jak silny jest na tym obszarze drenaż terenów wiejskich z siły roboczej. Funkcje Gorlic są dość różnorodne zarówno w sensie branżowym, jak i w zakresie zasięgu ich oddziaływania. Z informacji zawartych w tabelach 3 i 4 wynika, że w Gorlicach dominują funkcje egzogeniczne, o znaczeniu ogólnokrajowym, podczas gdy funkcje związane z obsługą zaplecza rozwinięte są znacznie słabiej. Zajęcia endogeniczne dają zatrudnienie tylko niecałym 15% ludzi pracujących w ujętych zakładach pracy Gorlic.

Z branżowego punktu widzenia, najważniejszym działem gospodarki jest w Gorlicach przemysł. Daje on zatrudnienie około 9 tys. osób, co stanowi ponad 60% ogółu ludzi pracujących w tym mieście. Głównymi zakładami przemysłowymi Gorlic są: Fabryka Maszyn i Sprzętu Wiertniczego, Rafineria Nafty oraz Gorlickie Zakłady Drzewne. Do zakładów o dużym znaczeniu lokalnym należą zakłady ceramiczne oraz mleczarnia (tab. 5). Mimo ścisłych związków gorlickiego przemysłu z lokalną bazą surowcową, bowiem nawet istnienie fabryki maszyn łączy się z występowaniem w okolicy złóż naftowych, większość zakładów pracuje na potrzeby ogólnokrajowe, a ich rola lokalna poza czerpaniem z miejscowych surowców ogranicza się do drenażu nadmiaru siły roboczej na wsi.

Tabela 5

Wykaz najważniejszych miejsc pracy w Gorlicach w 1972 r.

Dział gospodarki narodowej i nazwa placówki	Liczba zatrudnionych
Przemysł	
Fabryka Maszyn i Sprzętu Wiertniczego „Glinik”	4700
Gorlickie Zakłady Przemysłu Drzewnego	1071
Rafineria Nafty „Glinik Mariampolski”	809
Gorlickie Zakłady Materiałów Izolacyjnych	600
Przedsiębiorstwo Terenowe Ceramiki Budowlanej w Gorlicach	241
Przedsiębiorstwo Kopalnictwa Naftowego	175
Spółdzielcze Zakłady Drzewne	120
Transport	
PKS, Oddział Gorlice	500
Ochrona Zdrowia	
Szpital powiatowy	257
Obrót towarowy	
Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni	267
Administracja publiczna i inne	
Prezydium Powiatowej Rady Narodowej	144
Powiatowy Związek Kółek Rolniczych	28

Pomijając tu zagadnienia szczegółowe dotyczące dojazdów do pracy w Gorlicach, o których będzie mowa później, warto zaznaczyć, że według danych badania reprezentacyjnego, którym objęto około 60% wszystkich zatrudnionych, ponad 60% dojazdów do pracy ma miejsce w przemyśle. Wynika to zarówno z atrakcyjności pracy w tym dziale gospodarki, jak również z braku miejscowej siły roboczej. Ilość przemysłowych miejsc pracy w Gorlicach jest bowiem prawie dwukrotnie wyższa od liczby zamieszkałych na miejscu mężczyzn w wieku produkcyjnym. Przemysł Gorlic zaliczyć trzeba do grupy działalności egzogenicznych o znaczeniu ogólnokrajowym. Pracujący w tego typu zajęciach przemysłowych stanowią 58,6% ogółu osób zatrudnionych w Gorlicach (w sektorze społecznym). Pozostałą część zatrudnionych w zajęciach egzogenicznych o znaczeniu ogólnokrajowym — 0,4% ogółu zatrudnionych (tab. 4) — stanowią zatrudnieni w szkolnictwie zawodowym o specjalnym profilu kształcenia, jak np. technika wiertnicza.

Poważną liczebnie grupę stanowią w Gorlicach także ludzie zatrudnieni w instytucjach obsługi zaplecza, najczęściej o powiatowym zasięgu. Z uwagi na rodzaj przeprowadzanych badań grupa ta ma szczególne znaczenie. Instytucje zatrudniające ludzi z tej grupy są bowiem głównymi organizatorami lokalnych powiązań międzyosiedlowych. W sumie zatrudnia ona niemal cztery tysiące osób, co stanowi ponad 26% ogółu osób zatrudnionych w Gorlicach w gospodarce społecznej (tab. 4). Działem najliczniej reprezentowanym w omawianej grupie działalności jest transport z łącznością. Liczne są także działy budownictwa i obrotu towarowego. Z uwagi na rolę w kształtowaniu lokalnych więzi międzyosiedlowych największe znaczenie mają jednak działy: obrót towarowy, ochrona zdrowia i administracja publiczna. Instytucjami usługowymi, odgrywającymi największą rolę w organizacji więzi społeczno-gospodarczej powiatu są w Gorlicach: Powiatowa Rada Narodowa, Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni, Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska, Powiatowy Związek Kółek Rolniczych i oczywiście cotygodniowy targ. W sumie Gorlice posiadają około 120 instytucji usługowych o charakterze nieprodukcyjnym oraz około 300 sklepów i rzemieślniczych punktów usługowych, których działalność ma charakter mieszany (tab. 6). Służą one bowiem zarówno obsłudze ludności miasta, jak i obsłudze ludności jego zaplecza.

ROLA GORLIC W ORGANIZACJI HANDLU WIEJSKIEGO

Organizacją skupu produktów rolnych i hodowlanych oraz dystrybucji produktów przemysłowych i artykułów spożywczych na wsi polskiej zajmują się obecnie dwie organizacje. Są to Okręgowe Spółdzielnie Mleczarskie i Gminne Spółdzielnie. Pierwsze zajmują się skupem mleka i jego przetwarzaniem, drugie natomiast całą resztą handlu wiejskiego.

Liczba zakładów rzemieślniczych i zatrudnionych pracowników

Branża	Gorlice		Biecz	
	liczba zakładów	liczba zatrudnionych	liczba zakładów	liczba zatrudnionych
metalowa	29	79	5	6
mineralna	5	21	4	5
drzewna	13	25	5	5
skórzana	7	7	2	4
odzieżowo-włókiennicza	15	25	3	3
spożywcza	4	13	—	—
przemysłowa	8	15	—	—
budowlana	26	64	6	9
różne	11	47	1	1
Ogółem	118	296	26	33

Znaczenie działalności

Powiatowego Związku Gminnych Spółdzielni
„Samopomoc Chłopska” * w Gorlicach

Zakres aktywności Gminnych Spółdzielni jest ogromny. Działalność handlowa stanowi tylko jego część. Poza tym Gminne Spółdzielnie zajmują się upowszechnianiem kultury, prowadzą działalność inwestycyjną o charakterze usługowym, a do niedawna organizowały także spółdzielnie lekarskie. Oczywiście zakres ten jest nieco odmienny w każdej spółdzielni. W konkretnym przypadku gorlickiego PZGSu jego działalność pozahandlowa obejmuje aktywność w zakresie organizacyjno-instruktorskim w stosunku do poszczególnych Gminnych Spółdzielni, pośredniczy w uzyskiwaniu przez nie kredytów i pożyczek na inwestycje, jak również uczestniczy w organizacji gospodarki rolnej na podległym sobie obszarze, poprzez zawieranie umów kontraktacyjnych i działalność propagandową. Główny nacisk jednak kładzie gorlicki PZGS na działalność gospodarczą, na dbałość o dobro spółdzielni zrzeszonych w związku. Podstawą tej działalności jest troska o dostawy towarów ze strony hurtowni przemysłu do własnych hurtowni, które są podstawą zaopatrzenia GSów, a więc ludności wiejskiej w artykuły przemysłowo-konsumpcyjne oraz potrzebne do prowadzenia gospodarki rolnej. Do niedawna PZGS miał własną bazę transportową. Od 1 lipca 1965 r. transport, z wyjątkiem przewozu żywca, przejęty został przez gorlicki oddział Wojewódzkiej Spółdzielni Transportu Wiejskiego w Rzeszowie. W oparciu o własne magazyny hurtowe i hurtownie innych branż PZGS organizuje także sprzedaż

* PZGS uległ rozwiązaniu po likwidacji powiatu w 1975 r., a placówki GSu zostały zreorganizowane.

detaliczną maszyn i narzędzi rolniczych, materiałów budowlanych, części samochodowych, a także prowadzi w Gorlicach sprzedaż detaliczną w 2 sklepach oraz w Rolniczym Domu Towarowym na Zawodziu. Bardzo ważnym elementem działalności PZGSu jest także organizacja skupu produktów rolnych. Z wyjątkiem mleka wszystkie produkty rolne skupuje PZGS albo bezpośrednio, albo pośrednio poprzez Gminne Spółdzielnie. W sumie w tych wszystkich działalnościach PZGS zatrudniał 256 osób w samych Gorlicach.

Rola Gorlic w organizacji skupu mleka

Gorlice są siedzibą Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej, zatrudniającej w samym tylko mieście ponad 50 pracowników. W 1970 r. działalnością swoją obejmowała ona b. powiat gorlicki z wyjątkiem gromady Śnietnica, z której mleko odstawiane jest do Nowego Sącza. Spółdzielnia gorlicka obejmuje za to zasięgiem swej działalności obszar byłej gromady Bruśnik. Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska posiada poza Gorlicami jeszcze trzy inne oddziały produkcyjne: w Bobowej, Łuźnej i Ropie. Nie ma natomiast takowego w Bieczu.

Najbardziej rozbudowany jest oddział w Gorlicach, któremu podlega 45 zlewni. Skupywały one mleko w całej południowej i zachodniej części powiatu łącznie z Bieczem. Zlewnia zbiera mleko zazwyczaj z jednej wsi lub jej części, rzadziej z kilku wsi. Istnienie kilku zlewni w jednej wsi wiąże się z jej długością lub rozproszeniem. Obsługa kilku wsi przez jedną zlewnię odbywa się zazwyczaj na terenach peryferyjnych oraz tam, gdzie produkcja mleka jest nieduża. Zakład przetwórczy położony w Gorlicach jest zupełnie nową jednostką produkcyjną istniejącą zaledwie około 10 lat i przerabiającą skupione mleko głównie na śmietanę i masło. Produkcja serów ma znaczenie drugorzędne.

ROLA WŁADZ ADMINISTRACYJNYCH W TWORZENIU LOKALNYCH WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH

Działalność egzogeniczna niektórych organów terenowych władzy państwowej przejawia się między innymi w organizacji szeregu służb typu usługowego. Należą do nich szkolnictwo, służba zdrowia i mechaniczna obsługa rolnictwa. Oddziaływanie ich powoduje powstanie szeregu powiązań międzyosiedlowych. Największe znaczenie w tym zakresie wykazuje organizacja ochrony zdrowia oraz mechanicznej obsługi rolnictwa. Łącznie w działalności czysto administracyjnej we wspomnianym zakresie pracuje w Gorlicach około 150 osób. W służbie zdrowia powiatu w grudniu 1971 r. pracowały 793 osoby, w tym służba państwowa obejmowała 661 osób. Głównym skupiskiem placówek służby zdrowia były Gorlice, gdzie znajdował się jedyny w powiecie szpital, powiatowa przychodnia obwodowa, 5 przychodni rejonowych, przychodnia międzyzakładowa oraz

pogotowie ratunkowe i 3 apteki. Zarówno szpital (265 łóżek), jak i pogotowie obsługują obszar całego powiatu. Szczególna jest rola powiatowej przychodni obwodowej, której podlegają wszystkie miejskie i wiejskie ośrodki zdrowia, punkty felczerskie i izby porodowe w powiecie. Przychodnie rejonowe natomiast są nastawione na obsługę ludności miasta oraz najbliższych wsi. Poza tym na terenie Gorlic działają jeszcze pojedyncze placówki służby zdrowia PKP oraz MO.

Znaczne jest także zatrudnienie w szkolnictwie Gorlic. Prócz szkolnictwa podstawowego Gorlice mają bowiem szereg szkół średnich ogólnokształcących oraz zawodowych. Do najważniejszych zaliczyć trzeba technikum przy Wytwórni Sprzętu Wiertniczego oraz technika ekonomiczne i gastronomiczne.

Zarówno służba zdrowia, jak i szkolnictwo mają odpowiadające im wydziały w Prezydium Powiatowej Rady Narodowej*. Ich działalność ma charakter administracyjno-instruktażowy. One także decydują o obszarach obsługi poszczególnych podległych sobie placówek.

Do typu administracyjno-organizacyjno-instruktażowego należy także prawie wyłącznie działalność Powiatowego Związku Kółek Rolniczych. Skupia on 71 kółek rolniczych i zarządza 11 międzykółkowymi bazami maszynowymi (w tym 2 POMy) oraz 18 kółkami wiodącymi. W zakresie administracji Pow. Zw. Kółek Rolniczych zarządza majątkiem kółek oraz dokonuje rozdziału dotacji z Funduszu Rozwoju Rolnictwa, które w ostatnich latach wynosiły po 6-8 milionów zł. PZKR kontroluje także działalność finansową kółek. W 1971 r. obrót roczny kółek rolniczych pow. gorlickiego wynosił 32 miliony zł. W zakresie instruktażu PZKR prowadzi szkolenia i odprawy pracowników kółek, a także działalność propagandową, której celem jest podniesienie produkcji rolnej. Bezpośrednia obsługa rolników prowadzona jest w Gorlicach przez jedno kółko wiodące. Główne bazy remontowe położone są bowiem poza Gorlicami.

ZAPLECZE GORLIC

Powiązania wsi z miastem istniejące w 1970 r. na obszarze powiatu gorlickiego miały układy przestrzenne, zorientowane głównie na Gorlice. Tylko w przypadku niektórych powiązań (handel i dojazdy do pracy) zauważyć można także ciężenia skierowane do Biecza oraz osiedli wyspecjalizowanych i zdegradowanych miasteczek, a w zakresie skupu mleka obszar byłej gromady Śnietnica zorientowany był w kierunku Nowego Sącza. Taki układ wskazuje na trójstopniowość powiązań, jak również na fakt, że zaplecze Gorlic ma charakter zróżnicowany. Pewne obszary ciążą wyłącznie w jego kierunku. Na innych zaś ciężenia kierują się w różnych kierunkach. Te ostatnie uznać więc trzeba za zaplecze dalsze Gorlic.

Wielkość zaplecza zależy od atrakcyjności miasta, wyrażającej się

* Stan taki istniał do 1 VI 1975 r. (do czasu likwidacji powiatów).

w różnorodności jego funkcji. Jak już wiadomo, Gorlice, prócz silnie rozwiniętych funkcji egzogenicznych, mają również liczne funkcje z zakresu obsługi zaplecza, które powodują orientację obszaru powiatu na jego stolicę. Najlepszą ilustracją tej orientacji są dojazdy do pracy i na targi.

Dojazdy do pracy

Dojazdy do pracy są tym elementem więzi międzyosiedlowej, który kształtuje się równocześnie pod wpływem wszystkich funkcji. Głównym magnesem ściągającym ludzi do pracy są jednak działalności egzogeniczne o znaczeniu ogólnokrajowym. W Gorlicach i ich okolicy główną funkcją egzogeniczną jest silnie rozwinięty przemysł, co powoduje dużą ruchliwość ludności.

Na badanym obszarze najwięcej osób dojeżdża do Gorlic. Według niepełnych liczb badania przeprowadzonego przez lokalne władze w lutym 1971 r., w porównaniu z wynikami reprezentacyjnego badania dokonanego przez autora w maju — lipcu 1972 r., liczbę osób dojeżdżających do pracy w Gorlicach oszacować można na 10 tys. osób. Liczba ta wydaje się być jednak zbyt wielka wobec 14 tys. ogółu zatrudnionych w mieście. Zawyżenie to wynika z faktu objęcia rejestracją także przejazdów wewnątrzmiejskich. W oparciu wyłącznie o dane z badania reprezentacyjnego, ilość dojeżdżających do pracy w Gorlicach szacować można na około 6,5—7 tys. osób. Ta liczba wytrzymuje konfrontację zarówno z zatrudnieniem w Gorlicach, jak i z lokalnym zasobem ludności w wieku produkcyjnym. Jest więc bliższa prawdy od podanej poprzednio. Dokładna liczba dojazdów do pracy nie jest jednak znana.

Własnym badaniem dojazdów do pracy objęto co najmniej po 60% zatrudnionych w poszczególnych działach gospodarki narodowej i w poszczególnych ośrodkach. W sumie zarejestrowano ponad 5 tys. osób pracujących poza miejscem zamieszkania. Z tego około 4,5 tys. dojeżdżało do Gorlic, a około 400 do Biecza. Duża dokładność przeprowadzonej rejestracji pozwoliła na ustalenie kierunków, z których ludzie dojeżdżają, oraz branż, w których oni pracują. Umożliwiła także określenie, jakich używają środków lokomocji. Dlatego też dalsze omówienie zagadnień związanych z dojazdami oparto na danych z tej rejestracji.

Udział poszczególnych branż gospodarki narodowej w dojazdach do pracy był następujący: przemysł — 61,0%, budownictwo — 11,0%, transport i łączność — 10,1%, obrót towarowy — 9,1%, służba zdrowia — 3,0%, administracja — 1,4%, gospodarka komunalna — 4,4%. Główną masę dojeżdżających stanowili zatem pracownicy przemysłu. Osoby zatrudnione w budownictwie, transporcie i obrocie towarowym, do których dojeżdżało po około 10%, tworzyli drugą ich ważną grupę. Wśród środ-

Wyjazdy do pracy poza miejscem zamieszkania

Kategorie	Miejscowości	Wyjazdy do pracy					
		ogółem	w tym do pracy w:				
			prze- myśle	budow- nictwie	transpor- cie i łącz- ności	obrocie towaro- wym	pozosta- łych działach
	Ogółem	5108	3339	492	452	430	395
I	Biecz	479	353	34	63	8	21
	Libusza	429	332	9	52	20	16
	Zagórzany	404	340	21	—	23	20
	Moszczenica	258	165	22	31	30	10
	Lipniki	230	164	6	50	5	5
	Symbark	207	129	3	—	32	43
	Dominikowice	187	138	2	—	23	24
	Różnowice	182	94	15	60	8	5
	Kobylanka	168	118	2	—	32	16
	Sękowa	160	107	8	1	25	19
	Ropa	138	49	31	46	5	7
	Szalowa	135	94	10	3	13	15
	Kryg	127	105	4	1	10	7
	Łuzna	124	64	18	29	7	6
	Wójtowa	114	46	2	53	6	7
	Binarowa	107	71	22	—	9	5
II	Sokół	95	52	9	—	24	10
	Wola Łużańska	93	48	17	5	11	12
	Raclawice	92	73	11	—	3	5
	Stróżówka	81	12	5	—	32	32
	Bystra	71	50	2	1	13	5
	Stróże	65	46	5	2	8	4
	Ropczyca Dolna	62	15	9	—	19	19
	Siedliska	62	34	27	—	1	—
	Siary	57	36	8	2	7	4
	Siepietnica	53	36	10	—	6	1
	Święcany	53	42	10	—	—	1
	Turza	49	33	10	1	4	1
	Staszkówka	46	—	35	—	—	11
	Łosie	45	3	1	40	—	1
	Skałyszyn	41	34	5	—	1	1
	Gorlice	40	38	—	—	1	1
	Rzepiennik Strzyż.	38	35	—	—	2	1
	Rzepiennik Bisk.	37	13	24	—	—	—
	Bobowa	34	13	17	—	3	1
	Ropica Górna	34	20	1	—	7	6
Małastów	28	5	1	7	7	8	
Jasło	25	23	—	—	1	1	
Mszanka	25	14	4	—	—	7	
Bieśnik	23	23	—	—	—	—	
III	Pozostałe ogółem	410	272	82	5	27	31

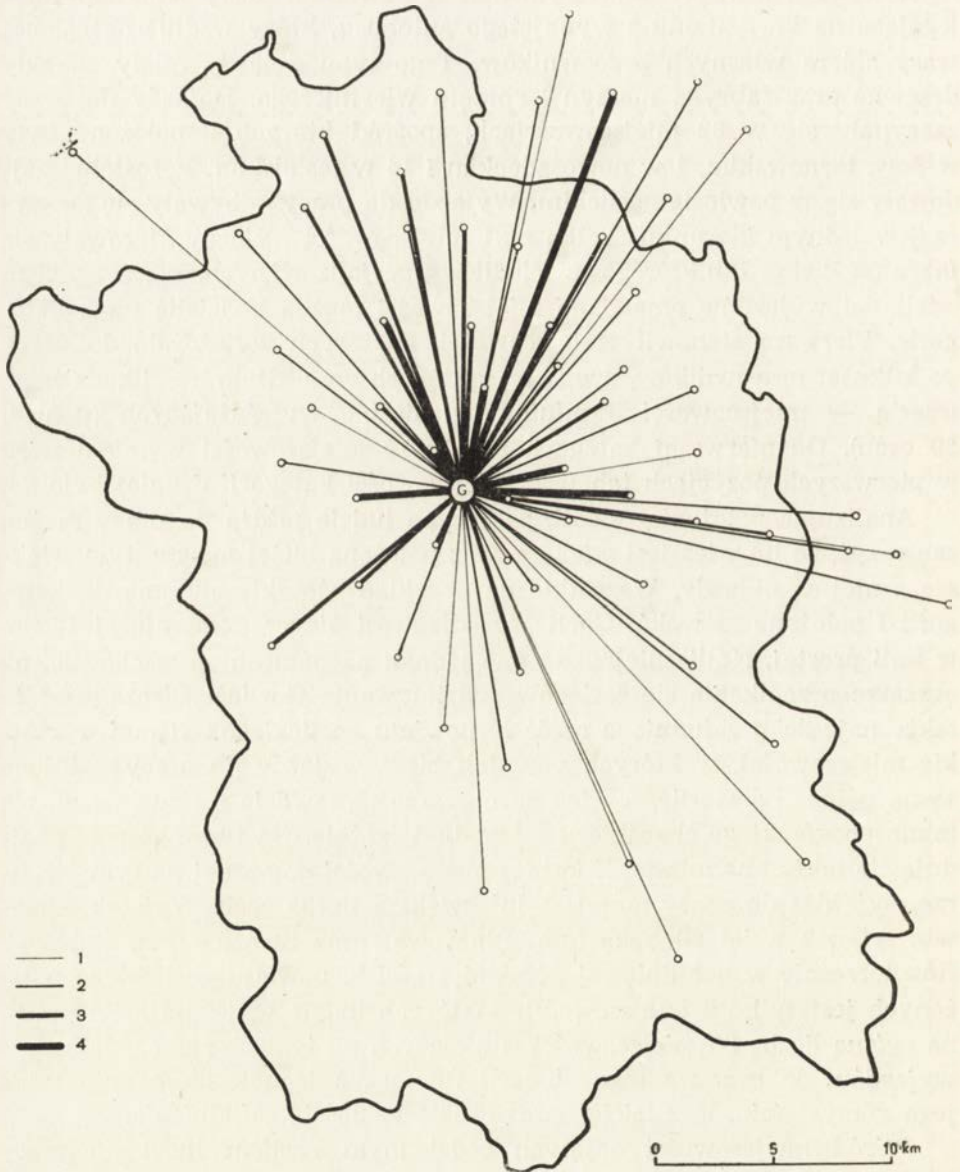
ków lokomocji z jakich oni korzystali, dominowały autobusy PKS (35% dojeżdżających). Drugie miejsce zajmowały pociągi (33%). Autobusami miejskimi dojeżdżało 26%, reszta zaś korzystała z własnych środków transportu lub dochodziła pieszo (6,0%). Dojazdy autobusami PKS odbywały się w dwojaki sposób. W większości obejmowały ludzi dojeżdżających indywidualnie autobusami linii regularnych. Większe zakłady przemysłowe organizowały jednak również tak zwane dojazdy zamknięte, polegające na korzystaniu z wynajętego autobusu, który wzdłuż określonej trasy zbiera własnych pracowników. Tego typu dojazdy miały zakłady drzewne oraz fabryka maszyn i sprzętu wiertniczego. Dojazdy do pracy zaczynały się w 82 miejscowościach, spośród których 2 położone były w pow. tarnowskim, 1 w nowosądeckim i 14 w jasielskim. Pozostałe znajdowały się w powiecie gorlickim. Wyjazdy do pracy odbywały się zazwyczaj w jednym kierunku. Tylko z 31 miejscowości wyjazdy kierowały się także do Biecza lub któregoś z osiedli wyspecjalizowanych. Pod względem wielkości wyjazdów omawiane miejscowości można podzielić na 3 kategorie. Pierwszą stanowiły miejscowości, z których wyjeżdżało do pracy po kilkuset pracowników, drugą te, z których wyjeżdżało po kilkadziesiąt, trzecią — miejscowości o minimalnej liczbie wyjeżdżających (poniżej 20 osób). Do pierwszej kategorii należy 16 miejscowości wymienionych w pierwszych pozycjach tabeli 7. Miejscowości kategorii drugiej było 24.

Analizując położenie osiedli, z których ludzie jeżdżą do pracy można zauważyć, że im wieś jest większa oraz położona bliżej miasta, tym większe z niej są dojazdy. Wszystkie na przykład ośrodki zaliczane do kategorii I położone są wokół Gorlic, w odległości nie przekraczającej 12 km w linii prostej. Najliczniejsze są one jednak na północnym wschodzie, na obszarze przenikania się zasięgów oddziaływania Gorlic i Biecza. Jest to także najgęściej zaludniona część b. powiatu gorlickiego. Niemal wszystkie miejscowości, w których początek biorą wyjazdy do pracy położone są na północ od Gorlic, a więc na obszarze wprawdzie nie nizinnym, ale mimo podgórskiego charakteru o łagodnej rzeźbie. Na tym obszarze znajdują się także oba miasta. Z każdej miejscowości położonej na tym obszarze wyjeżdża do pracy mniejsza lub większa liczba osób. Wyjątek stanowią tylko 2 wsie: Głęboka (gm. Binarowa) oraz Stróżna (gm. Bobowa). Równocześnie w południowej górskiej części b. powiatu gorlickiego położonych jest tylko 5 miejscowości, z których ludzie wyjeżdżają do pracy, na ogólną liczbę 30 miejscowości istniejących na tym obszarze. Małą ilość wyjazdów do pracy z tego obszaru tłumaczyć jednak trzeba nie tylko jego górzystością, lecz także bardzo małą gęstością zaludnienia.

Wśród miejscowości objętych codziennym ruchem ludzi do pracy istnieje na badanym obszarze tylko sześć, do których cała masa wyjazdów się kieruje. Przewodzą Gorlice, do których kieruje się 89% wszystkich pracujących poza miejscem zamieszkania.

Dojazdy na targ

Istnienie rozgałęzionych dojazdów do pracy świadczy zawsze o rozwoju gospodarczym obszaru, dokonany lub właśnie się dokonującym. Nie można tego jednak zawsze powiedzieć o dojazdach na targi. Ich liczebność może bowiem być wskaźnikiem dwóch różnych stanów gospodarczych.

Ryc. 1. Dojazdy na targi do Gorlic według jednorazowego badania:
 1 — 1 furmanka, 2 — 2—5 furmanek, 3 — 6—10 furmanek, 4 — 11 i więcej furmanek

Na obszarach intensywnej gospodarki rolnej będą one zawsze duże, mimo jego uprzemysłowienia. Na obszarach wybitnie uprzemysłowionych targi, będące zazwyczaj zjazdami rolników, stopniowo zanikają. Ich miejsce zajmuje miejski aparat skupu. Najczęściej więc im większe i odleglejsze są dojazdy na targi, tym mniej rozwinięty gospodarczo jest obszar, na którym one się odbywają. Wielkość targu i zasięg jego oddziaływania zależy także od stopnia rozwoju w danym mieście handlowych działalności egzogenicznych w zakresie obsługi zaplecza.

Według informacji uzyskanych ze źródeł oficjalnych, na badanym terenie na większą skalę targi odbywają się tylko w Gorlicach. W Bieczu natomiast targi zanikły. Z punktu widzenia ilości targów jest to więc raczej teren ubogi, na co wpływa zarówno słabo rozwinięte rolnictwo, jak i postępująca pod wpływem przemysłu, urbanizacja ludności wiejskiej.

Znaczenie gospodarcze i towarzyskie mają targi wtorkowe odbywające się w Gorlicach. Autor przeprowadził jednorazowe badania takiego targu w dniu 9 V 1972 r., korzystając z pomocy pracowników Stacji Naukowej IG PAN w Bystrzycy koło Gorlic. Pora przeprowadzenia badania

Tabela 8

Dojazdy na targ w Gorlicach
(wg jednorazowego badania w dniu 9 V 1972 r.)

Miejscowości	Gromada	Powiat	Liczba wozów
Zagórzany	Zagórzany	gorlicki	27
Moszczenica	Moszczenica	„	26
Bystra	Szymbark	„	25
Kobylanka	Kobylanka	gorlicki	19
Szerzyny	Szerzyny	jasielski	19
Stróżówka	Ropica Dolna	gorlicki	15
Kryg	Kryg	„	13
Szymbark	Szymbark	„	12
Owczary	Sękowa	gorlicki	10
Rożnowice	Rożnowice	„	10
Binarowa	Binarowa	„	8
Kwiatonowice	Kwiatonowice	„	8
Mszanka	Łużna	„	8
Ropica Dolna	Ropica Dolna	„	8
Turza	Rzepiennik Strzyż.	„	8
Libusza	Libusza	„	7
Rzepiennik Biskupi	Rzepiennik Strzyż.	„	7
Rzepiennik Suchy	Rzepiennik Strzyż.	„	6
Ropa	Ropa	„	6
30 miejscowości po 1—5 wozów		gorlicki	78
10 miejscowości po 1—5 wozów		jasielski	18
1 miejscowość po 1—5 wozów		tarnowski	1

Ogółem 339

była dobra; wypadła po zakończeniu najważniejszych wiosennych prac polowych. Pogoda również dopisała, co przy badaniu targu ma duże znaczenie. Zarejestrowano przybycie na targ 354 furmanek z 64 miejscowości, w tym 12 z samych Gorlic oraz 3 z miejscowości niezidentyfikowanych. Do wykreślenia mapy dojazdów na targi (ryc. 1) posłużyły dane zebrane w tabeli 8, a więc bez wozów gorlickich i o pochodzeniu nieznanym. Gros dojazdów na targi odbywa się z miejscowości położonych w północnej i wschodniej części b. powiatu gorlickiego. Ludzie przyjeżdżają także z licznych miejscowości b. powiatu jasielskiego, położonych w jego części zachodniej. Uderza natomiast brak dojazdów z zachodniej części b. powiatu gorlickiego. Może to wynikać z dwóch przyczyn. Powodem może być istnienie lokalnego targu w Bobowej lub, co jest bardziej prawdopodobne, że wspomnianych obszarów jeździ się na targi do Grybowa. Z obszarów górskich, położonych na południe od Gorlic, w dniu dokonywania rejestracji dojazdów na targ przyjechało tylko 8 furmanek z 6 różnych miejscowości. Jeśli jest to fakt typowy, można wówczas stwierdzić, że w zakresie dojazdów na targi, podobnie jak w przypadku wyjazdów do pracy, południowa część b. powiatu gorlickiego prawie nie bierze udziału.

Największa liczba wozów przyjechała z Zagórzan, Moszczenicy i Bystrej (tab. 8), a więc z bardzo niedalekiej odległości od Gorlic. Równie niedaleko położone są wsie, z których przyjechało po kilkanaście wozów. Z dalej położonych miejscowości dojechały już tylko pojedyncze furmanki. Rozkład dojazdów na targ w Gorlicach jest więc normalny, czyli że nasilenie dojazdów jest odwrotnie proporcjonalne do odległości. Wyjątek w tym względzie stanowią tylko Szerzyny (tab. 8).

Prowadząc badanie dojazdów na targ starano się także rozeznaczyć, jakie są ich przyczyny. Okazało się, że jest ich szereg. Główną z nich jest chęć sprzedaży lub nabycia towarów. Z innych wymienić trzeba konieczność załatwienia spraw urzędowych. Nie bez znaczenia jest także okazja spotkań towarzyskich.

Sprzedży towarów dokonywali chłopcy na samym targu lub w punktach skupu żywca i pasz. Zakupów dokonywali natomiast we wszystkich możliwych miejscach. Cały handel miejski jest w dniach targowych obłożony przez klientów wiejskich. Wiejskich interesantów pełne są wówczas także urzędy. Cały ruch związany z targiem zaczyna się o godzinie 6 rano i kończy koło południa. Pomimo silnego uprzemysłowienia miasta oraz zachodzących procesów urbanizacyjnych na wsi, Gorlice, dzięki odbywającym się w nich targom, zachowały charakter ośrodka lokalnego, posiadającego tradycyjne liczne powiązania z wieloma wsiami, niekoniecznie położonymi w pobliżu. Zarówno bowiem w przypadku dojazdów na targ, a zwłaszcza w zakresie dojazdów do pracy, zasięg bezpośredniego oddziaływania Gorlic znacznie przekracza granice utworzonej w 1972 r. gminy zbiorczej. Na wschód i zachód od miasta sięga ono aż po dawne granice

powiatu. W północno-wschodniej jego części oddziaływanie Gorlic zażębia się z oddziaływaniem Biecza, zaś w kierunku południowym rozciąga się aż po próg obszarów górskich.

ROLA BIECZA W SIECI OSADNICZEJ

Biecz jest miastem bardzo starym i aż do rozbiorów Rzeczypospolitej szlacheckiej był ośrodkiem większym i ważniejszym od Gorlic. W tym czasie był on siedzibą powiatu oraz ważnym miastem handlowym przy głównym trakcie węgierskim. Utrata znaczenia administracyjnego oraz uprzemysłowienie sąsiednich Gorlic spowodowało spadek znaczenia Biecza, który stał się drugorzędnym ośrodkiem miejskim powiatu gorlickiego. W ciągu XIX wieku oraz w okresie międzywojennym Biecz rozwijał się dość pomyślnie, a tempo wzrostu jego ludności było w tym czasie silniejsze niż Gorlic. Brak jednak większych zakładów przemysłowych nie pozwolił na odzyskanie dawnej pozycji Biecza (tab. 3). W okresie powojennym Biecz przeżył kryzys, podobnie jak wiele miast tej skali w Polsce. W jego wyniku liczba ludności tego miasta spadła do poziomu z 1921 r. Od tego czasu Biecz cechuje się powolnym wzrostem liczby ludności, lecz jego tempo jest znacznie niższe niż w okresach poprzednich. Wskutek tego nadal nie przekroczył stanu zaludnienia z 1939 r.

Tabela 9

Struktura funkcjonalna osób zatrudnionych w sektorze uspołecznionym w Bieczu*

Dział gospodarki narodowej	Ogółem		Grupy					
			egzogogeniczna				endogeniczna	
	działalność o znaczeniu ogólnokrajowym		działalność z zakresu obsługi zaplecza		liczba	%		
	liczba	%	liczba	%			liczba	%
Ogółem	1258	100	528	42,0	328	26,1	402	31,9
Przemysł	730	58,2	528	42,0	182	14,6	20	1,6
Budownictwo	39	3,1	—	—	—	—	39	3,1
Rolnictwo i leśnictwo	7	0,6	—	—	—	—	7	0,6
Transport i łączność	37	2,9	—	—	—	—	37	2,9
Obrót towarowy	184	14,6	—	—	92	7,3	92	7,3
Gospodarka komunalna	52	4,1	—	—	—	—	52	4,1
Oświata, nauka, kultura	130	10,3	—	—	30	2,3	100	8,0
Ochrona zdrowia	28	2,2	—	—	—	—	18	1,4
Administracja publiczna	18	1,4	—	—	14	1,1	14	1,1
Instytucje finansowe	—	—	—	—	—	—	—	—
Pozostałe	33	2,6	—	—	10	0,8	23	1,8

* Zatrudnienie ogółem wg sprawozdań o stanie i ruchu zatrudnienia w 1970 roku; podział na grupy w oparciu o informacje z badania ankietowego.

Biecz jest więc ośrodkiem bardzo małym, niewiele tylko przerastającym miasta zdegradowane.

Podstawą bytu Biecza, podobnie jak to ma miejsce w Gorlicach, jest przemysł. Daje on zatrudnienie prawie 60% osób pracujących w tym mieście. Najważniejszym zakładem przemysłowym Biecza jest Wytwórnia Pieczywa Cukierniczego „Kasztelanka”. Jej działalność ma charakter egzogeniczny o znaczeniu ogólnokrajowym. Pozostałe, istniejące w nim zakłady przemysłowe (tartak i cegielnia) cechują się działalnością mieszaną. Częściowo jest to działalność egzogeniczna z zakresu obsługi zaplecza, częściowo endogeniczna (tab. 9). Poza tym, oddziaływanie przemysłu bieckiego na okolice miasta wyraża się w ściąganiu ze wsi ludzi do pracy w mieście. W sumie do pracy w Bieczu dojeżdża około 400 osób, to znaczy tyle samo, ile w tym czasie przemysł gorlicki ściąga z Biecza do siebie.

W działalnościach usługowych pracuje w Bieczu około 40% zatrudnionych. W znacznej mierze są to jednak działalności o charakterze endogenicznym (30%). Egzogeniczne działalności usługowe z zakresu obsługi zaplecza obejmują zaledwie nieco ponad 10% zatrudnionych w sektorze uspołecznionym. Do najważniejszych należą tu Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska”, placówka Centrali Nasiennej oraz Bank Spółdzielczy. Gminna Spółdzielnia w Bieczu w działalności swej znacznie wykracza poza granice miasta. Poza nim obsługuje ona także gromady Binarowa i Rożnowice. Posiada ona ogółem 20 sklepów i 12 punktów skupu. Poza sklepami Gminnej Spółdzielni znajdują się także sklepy MHD-Gorlice oraz kilka sklepów prywatnych i 26 rzemieślniczych punktów usługowych. Ogólne zatrudnienie w handlu Biecza wynosi 184 osoby, a w rzemiośle 33 osoby. Wszystko to są liczby nieduże, świadczące że handel i usługi mają tu znaczenie lokalne, o małym zasięgu. W Bieczu nie odbywają się również obecnie żadne targi.

Znaczniejsze powiązania Biecza z okolicą można prześledzić w zakresie dojazdów do pracy. Biecz jest bowiem po Gorlicach drugim największym ośrodkiem dojazdów do pracy (8% wszystkich dojazdów w powiecie). Dojazdy mają swój początek głównie w miejscowościach położonych wzdłuż linii kolejowej, niekiedy nawet w znacznej odległości (Bobowa). Na uwagę zasługuje jednak fakt, że liczba osób wyjeżdżających z Biecza do pracy w Gorlicach jest nawet nieco wyższa od sumy dojazdów (9,6% wyjeżdżających).

Pewne znaczenie dla tworzenia się ciężarów w kierunku do Biecza ma także miejski ośrodek zdrowia, który obsługuje nie tylko samo miasto, ale także szereg okolicznych wsi.

W świetle powyższych faktów oczywisty jest ograniczony zasięg oddziaływania Biecza oraz jego nieduże zaplecze. Ogranicza się ono do obszaru miasta oraz dwóch byłych gromad: Binarowa i Rożnowice. Południowo-zachodnia część tego obszaru znajduje się dodatkowo w zasięgu

bezpośredniego oddziaływania Gorlic. Do Biecza dochodzi bowiem jedna z linii gorlickich autobusów miejskich. Fakt ten potwierdza również ilość wyjazdów do pracy w Gorlicach (około 10% ludności). Powracając jednakże do zasięgu bezpośredniego oddziaływania Biecza trzeba stwierdzić, że obejmuje on w zasadzie ten sam obszar, który od 1972 r. stanowi gminę wiejską Biecza. Poza ten obszar oddziaływanie Biecza wykracza tylko w kierunku granicznych wsi dawnego powiatu jasielskiego.

ROLA OSIEDLI WYSPECJALIZOWANYCH W SIECI OSADNICZEJ

Przymiotnik „wyspecjalizowany” przy osiedlach, o których będzie teraz mowa świadczy, że ich funkcje są rozwinięte jednostronnie. Problemem do zbadania pozostaje, w jakim zakresie funkcje wyspecjalizowane są osiedlotwórcze oraz jaką rolę odgrywają osiedla odznaczające się tego typu funkcjami. W powiecie gorlickim istnieją trzy osiedla zasługujące na miano wyspecjalizowanych: dwie osady przemysłowe — Kobylanka i Kryg oraz jedno uzdrowisko — Wysowa. W pierwszych, obok funkcji rolniczych, dominowały funkcje przemysłowe. Równocześnie zaś były one osiedlami satelitarnymi Gorlic, do pracy w których wyjeżdżała z nich znaczna liczba osób (tab. 10). Równocześnie jednak pewna ilość ludzi do

Tabela 10

Struktura funkcjonalna ludności osiedli wyspecjalizowanych powiatu gorlickiego

Osiedla	Ludność w 1970 r.					Utrzymująca się głównie z niezarobkowych źródeł utrzymania
	Ogółem	zawodowo czynna			wyjeżdżający do pracy*	
		w rolnictwie	poza rolnictwem			
			ogółem	w przemyśle na miejscu*		
Kobylanka	2003	460	597	110	160	162
Kryg	1693	463	445	290	120	191

* Dane orientacyjne.

nich dojeżdżała. Do kopalni ropy w Krygu dojeżdżało około 80 osób, a do Kobylanki około 25. Dojazdy te były raczej dojazdami, gdyż większość osób dochodziła lub dojeżdżała zależnie od pogody, z sąsiednich wsi. W Kobylance były czynne trzy zakłady: gorzelnia, betoniarnia i kopalnia nafty, a w Krygu 5, w tym jeden metalowy i 4 kopalnie nafty. W obu przypadkach były to małe ośrodki produkcyjne o zatrudnieniu wynoszącym nieco tylko ponad 100 osób. Nie przekraczało ono jednak liczby miejscowej ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem.

Z punktu widzenia funkcji usługowych oba osiedla były niegdyś siedzibami gromad oraz lokalnymi skupieniami pewnej liczby placówek

handlowych i punktów usługowych (tab. 11) o znaczeniu lokalnym. Kryg posiada poza tym wiejski ośrodek zdrowia, zaś Kobylanka bazę maszynową Kółka Rolniczego. Żadne z nich nie posiadało jednak Zarządu Gminnej Spółdzielni.

Wysowa jest osiedlem wyspecjalizowanym o funkcji specjalnej — uzdrowiskowej w etapie rozbudowy, jeszcze w pełni nie wykształconej. W oparciu o miejscowe źródła wód leczniczych działały w niej dwa sanatoria (160 i 80 miejsc) zatrudniające łącznie 100 osób. Poza tym Wysowa była także siedzibą wiejskiego ośrodka zdrowia i apteki. Nie posiadała natomiast żadnej ważniejszej placówki handlowej czy usługowej (poza leczniczej).

Jeśli nie brać pod uwagę dojazdów do pracy, to Kryg i Kobylanka nie posiadają właściwie żadnego zaplecza. Nie można bowiem za takowe

Tabela 11

Niekóre funkcje wybranych osiedli pow. gorlickiego w 1970 r.

	Przemysł		Usługi	
	liczba zakładów	zatrudnienie	punkty sprzedaży	punkty usługowe
Pow. gorlicki ogółem	80	10 194	.	.
Gorlice	30	8 952	.	.
Biecz	7	349	.	.
Kobylanka	3	113	4	8
Kryg	5	296	5	6

uznać obszarów objętych działaniem pojedynczych instytucji usługowych: w Krygu ośrodka zdrowia, a w Kobylance zespołu maszynowego kółka rolniczego. W zakresie wszelkich innych usług oba osiedla leżą w zapleczu Gorlic, zbyt blisko, aby mogły wykształcić własne zaplecze. Również w przypadku Wysowej, nie biorąc pod uwagę dojazdów do pracy, brak jest wyraźnego bezpośredniego zaplecza. Wynika stąd wniossek, że znaczenie osiedli wyspecjalizowanych w kształtowaniu powiązań wsi z miastem jest niewielkie. Funkcje wyspecjalizowane omawianych osiedli nie odgrywają w tym świetle większej roli skupiającej, osiedlotwórczej. Jedy- nym zakresem, w jakim przejawia się ich aktywizująca rola jest drenaż nadmiaru wiejskiej siły roboczej na rzecz zajęć nierolniczych, co przejawia się w rozwiniętych dojazdach do pracy. W przypadku Wysowej, z racji nie zakończenia jej rozbudowy jako uzdrowiska, rola osiedla w sieci osadniczej nie może być jeszcze w pełni uchwycona.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione opracowanie jest próbą określenia roli miast oraz osiedli wyspecjalizowanych w lokalnej sieci osadniczej.

Wynika z niego jasno nadrzędne znaczenie miasta powiatowego —

Gorlic, które jest ośrodkiem wielokrotnie większym od swego jedyne go konkurenta, jakim jest Biecz. Opracowanie to pozwala także postawić hipotezę, że nieduże osiedla wyspecjalizowane nie wykształcają wokół siebie więzi społeczno-gospodarczych, typowych dla zapleczy osiedli miejskich.

РОЛЬ ГОРОДОВ ГОРЛИЦЕ И БЕЧ И СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ СЕЛЕНИЙ В СЕТИ СЕЛЕНИЙ

Резюме

Вступлением к работе является глава, посвященная исторической и демографической проблематике горлицкого повята, служащая фоном для понимания настоящего положения вещей. Глава вторая содержит анализ функций Горлиц и Беча и специализированных селений.

Установлено, что важнейшей эгзогенической функцией города Горлице является промышленность (ок. 60% занятых). Подобным образом дело обстоит и с Бечем. В специализированных селениях других видов деятельности, кроме промышленной, почти не имеется.

Деятельность, имеющая характер услуг, в эгзогенической группе сосредоточивается почти исключительно в Горлицах, где ею обеспечивается занятость для около 25% общего числа трудящихся. Небольшое количество разновидностей этой деятельности имеется также и в Бече (15% занятых).

Основную часть работы составляет глава, посвященная распространенным системам различных элементов общественно-экономической связи. В ней подробно обсуждается вопрос проездов на работу (табл. 7), который на территории столь плотно заселенной имеет первостепенное значение. Далее обсуждаются поездки на рынок (рис. 1; табл. 8) и организация сельской торговли, службы здравоохранения и технического обеспечения сельского хозяйства. Обнаруженные пространственные системы общественно-экономической связи дали основу для подведения итогов, осуществленного в очередной главе, охватывающей определение пределов воздействия городов и специализированных селений. Из этого опеределения следует, что пределы Горлиц весьма обширны и что ими охватывается почти весь повят, Беч же своими пределами воздействия охватывает только северо-восточную часть повята, причем сам он в известной степени остается в пределах воздействия Горлиц. Специализированные селения, кроме привлечения людей на работу, никаких других видов внешнего воздействия не показывают.

PART PLAYED BY THE TOWNS GORLICE AND BIECZ AND BY THE SPECIALIZED SETTLEMENTS IN THE SETTLEMENT NETWORK

Summary

The chapter devoted to historical and demographical problems of Gorlice poviat is an introduction, forming a background for an understanding of the present existing reality. Chapter II comprises the analysis of functions of Gorlice, Biecz and of the specialized settlements.

It has been settled down for Gorlice, that the most important egzogenic function of the town is manufacturing industry (ca 60% of the people employed). The situation is similar in Biecz, while in the specialized settlements other functions than industrial are almost nonexistent.

The activities of a service character belonging to the egzogenic group have been

concentrated in Gorlice in which they engage ca 25% of the total employment. Biecz has also a small amount of this type of activities (ca 15% of employment).

The chapter discussing the patterns of various elements of the socio-economic ties form an extensive part of the summarized paper. It discusses in detail the problem of daily commuting (tab. 7), which in an area so densely populated as the analysed one is of a basic importance. Further part comprises an analysis of commuting to a market (fig. 1; tab. 8) as well as of the organization of rural trade, health service and of the technical service for agriculture. The patterns of socio-economic ties traced in the discussed chapter gave a basis for final conclusions which form the next chapter. It comprises a definition of the hinterlands of towns and specialized settlements which says, that the hinterland of Gorlice is a rather extensive one and covers almost the whole area of the powiat, while the hinterland of Biecz covers only its N-E part, which in some other respects remains in the hinterland of Gorlice. The specialized settlement, apart from causing daily commuting, do not show any other outer influences.

Maria KIELCZEWSKA-ZALESKA

STRUKTURA SIECI WIEJSKICH JEDNOSTEK OSADNICZYCH

ROZWÓJ HISTORYCZNY TYPÓW OSADNICTWA

Powiat żuromiński obejmował północne krańce Mazowsza, o środowisku naturalnym niezbyt sprzyjającym rozwojowi gospodarstwu. Rozciągał się on nad środkową Wkrą zajmując oprócz małych partii wysoczyzn i moren część pradoliny Raciąskiej z rozległymi obszarami bagnistymi i piaskami sandrowymi. Był to przez długie wieki teren mało zaludniony i przygraniczny. Ziemie powiatu żuromińskiego w XVI w. należały do powiatu z siedzibą z Szreńsku i powiatu z siedzibą w Bieżuniu. Dziś dawne siedziby powiatów są to dwa zdegradowane miasteczka, które przeostały pełnić wiodącą rolę na tym obszarze. Natomiast w XX w. ziemie żuromińskiego powiatu należały również do powiatów: sierpeckiego i rypińskiego. Obszar ten był nie tylko peryferiami kilku powiatów, ale przez długie wieki peryferiami państwa polskiego. W ramach akcji likwidacji skutków podziałów granicznych, które na ziemiach polskich pozostawiły trwałe ślady w sieci osadniczej, powołano do życia w 1956 r. powiat żuromiński. Zajmował on obszar typowo rolniczy. Gospodarka rolna jest tam oparta na indywidualnych gospodarstwach rolnych. Podnoszenie rozwoju gospodarczego tego terenu ma się dokonać w oparciu o istniejącą sieć osadniczą i odpowiednie wyposażenie jej w usługi produkcyjne i nieprodukcyjne. Dlatego zbadanie struktury tej sieci i procesów przemian może ułatwić jej dalsze planowe kształtowanie.

Struktura sieci jednostek wiejskich jest historycznie ukształtowana. Istnieje znaczna przewaga wsi małych poniżej 500 mieszkańców (tab. 1). Są one dość równomiernie rozmieszczone na całym terenie powiatu, w nie-dużej odległości jedna od drugiej. Gęsta sieć dróg polnych łączy poszczególne jednostki osadnicze.

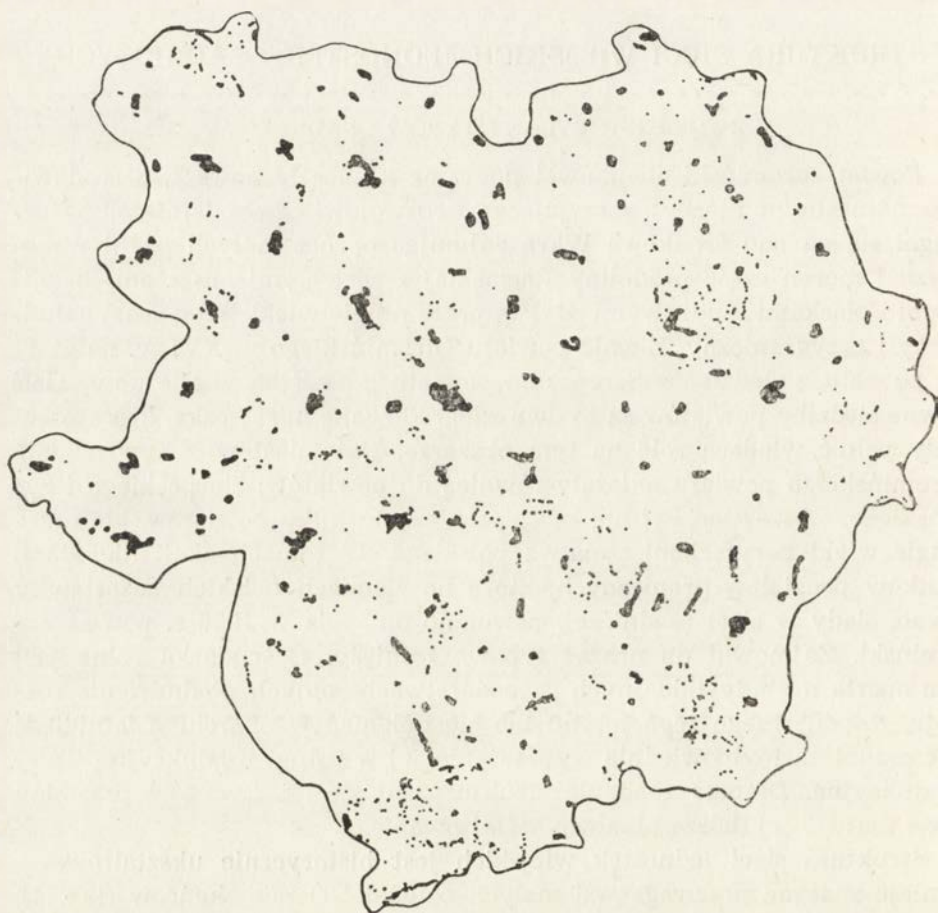
Tabela 1

Wsie wg liczby ludności w powiecie żuromińskim

Liczba wsi						
Ogółem	poniżej 50	50—99	100—199	200—499	500—999	1000—1999
139	11	18	50	48	9	1

Układy przestrzenne wsi małych i większych odznaczają się dość dużą zwartością siedlisk. Na 139 jednostek osadniczych w statystyce GUS zaliczono 116 do wsi skupionych, 23 do rozproszonych. Jest to bardzo generalnie ujęta charakterystyka, mało wnikająca w istotne różnice między wsiami. Istnieją tu bowiem wsie o różnym stopniu skupienia, zwartości.

Najczęściej występują wsie małe, zwarte o nieregularnej ulicowej zabudowie (ryc. 1). Małe wsie wiązały się z drobną własnością szlachecką,

Ryc. 1. Sieć osadnicza powiatu żuromińskiego, sposób rozmieszczenia zabudowy według F. Uhorczaka

tak typową dla Mazowsza. Zwłaszcza w południowej części powiatu, na wschód od Bieżunia, znajdują się małe wsie tego typu: Zalesie — Wieluń, Stawiszyn, Wilewo, Paczkowo, Ługi, które już w XVI w. są notowane jako wsie drobnoszlacheckie, liczące mniej niż 15 łąnów¹.

¹ *Atlas historyczny Polski. Województwo Płockie ok. 1578 r.*, Warszawa 1958.

Własność zarówno szlachty zagrodowej, jak folwarcznej była w obrębie powiatu w XVI w. nieco większa niż w przyległych powiatach województwa płockiego. W powiecie szreńskim przeważała własność folwarczna nad zagrodową. 80% ziemi tworzyło gospodarstwa ponad 15-łanowe, a przeciętnie na właściciela przypadało łącznie ok. 12 łanów (ponad 200 ha). Gospodarstwo szlacheckie odznaczało się dużym rozbiciem własności, rozproszeniem działek w kilku, a nawet w kilkunastu wsiach. Było to skutkiem działów rodzinnych. Stan ten ulegał zmianom na skutek dalszych podziałów. W miarę zagęszczania się ludności w późniejszych wiekach, zwłaszcza w XIX w., zwiększyły się osiedla i ich ilość, a zmniejszył się areal własności poszczególnych rodzin. Osadnictwo rozprzestrzeniło się na tereny leśne i bagniste.

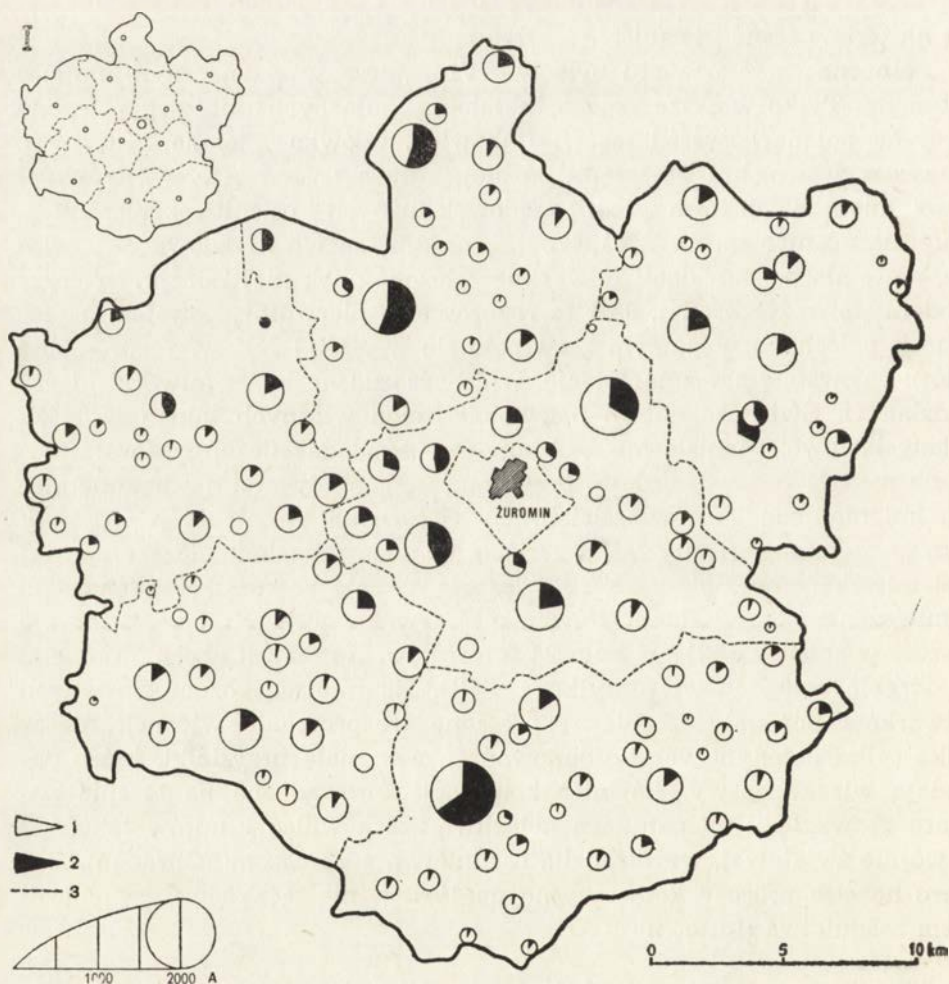
Północna część powiatu była w XVI w. jeszcze w znacznym stopniu zalesiona. Tylko większe wsie o kształcie regularnych ulicówek położone były na polanach wśród lasów: Lubowidz, Osówka, Zielona, Kuczbork. Proces wylesień, który nastąpił później, a zwłaszcza w XIX w., wywołał powstanie nowych form osiedli: rzędówek luźnych i osiedli rozproszonych. Należała do nich m. in. wieś Syberia, najdłuższa wieś rzędowa w powiecie, powstała po parcelacji folwarku. Położone obok niej Zdrojki są przykładem wsi rozproszonej. Jest to rozproszenie pierwotne, powstałe na terenach poleśnych. Poza tym rozwinęło się w XIX i XX w. rozproszenie wtórne, powstałe przez parcelację. Własność szlachecka — folwarki uległy podziałowi. Świadczą o tym nazwy od imion własnych takich wsi, jak Władysławowo, Stanisławowo, Adamowo (gromada Biezuń), które nadawano w XIX w. bardzo często przy podziale gruntów wsi dla upamiętnienia imienia jednego z właścicieli. W XVI w. na terenie tych wsi były jeszcze częściowo grunty leśne. Dziś są to małe przysiółki liczące poniżej 200 mieszkańców. Spis z 1827 r.² jeszcze ich nie wykazał. Tendencja do zmniejszenia się własności folwarcznej trwała tu w XIX w. Mimo to jeszcze w spisie z 1921 r.³ było 28 folwarków. Natomiast obecnie pozostał w obrębie całego powiatu tylko 1 PGR. Na miejscu rozparcelowanych folwarków powstały osiedla rozproszone (rozproszenie wtórne), nieraz kilka tylko pojedynczych wybudowań tworzy małe przysiółki, które posiadają własne nazwy. Również komasacja, prowadzona na terenie powiatu ze względu na panującą uciążliwą szachownicę gruntów także po II wojnie światowej, wprowadziła osadnictwo rozproszone (Chrapoń). Dopiero nowsze procesy komasacyjne po 1968 r. nie łączą się z rozproszeniem osadnictwa (Lutocin).

² Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności — alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Warszawa 1827.

³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. I, GUS, Warszawa 1925.

Różne typy osiedli, jak krótkie ulicówki, luźno skupione wsie rzędowe, rozproszenie w postaci przysiółków czy samotniczych osiedli, wiążą się ze złożonymi procesami historycznego rozwoju osadnictwa tych ziem. Struktura sieci oparta na drobnych typach jednostek osadniczych pociąga za sobą szereg konsekwencji. Drogi między wsiami a przysiółkami są na ogół polne, dojazdy do miasta powiatowego określne i utrudnione. Dlatego dojazdy do pracy poza wsią są mało rozwinięte, a liczba ludności nierolniczej we wsiach nieduża (ryc. 2).

W ankietach rozślanych do wsi powiatu żuromińskiego uzyskano w wielu przypadkach wiadomości o fatalnej sytuacji komunikacyjnej wsi.

Ryc. 2. Wielkość wsi i podział ludności według źródeł utrzymania w powiecie żuromińskim (opracowanie D. Bodzak i W. Rządowski)

1 — ludność utrzymująca się z rolnictwa; 2 — ludność utrzymująca się z zawodów pozarolniczych; 3 — granice gmin; A — wielkości według liczby ludności; I — podział administracyjny sprzed 1 I 1973 r.

Ludzie chętnie by dojeżdżali do pracy poza wieś, ale utrudnia im to brak komunikacji autobusowej. Powiat jest pozbawiony kolei: całość transportu i ruchu osobowego opiera się na sieci dróg polnych, która mimo wielu wysiłków podejmowanych w czynach społecznych nie ulega większej poprawie. Na pewno struktura sieci osadniczej, istnienie tak wielkiej ilości małych osiedli, jest jednym z powodów hamujących rozwój sprawnej i dostępnej do każdego osiedla komunikacji, co wpływa ujemnie na rozwój gospodarczy powiatu.

ZMIANY JEDNOSTEK ADMINISTRACYJNYCH

Organizacja terytorialna obszaru powiatu żuromińskiego ulegała zmianom. Zmieniały się nie tylko granice administracyjne na szczeblu powiatów, ale i organizacja mniejszych jednostek administracyjnych, które obejmowały mniejsze osiedla wiejskie, ulegała przeobrażeniom. Stosunkowo najtrwalsze są jednostki organizacji życia kościelnego, które w rozwoju więzi społecznej wsi w dawnych czasach odgrywały znaczną rolę. Siedzibami parafii w XVI w. były: Biezuń, Karniszyn, Lutocin, Lubowidz, Zielona, Kuczbork, Chamsk, Poniatowo, Zgliczyno Kościelne. Poza ostatnią miejscowością, Zgliczynom Kościelnym, inne miejscowości już w XVI w. stanowiły większe osiedla, o ważniejszej roli w sieci osadniczej. Siedzib parafii było stosunkowo niedużo, kilka, a nawet kilkanaście wsi składało się na jedną parafię. Podobny stan utrzymywał się do początku XIX w. Powstało zaledwie kilka nowych parafii: Sarnowo, Lipowiec, Osiek. Poza tym w XIX w. jeszcze rola Szreńska, położonego na wschodzie poza granicami dzisiejszego powiatu, i Skrwilna na zachodzie była w organizacji kościelnej tego obszaru bardzo duża.

W XIX w. rosyjskie władze okupacyjne wprowadziły w całym zaborze rosyjskim organizację gmin zbiorowych. Jako siedziby gmin zbiorowych zostały powołane: Rozwocin, Zielona, Zieluń, Biezuń, Żuromin, Stawiszyn, Skrwilno oraz Okalewo. Gminy były to jednostki duże, liczące przeciętnie więcej niż 30 wsi. W skład powiatu wchodziły całe dawne gminy zbiorowe: Rozwocin, Zielona, Zieluń, które w 1921 r. aż do 1954 r. należały do powiatu mławskiego, Biezuń, Żuromin, Stawiszyn, które należały do powiatu sierpeckiego, część gminy Skrwilno (trzy wsie), oraz część gminy Okalewo (10 wsi), które należały do powiatu rypińskiego.

Wsie, które były siedzibami gmin zbiorowych w XIX w., to zdegradowane miasteczka (Biezuń, Żuromin) lub ważniejsze osiedla wiejskie (Zielona, Zieluń). W dwóch wypadkach siedzibami gmin zbiorowych stały się małe, nie wybijające się swoją dotychczasową rolą osiedla (Rozwocin i Stawiszyn). Wsie te w późniejszych reorganizacjach jednostek administracyjnych żadnej roli nie odegrały. Nie zdołały więc mimo pełnienia roli siedzib gmin zbiorowych wzmocnić swej pozycji w sieci osadniczej, o czym świadczy mały ich wzrost w okresie 1827—1970. Podział na gminy zbiorowe przetrwał po II wojnie światowej aż do 1954 r.

W 1954 r. utworzono nowy podział administracyjny, a w 1956 r. powołano do życia powiat żuromiński. Na miejsce 8 gmin zbiorowych powstało 21 gromad. Niektóre gromady były małe i słabe, stąd już w latach następnych ulegały likwidacji. Zjawisko to ilustruje tabela 2.

Tabela 2

Gromady w latach 1956–1970 i gminy w 1973 r. w powiecie żuromińskim

Nazwy gromad i gmin	Gromady				Gminy
	1956	1960	1965	1970	1973
Biezuń	×	×	×	×	×
Chrapoń	×	×	—	—	—
Chromakowo	×	×	—	—	—
Dłutowo	×	—	—	—	—
Gościszka	×	—	—	—	—
Jasiony	×	—	—	—	—
Krzywki-Bratki	×	—	—	—	—
Kuczborok os.	×	×	×	×	×
Lubowidz	×	×	×	×	×
Lutocin	×	×	×	×	×
Ługi	×	×	—	—	—
Mleczówka	×	—	—	—	—
Olszewo	×	×	×	×	—
Poniatowo	×	×	×	×	—
Raczyny	×	×	×	×	—
Sarnowo	×	×	×	×	—
Seroki	×	×	—	—	—
Sinogóra	×	—	—	—	—
Sławęcín	×	×	×	×	—
Syberia	—	×	×	×	×
Zielona	×	×	×	×	—
Zieluń	×	×	×	×	—
Żuromin					×
Łącznie	21	16	12	12	6

Utworzenie w 1954 r. liczniejszych gromad spowodowało rozwój większej ilości wsi do roli ośrodków usługowych i pewnej w nich koncentracji usług. Rozbudziły się też lokalne ambicje nowych ośrodków gromadzkich. Proces ten jednak nie przybrał tak znacznych rozmiarów, jak np. w powiecie gorlickim. Mniejsze i słabsze wsie niewiele zyskiwały przez podniesienie ich do rangi siedziby gromady i wcześniej traciły te prawa. Jedyne nowe ośrodki gromadzkie, które stały się osiedlami centralnymi nie tylko I, ale prawie II stopnia, to Syberia i Sławęcín. Syberia została kreowana siedzibą gromady później od innych wsi, ze względu jednak na swe położenie ma wszelkie dane dalszego rozwoju. Leży ona w północno-wschodniej części powiatu, którego historyczny ośrodek usługowy, Okalewo, pozostał poza granicami powiatu żuromińskiego. W warunkach podziału administracyjnego po 1954 r. potrzebny był nowy ośrodek usługowy.

gowy, który by ten leśno-rolny obszar części dawnego powiatu rypińskiego obsługiwał i organizował. Syberia, choć jest to nowa wieś, powstała na karczunkach leśnych, szybko po otrzymaniu funkcji usługowo-administracyjnej awansowała i zdystansowała starszą Sinogórę, od której przejęła siedzibę gromady w 1954 r. i utrzymała się jako siedziba gminy w 1973 r.

Druga miejscowość, która na skutek przemian administracyjnych urosła do znaczniejszej roli, to Sławęcín. Stał się on ośrodkiem dla południowo-wschodniej części powiatu, której historyczne ciężenia związane były ze Szreńskiem, dawną siedzibą historycznego powiatu szreńskiego. Odizolowane od swego miasteczka wsie zostały powiązane w jedną gromadę w 1954 r., a Sławęcín położony w środku gromady znacznie się rozbudował jako siedziba gromady. Nowy plan gmin zbiorowych przewiduje jednak tylko 6 wsi jako siedziby gmin. Nie ma wśród nich Sławęcína, który spadł do roli wsi podstawowej i w 1973 r. został włączony do gminy Biezuń.

Tabela 3

Liczba ludności w gromadach w 1970 r. i gminach w 1973 r.

Gromady (1970 r.)	
Biezuń	4935
Kuczbork	3042
Lubowicz	2603
Lutocin	3555
Olszewo	2693
Poniatowo	2122
Raczyny	2592
Sarnowo	1862
Sławęcín	2876
Syberia	2848
Zielona	2916
Zieluń	2446
	34490
Gminy (1973 r.)	
Biezuń	6955
Kuczbork	4485
Lubowicz	5302
Lutocin	5396
Syberia	4338
Żuromin	7288
m. Żuromin	3785
	33758*

* Wyłączono z powiatu w 1973 roku wsie Zalesie i Pączkowo.

Jak układ nowych siedzib gmin ma się do dotychczasowego procesu rozwojowego osiedli — można ocenić dopiero po zapoznaniu się z rozwojem usług na wsi.

ROZMIESZCZENIE USŁUG NA WSI I ICH WPŁYW NA HIERARCHIZACJĘ OSIEDLI

Z dotychczasowych opracowań prowadzonych w rejonie Tarnowa i w powiecie gorlickim nad rozmieszczeniem usług na wsi i hierarchizacją wiejskich jednostek osadniczych wynika, że trzeba wyróżnić trzy rodzaje usług, które pozwalają na odpowiednie grupowanie i klasyfikację hierarchiczną osiedli.

Do pierwszej kategorii należą usługi powszechne, to jest usługi, które występują w więcej niż w połowie wszystkich jednostek osadniczych i są dla wszystkich wsi dostępne. Do drugiej kategorii należą usługi podstawowe, to jest zestaw usług potrzebnych w codziennych kontaktach, ale występujących tylko w pewnej części osiedli. Trzecią kategorię tworzą usługi ponadpodstawowe. Obejmują one instytucje i placówki usługowe rzadsze, o większym zasięgu oddziaływania. Liczbę miejscowości wyposażonych w poszczególne kategorie usług podaje tabela 4 (dane z 1970 r.).

Tabela 4

Usługi	Liczba miejscowości
Powszechne:	
przystanki PKS	103
punkty biblioteczne	79
punkty sprzedaży pomocniczej (PSP)	59
telefony	77
szkoły 6—7 kl., 7—8 kl.	53
sklepy spożywcze	7
sklepy wielobranżowe	17
Podstawowe:	
poczta	14
sklepy wielobranżowe	17
biblioteki	18
przedszkola	8
Ponadpodstawowe:	
zarządy GSów	4
SOPy	4
ośrodki zdrowia	7
apteki (2), punkty apteczne (4)	6

Powiat żuromiński w usługach z dziedziny kultury był w 1970 r. bardzo nierównomiernie wyposażony. Znajduje się tu 47 szkół 8-klasowych, 18 bibliotek, 51 punktów bibliotecznych, 29 sal kinowych, 10 kiosków „Ruchu”, 14 urzędów pocztowych. Jeżeli zestawimy liczbę placówek usłu-

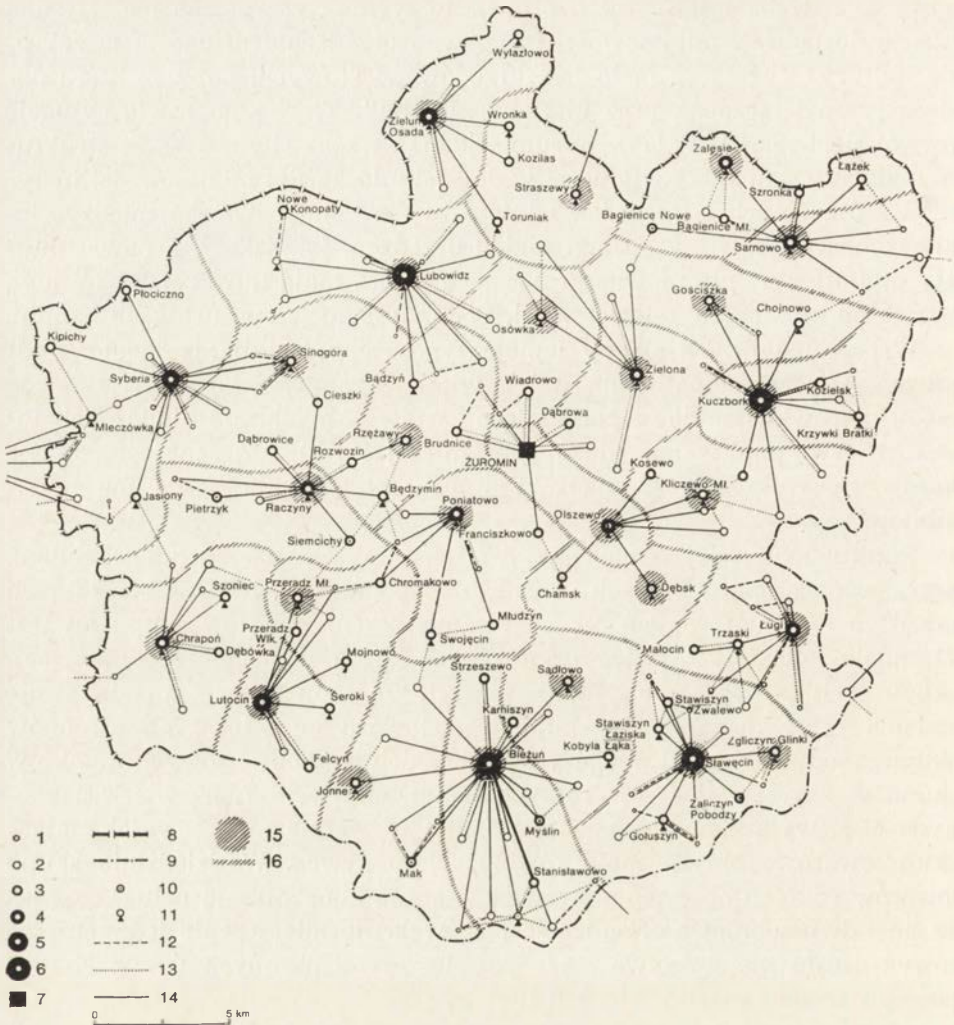
gowych z liczbą miejscowości (169⁴), to wynika z tego, że około jedna trzecia do połowy miejscowości ma pewne urządzenia usługowe w zakresie kultury. Zwłaszcza mało jest urzędów pocztowych, poprzez które dociera prasa i łączność, oraz kiosków „Ruchu”. Trochę poprawia sytuację rozwój sieci telefonów (77). W sumie jednak trzeba stwierdzić, że struktura małych wsi stwarza trudności w dotarciu do każdej miejscowości instytucji kulturalnych i łączności. Istnieje tu zjawisko powiązań międzyosiedlowych, wynikające z obsługi takich urządzeń, jak szkoły, a nawet punkty biblioteczne, nie mówiąc o pocztach, które mają duże rejony obsługi, liczące po kilkanaście miejscowości. Podobny stan jest w usługach handlu.

Wsi posiadających sklepy lepiej wyposażone jest bardzo mało. Podstawową formą zaopatrzenia wsi powiatu żuromińskiego są najniższego rzędu placówki handlowe posiadające zestaw różnych, ale nielicznych towarów, tzw. punkty sprzedaży pomocniczej (PSP), których jest 59. Nie każda więc miejscowość ma taki punkt, tak jak nie każda ma punkt biblioteczny.

Punkty skupu jaj i mleka na wsi są to w zasadzie usługi spełniane przez jedną osobę w ramach własnego gospodarstwa. Nie ma specjalnych urządzeń czy budowanych dla nich pomieszczeń. Punktów skupu jaj jest 71, mleka 69. Jest to więc prymitywna forma pomocniczej organizacji skupu tych powszechnie produkowanych towarów, która spełnia swoje zadania przez dostarczanie skupionego towaru do większych ośrodków skupu z odpowiednimi magazynami. Takich wielobranżowych punktów skupu w zakresie towarów rolnych jest w powiecie 7, a zwierząt rzeźnych 6. Z wyjątkiem jednego przypadku wszystkie miejscowości mające skup towarów rolnych mają również skup żywca. W dziedzinie skupu towarów rolnych obserwuje się więc znaczną koncentrację usług, co wiąże się z dwustopniową organizacją placówek. Rozmieszczenie jednych placówek często nie pokrywa się z rozmieszczeniem innych usług. Z tego powodu trudno ustalić, które usługi są podstawą powstawania więzi lokalnej najniższego stopnia. Można właściwie powiedzieć, że takich osiedli o więzi elementarnej jest mało, gdyż brak jest większej koncentracji usług elementarnych w jednej jednostce osadniczej. Są one rozproszone w obrębie kilku osiedli. Na przykład Sombra gm. Sławęcina ma szkołę, do której dochodzą dzieci z kilku wsi, ale nie ma innych usług, jak kiosk spożywczy, telefon, które znajdują się w sąsiednich wsiach. Następuje sprzężenie osiedli niezbyt od siebie odległych, które uzupełniają się wzajemnie. Są to tzw. zespoły osadnicze. W powiecie żuromińskim są 32 takie zespoły.

Rozmieszczenie, czyli koncentracja placówek usługowych we wsiach, posłużyła jako podstawa do podziału miejscowości na 6 klas, które są przedstawione na rycinie 3. Do 1 klasy należą wsie zupełnie pozbawione placówek usługowych (40 wsi). Do 2 klasy zaliczono wsie, które mają od 1

⁴ Wsi sołeckich jest 127, jednostek osadniczych wg GUSu 139, miejscowości wg map topograficznych 169.

Ryc. 3. Typy hierarchiczne osiedli wiejskich w powiecie żuromińskim i zasięg ich oddziaływania w zakresie usług podstawowych w latach 1970—1971 (opracowanie D. Bodzak i A. Sidor)

1 — wsie bez usług; 2 — wsie z małą ilością usług powszechnych (poniżej 3); 3 — wsie z usługami powszechnymi (powyżej 3); 4 — wsie z usługami podstawowymi; 5 — wsie z usługami ponadpodstawowymi mniej rozwiniętymi; 6 — wsie z usługami ponadpodstawowymi lepiej rozwiniętymi; 7 — miasta; 8 — granica województwa; 9 — granica powiatów; 10 — miejscowości ze szkołą 4-klasową; 11 — miejscowości ze szkołą 8-klasową; 12 — powiązania zespołów osadniczych; 13 — powiązania miejscowości w dziedzinie oświaty; 14 — powiązania miejscowości w zakresie obsługi poczty; 15 — placówki obsługi rolnictwa (widzące kółka rolnicze, międzykółkowe bazy maszynowe); 16 — zasięg obsługi placówek rolniczych

do 3 placówek usługowych: telefon, punkt biblioteczny, przystanek PKS (52 wsie). Klasę 3 tworzą wsie, które mają zarówno wyżej wymienione usługi oraz co najmniej najniżej rozwiniętą placówkę handlu detalicznego

PSP i ewentualnie kilka innych, np. szkołę, salę kinową itd. Takich miejscowości z niepełnym, ale z lepiej rozwiniętym zestawem usług jest w powiecie 62.

Odrębną grupę tworzą miejscowości z podstawowymi usługami (klasa 4), pełniące rolę ośrodków centralnych, posiadające pełne wyposażenie w usługi niezbędne w życiu codziennym. Należą do nich takie placówki usługowe, jak poczta, szkoła 8-klasowa, biblioteka, klubo-kawiarnia, sklep wielobranżowy, punkty skupu i inne. Wsi typu podstawowego jest 8. Są one jednak wyposażone przeciętnie w mniejszą liczbę placówek usługowych (13—20) niż wsie podstawowe powiatu gorlickiego (26—30). Mniej liczne są w nich także zakłady usługowe, rzemieślnicze (przeciętnie poniżej 10). Wsie podstawowe są rozłożone dość równomiernie w powiecie żuromińskim i obsługują miejscowości położone wokół nich promieniście. Są to ośrodki lokalne 1 stopnia, z którymi powiązane są wsie o usługach mniej rozwiniętych. W porównaniu z powiatem gorlickim wsie podstawowe powiatu żuromińskiego mają znaczne zaplecze. Są one prawdziwymi ośrodkami centralnymi mikroregionów, które składają się z kilkunastu wsi. W powiecie gorlickim taki mikroregion składa się z 2—3 wsi, a często nawet z 1 wsi. Różnice te są wywołane innym typem struktury zasiedlenia wsi, wielkością i sposobem rozmieszczenia jednostek osadnictwa wiejskiego.

ORGANIZACJA OBSŁUGI OSADNICTWA

Powiat żuromiński jest powiatem rolniczym, do którego proces industrializacji prawie nie dotarł. Zakłady przemysłowe w Lubowidzu czy drobny przemysł terenowy w Żurominie nie odgrywają większej roli w zatrudnieniu nadwyżek ludności rolniczej ani nie przyczyniają się do postępu technicznego w innych działach gospodarki. Brak nawet zakładów przemysłu spożywczego, który by wpływał na intensyfikację rolnictwa. Nie opłaca się rolnikom produkcja warzyw i owoców, gdyż nie ma na nie zbytu, jak to wykazały odpowiedzi w ankietach rozesłanych do wsi.

Rolnictwo nastawione na uprawę ziemniaków i żyta na jałowych glebach IV i V klasy przedstawia się częściowo na hodowlę. Podnoszenie wydajności gospodarstw indywidualnych, które tu przeważają (w powiecie jest tylko 1 PGR — Chamsk i 1 spółdzielnia produkcyjna — Trzaski), odbywa się poprzez kółka rolnicze i służbę rolną zorganizowaną przy GRNach. Organizacje te mają charakter powszechny. Istnieje 123 kółek rolniczych oraz 116 kół gospodyń wiejskich; działalność ich obejmuje prawie wszystkie wsie. W ramach organizacji kółek rolniczych lepiej są zorganizowane kółka wiodące, które są powiązane organizacyjnie z mniejszymi jednostkami. Takich kółek wiodących jest 26, z tego 11 ma już wybudowane i nieźle zaopatrzone międzykółkowe bazy maszynowe, a inne

kółka wiodące mają kółkowe zespoły maszynowe. Wieś, w której jest wiodące kółko rolnicze, odgrywa ważną rolę w obsłudze rolnego obszaru. Są to w pierwszym rzędzie wsie, które były siedzibami gromad, choć są od tej reguły wyjątki, np. Olszewo. Ponieważ jednak jest znacznie więcej kółek wiodących niż obecnie istniejących gmin, ukształtowała się sieć wsi pełniących rolę wiodącą w organizacji obsługi rolnictwa na innych zasadach niż obsługa administracji i innych usług. Nie tylko siedziby ośrodków wiodących są inne, ale również zasięgi ich działania nie pokrywają się z granicami dawnych gromad i gmin. W kształtowaniu się powiązań obsługi rolnictwa i ich zasięgów zostało uwzględnione w większym stopniu położenie osiedli i łatwość dostępu do nich, czyli istniejący układ dróg. Więcej jest wsi z kółkami wiodącymi na obszarach o gęstej sieci dróg na wschodzie niż w zachodniej, bardziej lesistej części powiatu.

Kółka rolnicze są pod opieką Związku Kółek Rolniczych w Żurominie, który kieruje dotacjami i zajmuje się pośrednictwem w nabywaniu sprzętu mechanicznego i rozbudowy baz międzykółkowych. Dla naprawy sprzętu mechanicznego służy jeden POM w Kuczborku. Dla służby rolnej, zatrudnionej w GRN, powstało na terenie powiatu 8 agronomówek. Mieszczą się one we wsiach, które są siedzibą kółek wiodących i MBMów i tym samym są wyrazem dalszej polaryzacji usług w zakresie rolnictwa w tych jednostkach. Mniejszą rolę centralności wykazują bardziej powszechnie występujące organizacje i instytucje, jak państwowe punkty unasieniania zwierząt, stacje zabiegów ochrony roślin i spółki rolno-melioracyjne. Te ostatnie są liczniejsze w południowej części powiatu, gdzie rozległe tereny bagniste wymagają stałych zabiegów melioracyjnych.

W zakresie obsługi rolnictwa istnieje dwustopniowość organizacji instytucji rolnych, której system nie pokrywa się w pełni z siecią usług w innych dziedzinach. To nakładanie się na siebie dwóch różnych rodzajów rejonów usługowych wiąże się ze specyficznymi potrzebami lokalizacji urządzeń rolnych, które muszą być bardziej zbliżone do warsztatu pracy rolnika.

SIEĆ OŚRODKÓW LOKALNYCH WIEJSKICH II STOPNIA

Ośrodki lokalne wiejskie II stopnia, będące ogniskami życia gospodarczego większego obszaru niż wieś podstawowa, wiążą się z lokalizacją w nich instytucji, których zasięg obejmuje większy teren.

Na kształtowanie się ośrodków lokalnych II stopnia wywarła wielką rolę, podobnie jak w innych badanych powiatach, organizacja GSów. Zarządy GSów są organizacją gospodarczą, która rozwija całą działalność handlową i usługową na terenie podlegającego im obszaru. Siedziba zarządu jest więc ośrodkiem ogniskującym inicjatywy gospodarcze. W ośrodku tym równocześnie koncentruje się szereg usług rzadszych, większe magazyny, lepiej zaopatrzone sklepy, lokale gastronomiczne i różne zakłady

usługowe, często także produkcyjne. W tej samej wsi, gdzie jest siedziba zarządu GSu, mieści się zazwyczaj SOP, instytucja finansowa, która ułatwia dokonywanie obrotów gotówkowych w obrębie danego GSu. Te dwie instytucje gospodarcze, powołane do życia w ramach socjalistycznej gospodarki, wpływają w poważnym stopniu na wytworzenie się hierarchii ośrodków lokalnych ponadpodstawowych.

W powiecie żuromińskim istniały w 1970 r. poza PZGS w Żurominie cztery ośrodki z zarządami GSu: Kuczbork, Biezuń, Lubowidz, Sławęcín i trzy większe podbazy GSów w Syberii, Lutocinie, Chojnowie. SOPy mieszczą się w czterech miejscowościach, tych samych co zarządy GSów. Podbazy GSów, choć nie są w pełni samodzielnymi jednostkami i nie zyskały odpowiedniej organizacji finansowo-administracyjnej, mają jednak już znacznie rozbudowane urządzenia magazynów, sklepów, administracji. Stanowią filie, które łatwo mogą uzyskać samodzielność. Zwłaszcza w Syberii i Lutocinie istnieje lepiej rozbudowana baza urządzeń GSów. W 1972 r. Lutocin był podporządkowany zarządowi GSu w Bieżuniu, a Syberia zarządowi w Lubowidzu. Dzięki temu największe rejony obsługi mają Biezuń i Lubowidz, trochę mniejsze Kuczbork i Żuromin, a nieproporcjonalnie mniejsze od czterech poprzednich Sławęcín. Stan ten po utworzeniu nowych gmin może ulec zmianie.

Również w zakresie obrotów finansowych w wielkości podległych zarządom poszczególnych placówek zachodzą znaczne różnice (tab. 5). Nie wszystkie więc miejscowości, które są siedzibami GSów, pełnią tę samą rolę w sieci. Największymi i najlepiej rozwiniętymi ośrodkami są Biezuń, Lubowidz i Kuczbork. Są to osiedla mające znaczną ilość ludności nierolniczej, np. Biezuń i Lubowidz były niegdyś miasteczkami i do dziś zachowały charakter historycznie ukształtowanych ośrodków usługowych.

Tabela 5

Działalność GSów

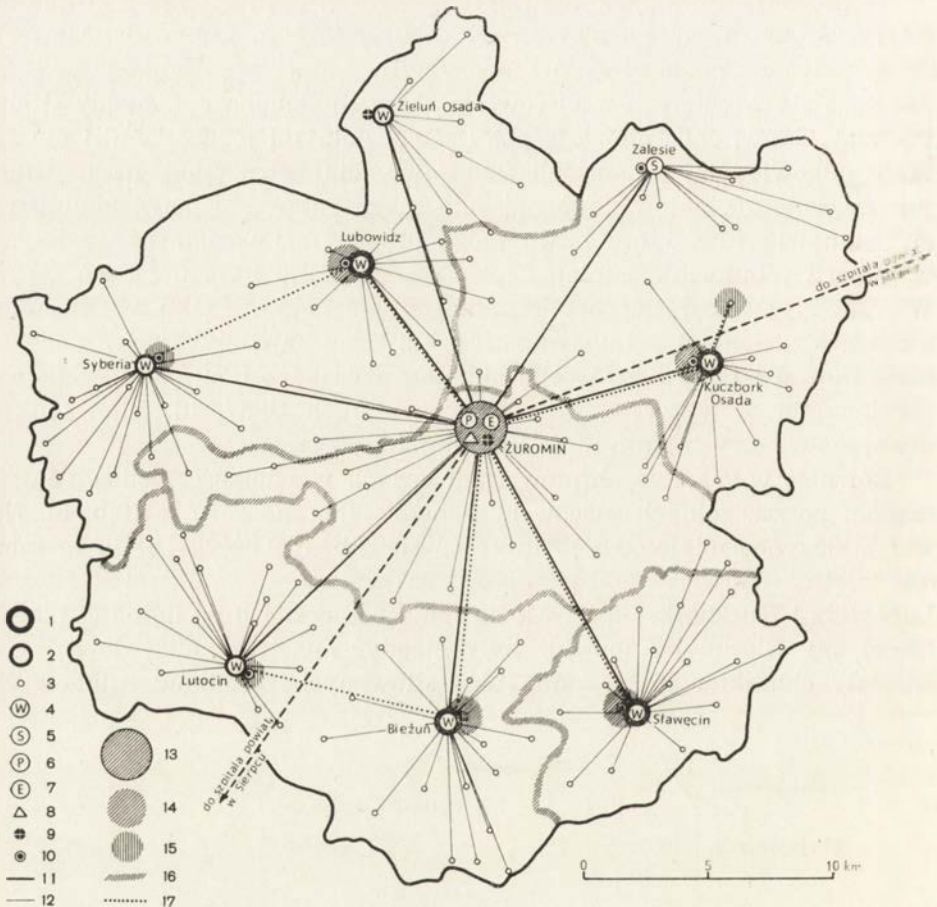
Miejscowość	Obrót (w mln. zł)	Zatrud- nieni	Sprzedaż detaliczna		Punkty skupu	Usługi
			punkty	zatrud- nieni		
Sławęcín	32,0	45	18	18,5	5	1
Biezuń	107,9	137	28	33	14	18
Lubowidz	89,0	88	36	36	9	9
Kuczbork	68,7	70	22	23	6	8

Oprócz tych czterech wyraźnie ukształtowanych ośrodków istnieje w północnym krańcu osada Zieluń, duża wieś ze znaczną liczbą ludności nierolniczej, która z racji swego niegdyś przygranicznego położenia nie zdołała rozwinąć funkcji usługowych dla większego zaplecza w dziedzinie organizacji handlu i usług.

Wszystkie te ośrodki, również i Zieluń, mają rozwinięte usługi w zakresie służby zdrowia. W powiecie jest 7 ośrodków zdrowia, w tym 2

z aptekami (Biezuń, Zieluń) lub punktami aptecznymi (Kuczbork, Lubowidz, Lutocin, Sławęcín i Syberia). Oprócz tego jest jedna spółdzielnia zdrowia (w Zalesiu).

Ośrodki zdrowia w większych miejscowościach są wielogabinetowe, nieźle wyposażone zarówno w urządzenia, jak i personel (Biezuń, Kuczbork, Lubowidz).

Ryc. 4. Zasięg oddziaływania ośrodków ponadpodstawowych w powiecie żuromińskim w latach 1970—1971 (opracowanie D. Bodzak i A. Sidor)

1 — ośrodek ponadpodstawowy lepiej rozwinięty; 2 — ośrodek ponadpodstawowy mniej rozwinięty; 3 — miejscowości inne; 4 — wiejski ośrodek zdrowia; 5 — spółdzielnia zdrowia; 6 — przychodnia obwodowa; 7 — powiatowa stacja sanitarno-epidemiologiczna; 8 — pogotowie ratunkowe; 9 — apteka; 10 — punkt apteczny; 11 — powiązania wiejskich ośrodków zdrowia z powiatową służbą zdrowia; 12 — powiązania osiedli wiejskich w zakresie służby zdrowia; 13 — siedziba powiatowego zarządu gminnych spółdzielni Samopomocy Chłopskiej (PZGS); 14 — siedziba zarządu gminnej spółdzielni Samopomocy Chłopskiej; 15 — siedziba filii gminnych spółdzielni Samopomocy Chłopskiej; 16 — zasięg oddziaływania zarządu gminnej spółdzielni Samopomocy Chłopskiej; 17 — kierunki powiązań organizacyjnych gminnych spółdzielni Samopomocy Chłopskiej

Rejony obsługi ośrodków są różne (ryc. 4). Największy rejon należy do Żuromina i Bieżunia. Znaczny zasięg ma działalność ośrodka w Sławęcinie i Syberii, najmniejszy — w Zalesiu i Zieluniu. Wielkość rejonów zależy nie tylko od odległości od ośrodka, ale od stopnia jego wyposażenia, i jest zmienna. Brak specjalistów i szpitala w samym Żurominie zmusza ludność do wyjazdów w poszukiwaniu pomocy lekarskiej do sąsiednich miast powiatowych lub nawet, jak to wykazały ankiety, do Warszawy. W zakresie służby zdrowia powiat nie jest więc najlepiej zainwestowany, choć po II wojnie światowej dużo zmieniło się na korzyść. Miejscowości, w których mieszczą się ośrodki zdrowia z placówkami aptecznymi, zyskały na znaczeniu jako ośrodki centralne. Oprócz instytucji gospodarczych ośrodki służby zdrowia wpływają więc na hierarchizację sieci osiedli wiejskich.

W sumie mamy na terenie powiatu żuromińskiego cztery dobrze rozwinięte ośrodki centralne II stopnia: Biezuń, Kuczbork, Lubowidz, Sławęcin, jeden zanikający, nie rozwinięty w pełni: Zieluń-Osada i dwa mniejsze, które stały się prężnie rozwijającymi ośrodkami usługowymi II stopnia: Lutocin, Syberia. Wsie te w linii prostej odległe są od Żuromina o ok. 13 km, a od najbliższych sąsiednich ośrodków II stopnia o 6-8 km. Rozwój tych ośrodków i ich położenie w stosunku do zaplecza rolnego jest prawidłowe. Wypełniają one bowiem lukę, która istniała na zachodnich i południowo-wschodnich kresach powiatu. Sieć miasteczek i osad, które powstały w dawnych okresach historycznych, koncentrowała się wzdłuż szlaku północno-południowego, biegnącego rzeką Wkrą — równoległe do której prowadziły drogi handlowe do Prus. Przy tej drodze w bliskim sąsiedztwie powstawały miasteczka (patrz artykuł J. Szewczyk w niniejszym tomie). Natomiast reszta obszaru powiatu była ich pozbawiona. Dlatego słuszne było — celem zbliżenia usług do ludności — stworzenie takich ośrodków w Sławęcinie, Lutocinie i Syberii. Dzięki tym ośrodkom obsługa II stopnia jest równomierniej rozłożona. Ewolucyjnie powstały schemat sieci ośrodków II stopnia nawiązuje w zarysach do modelu Christallera. Fakt ten warto podkreślić, gdyż powiat żuromiński jest powiatem rolniczym, pozbawionym kolei i industrializacji, gdzie mogą działać podobne przesłanki, które doprowadziły Christallera do utworzenia swego modelu.

Sieć ośrodków ponadpodstawowych, powstała w minionym 25-leciu, nie została w pełni wykorzystana przy organizowaniu nowej sieci gmin w 1973 r. Siedziby nowych gmin powstały w czterech z wspomnianych wyżej osiedli, natomiast pominięto dwa: Sławęcin i Zieluń. Gromadę Sławęcin włączono do gminy Biezuń, przez co powstało większe zaplecze tego zdegradowanego miasteczka. W powiecie żuromińskim powinny być powstać dwie gminy więcej. Zbyt sztywno stawiane wymagania przeciętnych, średnich wartości dla nowych jednostek administracyjnych nie pozwoliły uwzględnić osiedli już istniejących, przygotowanych do pełnie-

nia roli ośrodków ponadpodstawowych. Jest to dla powiatu decyzja niekorzystna, gdyż istnieje tu mała ilość wsi z usługami.

W powiecie żuromińskim usługi są mało rozwinięte, zarówno jeżeli się je odniesie do liczby miejscowości, jak i do ludności zamieszkującej w powiecie. Są tu jedne z najniższych wskaźników w skali Polski. Jest tu np. 3,7 lekarza na 1000 ludności, a średnia województwa warszawskiego wynosi 11,1. Podobnie przedstawiają się wszystkie usługi. Ilustruje to tabela 6, w której zestawiono liczbę różnych typów wsi według ich pozycji w hierarchii wsi.

Tabela 6

Wsie	Liczba
bez usług	40
z usługami powszechnymi:	
— słabo rozwiniętymi	52
— lepiej rozwiniętymi	62
z usługami podstawowymi ośr. lokal I stopnia	8
z usługami ponadpodstawowymi ośr. lokal II stopnia	
— słabo rozwinięte	3
— lepiej rozwinięte	4
Łącznie jednostek wiejskich	169

Nie jest niepokojący fakt istnienia małej liczby wsi z usługami niepełnymi. Zjawiskiem niekorzystnym jest mała i źle wyposażona sieć ośrodków usługowych II stopnia.

W sieci składającej się z małych jednostek osadniczych, która istnieje w powiecie żuromińskim, powinna rozwijać się większa koncentracja usług właśnie w ośrodkach lokalnych II stopnia.

Mniej usług w małych wsiach, a większa koncentracja usług w łatwo dostępnych i liczniejszych dobrze wyposażonych w usługi ośrodkach lokalnych II stopnia jest korzystniejszym rozwiązaniem w tym typie struktury zasiedlenia niż rozpraszanie usług. Poprawa komunikacji, rozbudowa dróg i koncentracja usług w dobrze wyposażonych ośrodkach może przyczynić się do kulturalnego i gospodarczego podniesienia tego zaniedbanego w rozwoju obszaru.

LOKALIZACJA PLACÓWEK USŁUGOWYCH W OBREBIE WSI

Sposób rozmieszczenia placówek usługowych w obrębie istniejących wsi zależy od różnych czynników: od dostępności terenu, od układu przestrzennego wsi i możliwości uzyskania nowych parcel pod zabudowę, od potrzeb i życzeń ludności. Obecna lokalizacja usług w obrębie wsi nie jest więc wynikiem planowej rozbudowy wsi, ale powolnej adaptacji istniejącego układu wsi do roli ośrodków usługowych. W tej powolnej adaptacji

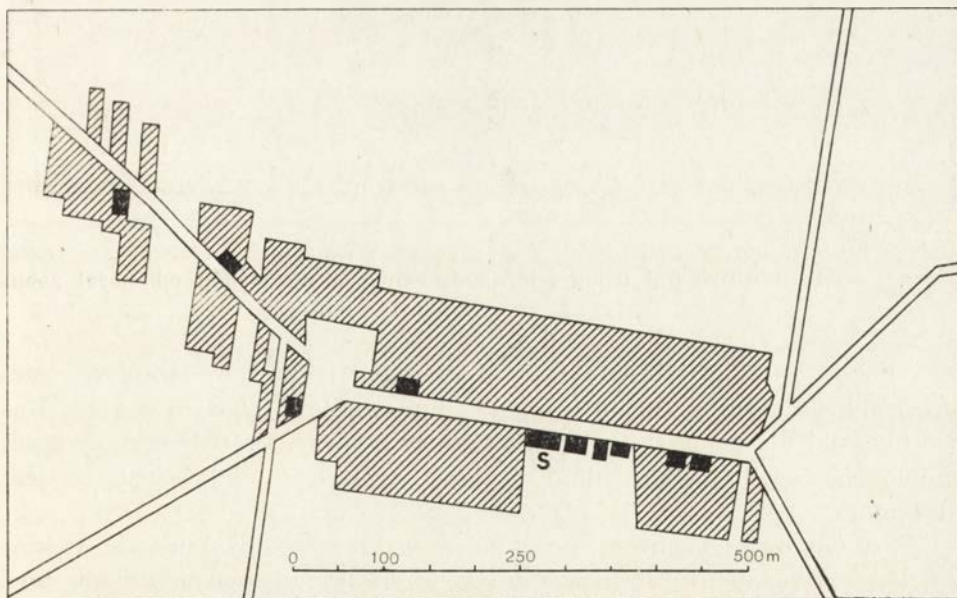
można obserwować pełne kierunki rozwojowe, których ocena i charakter może być przydatny do racjonalnego planowania dalszej przebudowy wsi.

W obrębie powiatu żuromińskiego przebadano następujące wsie, przeprowadzając w nich dokładną inwentaryzację usług:

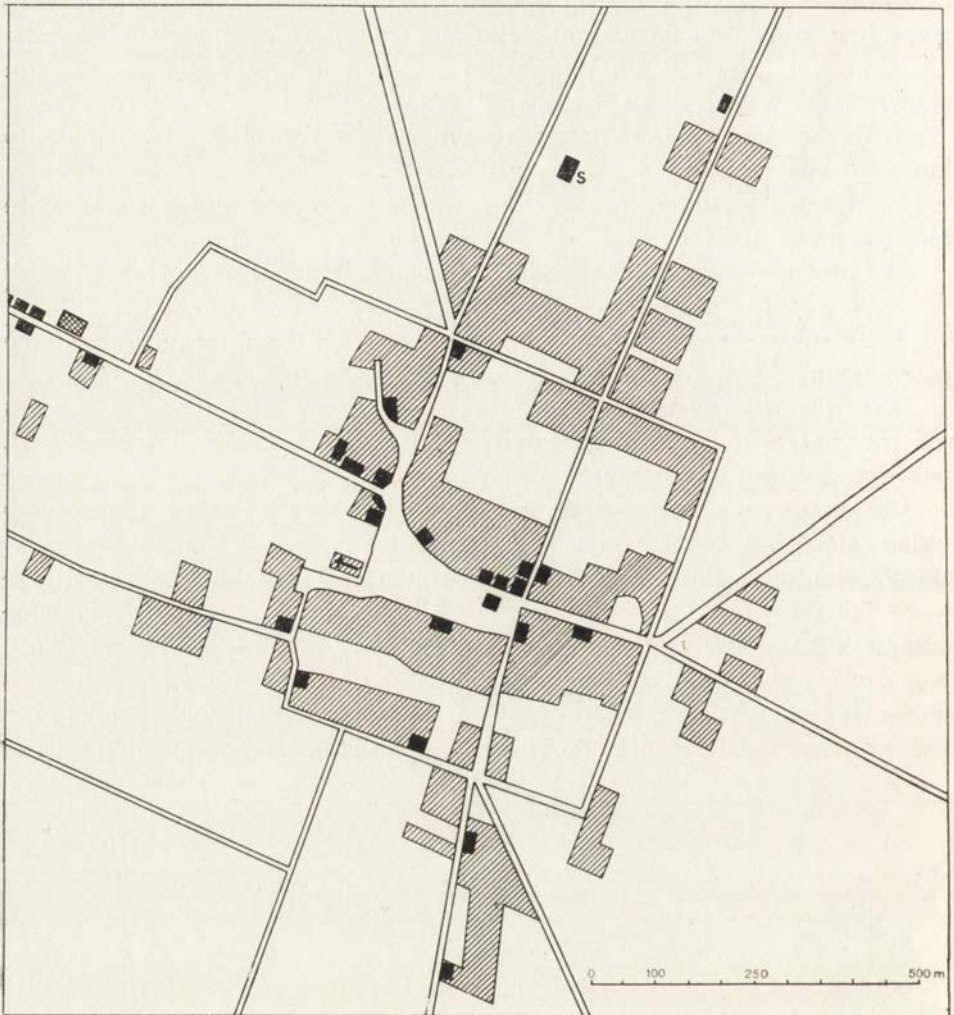
- 1) Chrapoń — wieś o rozproszonym układzie gospodarstw i małoblokowym układzie pól;
- 2) Olszewo — ulicówka zwarta, o długopasmowym układzie pól, zmienionym przez komasację;
- 3) Lutocin — wieś ulicowo-placowa z układem pól po komasacji;
- 4) Sławęcın — wieś ulicowo-rzędowa;
- 5) Syberia — rzędówka luźna, nowszego pochodzenia z polami szeroko pasmowymi.

Dwie pierwsze wsie należą do wsi zaopatrzonych w usługi podstawowe, trzy dalsze to wsie, które zdobyły w okresie ostatnich kilku lat prawie pełne wyposażenie w usługi II stopnia.

Chrapoń, wieś rozproszona po parcelacji, ma również rozproszony układ placówek usługowych. Tylko punkty skupu i sklepy leżą przy skrzyżowaniu ważniejszych dróg w pobliżu małego skupionego ośrodka, w środku wsi. Inne budynki, jak szkoła, biblioteka, poczta, są rozproszone, odległe kilkaset metrów jedne od drugich, przy bocznych drogach. Ponieważ część tych usług, jak np. poczta, mieści się w dzierżawionych pomieszczeniach prywatnych, można przyjąć, że jest to lokalizacja prowizoryczna, tymczasowa. Tendencja do rozpraszania usług jest w tej miejscowości

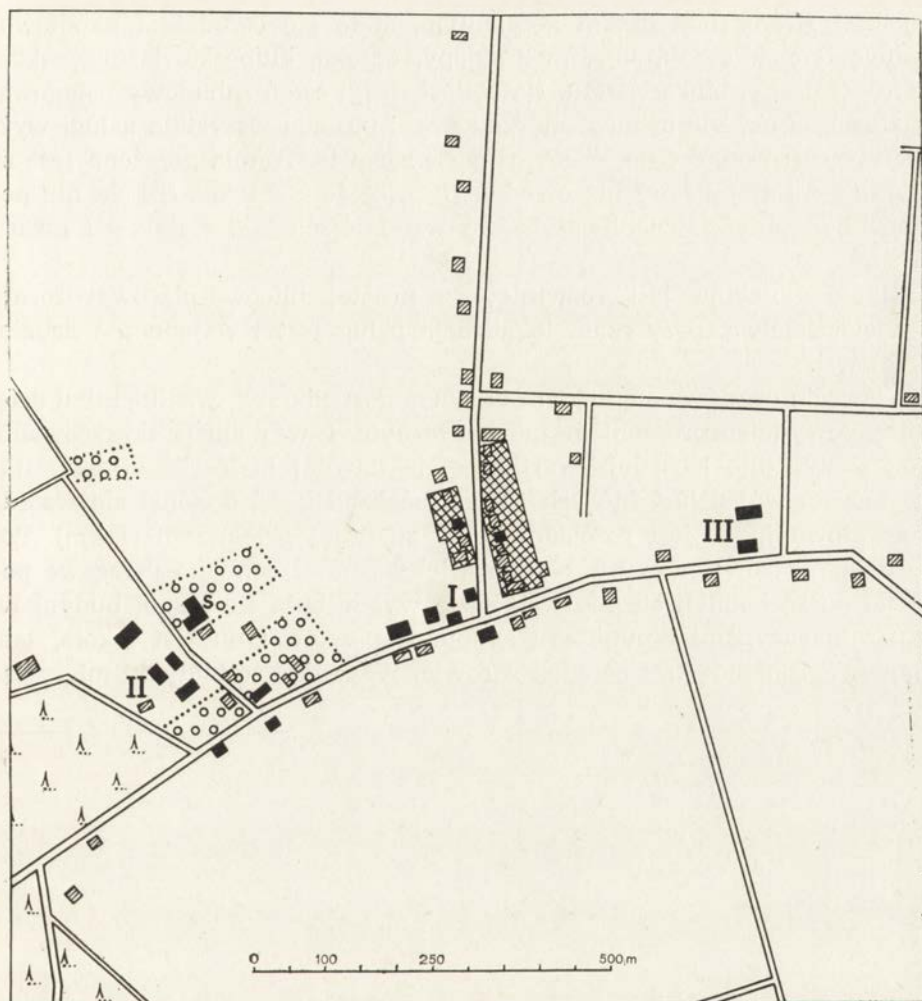
Ryc. 5. Olszewo, powiat żuromiński. Wieś o zwartej zabudowie z lokalizacją usług wewnątrz wsi dostosowanej do istniejącej zabudowy (opracowanie D. Bodzak). Prostokąty czarne — budynki z usługami.

Ryc. 6. Lutocin, powiat żuromiński. Wieś placowa z usługami podstawowymi wokół placu i nowymi ośrodkami usług ponadpodstawowych na zachód od starej zabudowy (opracowanie D. Bodzak)

za daleko posunięta i jest wynikiem adaptacji istniejącej zabudowy rozproszonej do rozmieszczenia usług bez budowania nowych urządzeń. Nowe budynki dla usług są lepiej zlokalizowane, przynajmniej przy drogach głównych. Szkoła tylko, mimo że jest nowa, leży na uboczu, co jest słuszne.

Wieś Olszewo (ryc. 5) jest przykładem wsi o zwartej zabudowie, w której usługi są również scentralizowane w środku ulicowego układu wsi. Było to możliwe dzięki temu, że we wsi istniała nie zabudowana, zabagniona z jednej strony parcela. Na niej to powstały obok siebie: szkoła, biblioteka, sklepy, punkt skupu. Również poczta mieści się w obrębie istnie-

Ryc. 7. Sławęcín, powiat żuromiński. Wieś o luźnej zabudowie z układem usług w trzech oddalonych od siebie miejscach (opracowanie D. Bodzak)

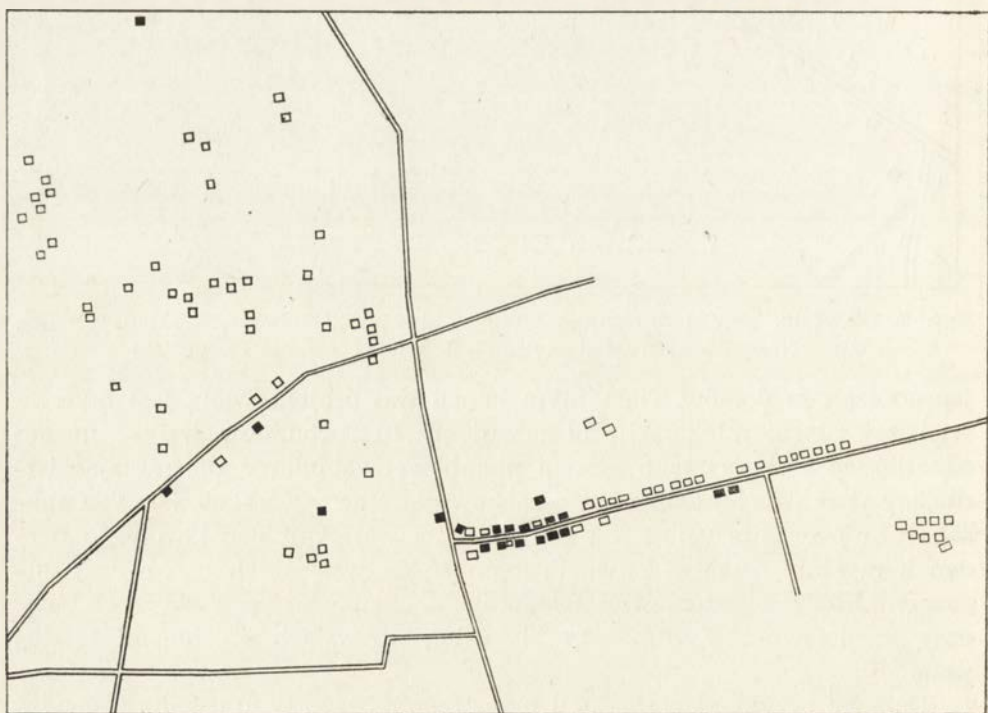
jącego szeregu domów. Na samym końcu wsi projektowana jest budowa większej zlewni mleka. Nie obserwujemy tu rozbudowy wsi — można określić, że wykorzystano system plombowej zabudowy zagęszczając istniejący stan zwartej zabudowy i zachowując ulicowy układ wsi. Ten sposób rozmieszczenia usług jest dla ludności wsi typu podstawowego bardzo korzystny. Stwarza łatwą dostępność do wszystkich placówek usługowych, których jest niewiele we wsiach o usługach podstawowych. Inaczej przedstawia się rozmieszczenie usług we wsiach z usługami II stopnia.

Dobrym przykładem ewolucji przestrzennej tego typu osiedla jest wieś Lutocin (ryc. 6). Powstała tu dwuczłonowość układu. Stare centrum wsi, które ma kształt szerokiej ulicówki z placem prostokątnym zamkniętym

z jednej strony budynkiem kościelnym, stało się ośrodkiem handlowo-usługowym. Mieszczą się tam 2 sklepy, apteka, klubo-kawiarnia, zakład gastronomiczny, biura MBMu. Natomiast drugi człon zabudowy usługowej w odległości ok. 200 m na zachód od starej posiada wszystkie usługi wyższego rzędu: zarząd GSu, SOP, ośrodek zdrowia. Szkoła położona jest za wsią, ale z innej strony niż ośrodek GSu, co jest słuszne. Szkoła nie powinna być przy najruchliwszym we wsi miejscu, ale z dala od gwaru i ruchu.

Układ Lutocina jest rozwinięty z prostej ulicowo-placowej formy w wieloczołową, przy czym lokalizacja usług jest i w jednej, i drugiej części wsi.

Sławęcın odznacza się luźnym układem gospodarstw, wzdłuż kilku dróg z częściowym rozproszeniem peryferycznym i w pobliżu skrzyżowania dróg z wyraźnie bardziej zwartą częścią dawnej historycznej jednostki (ryc. 7). Rozwój usług, których tu jest znaczna ilość, dokonał się wzdłuż drogi głównej, ale jest rozciągnięty na znacznej przestrzeni (1 km). Powstał jakby trójczłonowy układ. Największe nowe centrum usługowe powstało po zachodniej stronie wsi, gdzie wyodrębnia się zespół budynków GSu z magazynami i punktami skupu. Naprzeciw GSu jest szkoła, sala kinowa, agronomówka i ośrodek zdrowia. Wszystkie te budynki mieszczą-

Ryc. 8. Syberia, powiat żuromiński. Rozproszona i luźna zabudowa wsi ze znaczną koncentracją usług wzdłuż głównej drogi (opracowanie D. Bodzak)

ce usługi ponadpodstawowe mają dość skupiony, ale raczej chaotyczny, bezplanowy układ. Sklepy, poczta, GRN są bliżej części zwartej nad drogą, pośrodku wsi. We wschodnim krańcu wsi powstała baza i magazyny międzykółkowej bazy maszynowej. Rozciągnięty wzdłuż drogi trójczłonowy układ usług z wyizolowanymi częściami poszczególnych usług we wsi o luźnej zabudowie wydaje się być trafnym rozwiązaniem, ułatwiającym dostęp do placówek usługowych z różnych części wsi. Jedyne dyskusyjna w tej wsi jest lokalizacja szkoły, która nie powinna znaleźć się w pobliżu najruchliwszego centrum, przy GSach.

Syberia, wieś o luźnej zabudowie, rzędówka, ma również usługi przy jednej drodze, bardziej rozciągnięte (ryc. 8). Brak tu wyraźnego centrum, a ponieważ jest to wieś, w której ma być w przyszłości siedziba gminy zbiorowej, wymagałaby ona skryształowania planu rozbudowy w kilkuczłonowy układ, którego zarysy pojawiły się w innych bardziej rozwiniętych (II stopnia) ośrodkach usługowych.

СТРУКТУРА СЕТИ СЕЛЬСКИХ СЕЛЕНЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ЖУРОМИНСКОГО ПОВЯТА

Резюме

Предметом работы является анализ структуры сельской сети селений повята с ярко выраженным сельскохозяйственным характером. Журоминский повят, расположенный северо-западнее варшавского воеводства был образован в 1956 г. из прежних смежных территорий других повятов с целью активизации этой территории. Земли здесь малоурожайные, с небольшими энклавами среднеурожайных почв. Земля остается во владении исключительно земледельцев-единоличников, а структура хозяйств показывает большую раздробленность собственности. Деревни невелики и соединены между собой густой сетью проселочных дорог. Наблюдаются процессы экономического развития, м. пр. вследствие развития точек обслуживания деревни, но развитие протекает медленно.

Размещение точек обслуживания, степень их сосредоточенности и пределы воздействия послужили основой для определения нескольких классов сельских селений (рис. 2). Кроме значительного количества селений, не имеющих никаких видов обслуживания, здесь наличествует большое число деревень с минимально развитым обслуживанием (62). Это обычно заведения такого типа, как телефон, автобусная остановка, библиотечный пункт. Лучше обеспеченная точками обслуживания 3 группа деревень уже обычно имеет торговую точку, представляющую собой некий ларек с различным продовольственным и другим товаром. Однако это еще селения не обеспеченные полным набором обслуживания, необходимого сельскому населению. Лишь 4 группа имеет вполне развернутое обслуживание, необходимое для бытового общения. В его состав входит почта, школа, лучше снабжаемый магазин, кинозал, клуб-кафе, киоск, библиотека. Деревни с этого рода обслуживанием составляют в исследуемом повяте уже местные центры первого нижайшего уровня, так как они обеспечивают обслуживание для значительного количества соседних деревень, что хорошо показывает рис. 2. Заслуживает внимания факт, что районы деятельности учреждений и организаций по техническому обслуживанию сельского хозяйства не покрываются полностью с базой центров первой степени (рис. 2).

Местные центры второй степени, которых — с лучшим и худшим оснащением — имеется 7, являются крупными селениями, а их сверхместный ранг придает им прежде всего размещение в них Правлений хозяйственных кооперативов „Крестьянская самопомощь”, банковая точка, центр здравоохранения. Пределы деятельности этих учреждений весьма значитель-

ны (рис. 3). Сверхместные центры второй степени стали с 1973 г. местонахождением гмин. Они имеют свои вышестоящие инстанции в повятовом городе Журомине, что образует моноцентрическую систему сети селений повята.

Работа показала, что в сети небольших деревень создается большая сосредоточенность обслуживания в немногочисленных селениях. На один центр по обслуживанию первой и второй степени здесь приходится в среднем 11 деревень. Эта специфическая черта должна учитываться при пространственном планировании, при котором больший упор следует делать скорее на увеличение сети хороших дорог и средств транспорта, чем на размещение точек обслуживания в каждом селении.

THE STRUCTURE OF THE RURAL SETTLEMENT NETWORK—ŻUROMIN DISTRICT

S u m m a r y

The object of this study is an analysis of the structure of the rural settlement network in a typically agricultural district. The Żuromin district is situated in the north-western part of the Warsaw voivodship. The district was created in 1956 * from border regions of other districts in order to activate the area. The soil is not fertile here except some small enclaves of better soils. The land is in the hands of private owners and the farms are not large, not exceeding 10 ha. The villages are small and the agriculture is not modernised so the economic development is slow. It depends to a certain degree on the evolution of services.

The location of services, the degree of their concentration and the area of their influence served as basis for the determination of several types of rural settlements (Fig. 3).

Besides numerous settlements with no services at all (group 1) there exists a number of villages with very little developed services such as telephones, bus stops, small libraries (group 2). A better equipped group of villages (group 3) has besides the above mentioned services a shop with various commodities. The settlements of these groups, as we see, have not the sufficient organization necessary to the rural population. The group 4 has fully developed services necessary in everyday contacts. They include post offices, schools, well arranged shops, a cinema, a cafeteria, kiosks, a library. Villages disposing of such services constitute within the given district centres of the 1-st degree of local centres as they render services to numerous neighbouring villages. It is worth mentioning that areas embraced by institutions and organizations responsible for the technical agricultural services do not overlap the hinterlands of the 1-st degree service centres (Fig. 3).

The local centres of services of the 2-nd degree are larger settlements and they owe their higher rank to Agricultural Co-operatives „Samopomoc Chłopska”, banks and health institutions, The area of influence of these organisms is quite considerable (fig. 4). Centres of higher rank have become seats of administrative authorities (gminy) after the reform of 1973. They are subordinated to district authorities in the town of Żuromin. This creates a monocentric system of the district settlement network.

The study shows that in the network of small villages only a few of them have concentrated services. On the average there are 11 villages to one centre of services of the 1-st degree. This specific feature of the small villages network should be taken into consideration in the spatial planning where more stress should be laid on the development of the roads network and on the transport facilities than on the organization of services in every settlement.

* It was lignidated in 1 VI 1975.

RANGA BYŁYCH MIASTECZEK W SYSTEMIE OSADNICZYM

Z PRZESZŁOŚCI MIASTECZEK

Na ziemiach należących do badanego regionu jedynym miastem jest obecnie jego stolica Żuromin. Dawniej prawny status miast miało jeszcze pięć miejscowości: Biezuń, Karniszyn, Kuczbork—Osada, Lubowidz i Poniatowo. Ponadto osiedlem o charakterze miejskim była także Zieluń—Osada, której przyznano przywilej targowy.

Wymienione miejscowości znajdują się więc w niniejszym opracowaniu, przy czym dodatkowo w części omawiającej współczesny stan miasteczek przy Kuczborku—Osadzie uwzględniona została Kuczbork—Wieś, a przy Karniszynie kolonia Karniszyn—Parcele.

Spojrzenie na mapę wskazuje na specyficzny układ omawianych miasteczek w regionie żuromińskim. Jego teren przecina niemal w połowie rzeka Wkra (Działdówka), prawy dopływ Bugu. Towarzyszy jej biegnąca równolegle do rzeki droga, która prowadzi z Płocka i Sierpca do Lidzbarku i dalej na północ przez Lubawę i Iławę do Malborka i Gdańska. Ten szlak komunikacyjny skupia wzdłuż swojego biegu wszystkie miasteczka regionu. Wyznacza on także lokalizację jego stolicy. Tylko najstarszy z nich Kuczbork, jeden z dawnych grodów północnego Mazowsza, usytuowany jest przy drodze z Żuromina do Mławy.

Obszar rozpatrywanego regionu stanowił w średniowieczu północną część województwa płockiego, należącą do ziemi sierpeckiej i szreńskiej, zwanej także zawkrzańską.

XIV wiek, na który przypada najwcześniejsza lokacja miejska jednej z rozpatrywanych miejscowości — Kuczborka, był okresem, w którym Mazowsze weszło ze swoimi towarami — głównie zbożem, bydłem i produktami leśnymi — w orbitę handlu zagranicznego Polski. Miało ono już w tym czasie uformowanych kilka większych ośrodków gospodarczych.

Na zalesionym silnie Mazowszu szlaki wodne były pierwszorzędnymi arteriami komunikacyjnymi. Jedną z takich uczęszczanych arterii stanowiła Wkra. Usadowione nad nią osiedla znalazły, w okresie dynamicznego

wzrostu ekonomicznego, trwającego w XIV, XV i w pierwszej połowie XVI w., dogodne warunki do założenia i rozwoju targów. Wymiana handlowa była zaczątkiem miejskości tych osad i czynnikiem, który pobudził inne funkcje miejskie. Powstaniu targów towarzyszył rozwój rzemiosła różnych gałęzi i rozwój produkcji przemysłowej związanej z miejscowymi surowcami.

Rozwój gospodarczy Mazowsza w omawianej dobie wywołał, jak w innych dzielnicach Polski, wzmożenie się procesów osadnictwa i rozwoju miast. W tej dzielnicy, gdzie większość osad należała do szlachty, a gospodarka folwarczno-pańszczyźniana powiększała zakres gospodarki towarowo-pieniężnej, przebiegały one ze szczególnym nasileniem.

Omawiane miasteczka stanowiły własność prywatną, przy czym Biezuń, Kuczbork i Lubowidz były centrami administracyjnymi większych kompleksów dóbr feudalnych. W początkowym okresie fakt ten przyspieszał w znacznym stopniu ich rozwój jako ośrodków gospodarczych podległych im terytoriów. Właściciele tych osiedli, mając na względzie przede wszystkim własny interes, zabiegali u książąt Mazowsza o lokowanie w nich miast. Z aktem lokacji bowiem związane były zazwyczaj liczne przywileje i immunitety, przynoszące dziedzicom niemałe korzyści osobiste.

Dla tych głównie motywów wyjednywano przywileje lokacyjne dla miasteczek położonych w dorzeczu Wkry. Należy jednakże z góry zaznaczyć, że w momencie lokacji nie we wszystkich istniały właściwe warunki do założenia miasta. Dlatego część z nich, mianowicie Karniszyn, Lubowidz i Poniatowo, już po stosunkowo krótkim okresie przestała być miastami i wróciła do roli wsi. Biezuń i Kuczbork utrzymały się dłużej w tej roli, ale w drugiej połowie XIX w. i one, głównie na skutek peryferycznego położenia tej części Mazowsza, a przez to jej niedorozwoju ekonomicznego w tym czasie, utraciły prawa miejskie. Zajęcia rolnicze były również z końcem ubiegłego stulecia głównym źródłem utrzymania mieszkańców osady targowej Zielunia.

Kolejność nadawania praw miejskich omawianym miejscowościom w poszczególnych wiekach przedstawia tabela 1.

KUCZBORK

Jak wynika z chronologii przywilejów lokacyjnych miasteczek, najdawniejszą metrykę miasta miał Kuczbork. Obecna postać nazwy datuje się dopiero od XVI w., pierwotnie brzmiała ona *Kruczbork* z niem. *Kreuzburg*. Z czasem pierwsze „r” w nazwie *Kruczbork* zniknęło na skutek odpodobnienia pod wpływem następnego „r”.

Kuczbork był starym grodem Mazowsza wzniesionym w miejscu obronnym wśród błot rzeki Przylépnicy, dopływu Mławki. O istnieniu grodu świadczy człon *-burg* — gród, zamek, w nazwie w formie spolszczonej

Tabela 1

Lokacje miast zdegradowanych regionu żuromińskiego wg chronologii*

Miejscowość	Województwo Ziemia	Data nadania praw miej- skich i rodzaj prawa	Charakter miejscowości przed lokacją	Rodzaj własności	Rok lub wiek utraty praw miejskich
Kuczbook	płockie zawkrzeńska	20 III 1384 (już miasto) chełmińskie	miasto	monarsza, od 1384 prywatna	1869
Biezuń	płockie sierpecka	2 XI 1406 chełmińskie, ponowna lo- lokacja 13 II 1767 magdeburskie	wieś miasto	prywatna prywatna	w ciągu XVIII w. po zniszczeniu w czasie wojen szwedzkich traci charak- ter miasta
Lubowidz	płockie zawkrzeńska	10 XI 1446 magdeburskie	wieś na prawie nie- mieckim	prywatna	w rejestrach pogłównego z drugiej poł. XVII w. występuje jako wieś
Karniszyn	płocki zawkrzeńska	31 VII 1519 niemieckie	wieś	prywatna	w XVII w. figuruje w spi- sach już jako wieś
Poniałowo	płockie zawkrzeńska	przed 13 V 1520 nieznane	wieś	prywatna	z końcem XVIII w. traci charakter miejski
Zieluń	płockie zawkrzeńska	1778 r. przywilej targowy	wieś	prywatna	—

* Wg S. Pazyry, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, tablica 1 „Chronologia lokacji miast” na s. 111–128.

-bork. Gród leżał przy przelotowej drodze z Sierpca do Mławy i był własnością książąt mazowieckich. Zapewne już w pierwszej połowie XIII w. powstał przy nim targ na podgrodziu. Początki miasta sięgają zatem wcześniejszego okresu niż dokument z 1384 r., w którym książę Mazowsza Ziemowit IV sprzedaje Kuczbork kasztelanowi dobrzyńskiemu Andrzejowi z Radzikowa. Przy okazji sprzedaży lokowano miasto Kuczbork na prawie chełmińskim, które było najpowszechniejszą odmianą prawa niemieckiego na Mazowszu. Obok grodu i wykształconego zeń miasta musiała istnieć także wieś Kuczbork, ponieważ w spisach poborowych z 1578 i 1579 r. podawane są razem miasto i wieś tej samej nazwy¹. Miasto miało wówczas 4 łany, wieś 18 łanów².

W 1489 r. książę Janusz II nadał Kuczborkowi przywilej odbywania jednego jarmarku rocznie i cotygodniowego targu.

Miasto rozwijało się początkowo prawidłowo zapewne też dlatego, że było ośrodkiem administracyjnym dóbr rodziny Kuczborskich, która przyjęła nazwisko od nazwy wsi. Według A. Pawińskiego miało w drugiej połowie XVI w. ok. 200 mieszkańców. Niestety brak przekazów na temat liczby rzemieślników w mieście, wiadomo jedynie, że byli wśród nich szewcy i kowale. W połowie XVII w. wojny szwedzkie zahamowały rozwój miasta. W 1676 r. liczba mieszkańców Kuczborka spadła do 56 osób.

Miasto nie podźwignęło się już całkowicie ze zniszczeń i upadku. Wprawdzie w XVIII w. otrzymało przywilej jeszcze na 7 jarmarków rocznie, miało więc w sumie prawo do 8 dorocznych jarmarków i jednego targu w tygodniu, ale nie zdołało pomimo tego rozwinąć się już w pełni. W 1777 r. liczyło zaledwie 222 mieszkańców, a w 20 lat później jeszcze mniej, bo 168 mieszkańców³. W 1810 r. Kuczbork miał tylko 30 domów i 215 mieszkańców, w 1825 r. 29 domów i 426 mieszkańców, utrzymujących się głównie z rolnictwa. W ciągu XVIII i XIX w. zanikły niemal zupełnie w Kuczborku funkcje miejskie i w 1869 r. na mocy ukazu cara Aleksandra II zamieniono go na osadę.

Według wspomnianej ustawy pozbawieniu praw miejskich podlegały wszystkie miasta Królestwa Polskiego nie spełniające trzech warunków⁴. a) te, które liczyły mniej niż 3000 mieszkańców; b) w których liczba rolników wynosiła co najmniej 50% ogółu ludności; c) których dochód roczny był niższy od 1500 rubli.

Kuczbork mieścił się całkowicie w liczbie osiedli podpadających pod powyższą ustawę, mimo iż zdawałoby się miał w tym czasie sporą ilość

¹ A. Pawiński, *Polska XVI w.*, t. V: *Mazowsze, Źródła Dziejowe*, t. XVI, s. 57, 66, 125.

² *Ibidem*, s. 37—39, 57.

³ S. Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 293—300.

⁴ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” LXVIII, 1961, s. 191—200.

kupców wśród swoich mieszkańców. W 1860 r. bowiem aż 50,9% ogółu mieszkańców (342 osoby na 672) stanowiła ludność narodowości żydowskiej, trudniącej się przede wszystkim handlem i po części rzemiosłem. Po odebraniu Kuczborkowi praw miejskich nastąpił masowy jej odpływ z osady. W 1921 r. odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej wynosił zaledwie 6,9% (32 osoby na 459 mieszkańców ogółem).

W latach osiemdziesiątych XIX w. Kuczbork figurował w spisach jako osada miejska licząca ok. 650 mieszkańców⁵ i 712 morgów gruntu. W osadzie był kościół parafialny notowany w pierwszej połowie XVIII w., ale parafię założono zapewne wraz z miastem lub wkrótce potem, nadto była tu synagoga oraz szkoła początkowa. Kuczbork należał w tym czasie do gminy Zielona w powiecie mławskim. Folwark, do którego dóbr wchodziły osada i wieś Kuczbork oraz wsie Olszewko i Osowa, miał 1173 morgów gruntu⁶, w tym ziemi ornej i ogrodów 677 morgów, łąk 119 morgów, pastwisk 3 morgi, lasów 326 morgów, nieużytki i place obejmowały 48 morgów. W folwarku były dwa zakłady produkcyjne: piec, w którym wypalano wapno z miejscowych wychodni wapiennych, oraz cegielnia. Wydobywano też torf. Folwark Kuczbork istniał jeszcze w spisie z 1921 r.

W XV w. lokacje miejskie otrzymały dwie miejscowości: Biezuń i Lubowidz.

BIEZUN

Pierwszy z nich Biezuń, następny w chronologii po Kuczborku, otrzymał prawo miejskie chełmińskie. Miasto lokowano we wsi o tej nazwie na mocy przywileju z 2 XI 1406 r. Jednocześnie z miastem założono parafię.

Jeżeli idzie o etymologię, jest to nazwa dzierżawcza od imienia *Biezun*, utworzonego od dawnego czasownika *bieżeć*, analogicznie jak imię *Biegun* powstało od czasownika *biegać*. Znaczenia obu imion przejrzyste, obydwa notowane w średniowiecznym nazewnictwie osobowym.

Przywilej lokacyjny dla Biezunia nadał także książę Ziemowit IV na prośbę właściciela wsi, Andrzeja Sierpskiego z Golczewa, kasztelana płockiego. W 1504 r. Biezuń uzyskał prawo na 3 jarmarki rocznie, a w 1519 r. miasto zostało zwolnione od opłat i ciężarów prawa polskiego na przeciąg 8 lat.

Z zachowanych źródeł wiadomo, że w drugiej połowie XVI w. liczba

⁵ Podana przez B. Chlebowskiego, autora artykułu o Kuczborku, liczba ludności 1130 mk. w 1880 r. (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Sulimirskiego, Chlebowskiego i Walewskiego, t. IV, s. 841) jest oczywistym błędem, bowiem w latach 1868—1871 Kuczbork miał 642 mk., a w 1890 r. 655 mk. (A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960*, „Dokumentacja geograficzna IG PAN”, z. 3/4, Warszawa 1967), niemożliwe więc jest, aby w ciągu 10-lecia nastąpił tak gwałtowny wzrost liczby ludności, by w ciągu następnego 10-lecia ponownie spaść, znowu w sposób nader gwałtowny, niemal o połowę.

⁶ Były to morgi polskie (1 mórg = 55,9872 arów).

ludności Bieżunia przekroczyła 300 osób. Do miasta należał młyn na Wkrze, miało ono w tym czasie ponad 20 rzemieślników, wśród nich także sukienników i płócienników. Wyrabiano też piwo i gorzałkę. U schyłku XVI stulecia istniał tu zamek warowny Sierpskich, którego ślady fortyfikacji są do dzisiaj czytelne na północ od Starego Rynku. Z danych przytoczonych przez A. Pawińskiego można wnioskować, że Bieżuń nie otrzymał przy lokacji miasta uposażenia w ziemi ornej⁷, miał jedynie grunty pod zabudowę i na place. Mieszkańcy żyli więc głównie z handlu i rzemiosła.

Po pożarze w 1619 r., w którym spłonęły dokumenty miejskie, ówczesny właściciel, J. Kretkowski, uzyskał od króla Zygmunta III Wazy potwierdzenie praw miejskich dla Bieżunia.

W 1638 r. Bieżuń ponownie otrzymał potwierdzenie przywileju lokacyjnego, a przy okazji także przywilej na 5 jarmarków, prawo wolnego wyrębu w okolicznych lasach i prawo rybołówstwa w rzece Wkrze.

Miasto rozwijało się więc pomyślnie dzięki licznym przywilejom królewskim, 8-letniej wolniznie i staraniom właścicieli. W XVI i w pierwszej połowie XVII w. należało do znaczniejszych i zamożniejszych miast województwa płockiego, było nawet przez jakiś czas siedzibą powiatu w jego obrębie.

W połowie XVII w. nastąpił upadek miasta, najpewniej z tej samej przyczyny co Kuczborka: zniszczyły go wojny szwedzkie. Liczba mieszkańców wynosiła wówczas ok. 250 osób. Ludność zajęta była głównie rolnictwem i miasto traciło powoli swój miejski charakter.

Przed ostatecznym upadkiem uratował Bieżuń kolejny jego właściciel, Andrzej Zamoyski, kanclerz wielki koronny. Wyjednał on u króla Stanisława Augusta ponowne nadanie prawa miejskiego dla Bieżunia, tym razem magdeburskiego. Druga lokacja miasta nastąpiła 13 II 1767 r. Jednocześnie miejską lokację otrzymał Żuromin, także własność Zamoyskiego. Przywileje dla obu miast brzmiały jednakowo.

A. Zamoyski ufundował Bieżuniowi nowy kościół murowany, zamek zaś przebudował na barokowy pałac. W 1780 r. pożar strawił prawie całą drewnianą zabudowę osiedla. Miasto szybko się jednak odbudowało i po pożarze nastąpiła regulacja ulic.

Drugi przywilej lokacyjny przyniósł miastu, oprócz ustanowienia targów i jarmarków, szereg nowych immunitetów, a więc całkowite zwolnienie od obowiązujących ceł i opłat na wywożone towary, zwolnienie od opłat targowych dla mieszczan i w ogóle prawo wolnego handlu dla miasta. Były to bardzo duże uprawnienia, świadczące o specjalnej trosce kanclerza Zamoyskiego o miejsce swojego urodzenia. Autor *Zbioru praw sądowych*, członek Komisji Edukacji Narodowej, znany jest zresztą jako reformator stosunków włościańskich. Bieżuń, tak jak Żuromin, urządzony został na wzór miast koronnych. Przywilej określał, że rada miejska ma układać ustawy miejskie i ustanawiać cechy oraz bractwa rzemieślnicze.

⁷ A. Pawiński, *op. cit.*, s. 37.

Dokument nakazywał także obwarowanie miasta murami i fosami wodnymi.

Pomimo powtórnej lokacji i tytułu związanych z nią przywilejów, miejscowe warunki gospodarcze nie sprzyjały należytemu rozwojowi Bieżunia i wszystkich jego funkcji miejskich. W mieście słabł handel i z wolna nabierało ono charakteru osiedla rolniczo-rzemieślniczego. Rzemiosło miało w Bieżuniu szczególnie dobre warunki rozwoju. Wyzwolonym rzemieślnikom przyznano specjalne ulgi, mające na celu zachęcenie ich do osiedlania się w mieście. Silne zwłaszcza były cechy branży skórzanej, sporo było także sukienników. W 1830 r. zanotowano w Bieżuniu ok. 200 rzemieślników, w tym 60 szewców, 36 garbarzy i 16 kuśnierzy oraz 30 sukienników.

Miasto rosło także w ludność — w 1810 r. miało 159 domów i 1312 mieszkańców. W 10 lat później liczba ludności wzrosła do 1623 osób, czyli ponad 19%. W 1820 r. odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej wynosił 33,4% (542 osoby), w 1859 r. spadł on do 29,8%, ale po odzyskaniu niepodległości w 1921 r. znowu wynosił 33,2%; prócz tego 9 osób podało w spisie tego roku narodowość niemiecką i wyznanie ewangelickie.

W dwudziestych latach XIX w. nie odbywały się już w Bieżuniu targi, a 4 jarmarki rocznie na bydło, konie i sukno dawały niewielkie obroty.

Poprawę sytuacji gospodarczej miasta przyniosła połowa XIX stulecia i wkraczający z nią, na opóźnione w rozwoju ekonomicznym Mazowsze, proces industrializacji. W owym czasie powstały tu dwa zakłady przemysłowe: fabryka sukna i farbiarnia. Powstanie ich związane było z istniejącymi w Bieżuniu warsztatami sukienników i płócienników. Dalsza rozbudowa przemysłu nastąpiła w drugiej połowie XIX w.: uruchomiono fabrykę igieł i szpilek, 2 garbarnie, 2 młyny wodne, hutę szkła, browar i tartak parowy. Wznowiono także cotygodniowe targi w mieście.

Ustawę o zamianie miast na osady władze carskie stosowały jednak z całą rygorystycznością i Biezuń utracił w 1869 r. prawa miejskie.

Pod koniec lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku Biezuń liczył ok. 2700 mieszkańców. Osada była siedzibą gminy w pow. sierpeckim i siedzibą sądu gminnego, miała szkołę początkową i stację pocztową oraz parę zakładów produkcyjnych. Odbywały się w niej co środę targi i 6 jarmarków rocznie. Do Bieżunia należało wówczas 1792 morgi gruntów. Ludność, poza głównymi zajęciami, jakimi były rolnictwo i rzemiosło, trudniła się także na mocy XVIII-wiecznego przywileju połowem ryb i raków w Wkrze, które dostawiano, między innymi, do Warszawy.

LUBOWIDZ

Drugim miastem lokowanym w XV w. był Lubowidz, który na podstawie przywileju z 10 XI 1446 r. otrzymał od razu prawo magdeburskie. W uposażeniu Lubowidz dostał 15 łanów ziemi.

Miasto lokowano we wsi tej nazwy, założonej na prawie niemieckim

w 1345 r., którą książę Bolesław III nadał braciom Nagórkom, Wojciechowi i Mikołajowi.

Jest to nazwa dzierżawcza od imienia staropolskiego *Lubowid* lub *Lubowit*. Trudno jednak ze średniowiecznych zapisów rozstrzygnąć, czy pierwotna nazwa miejscowości brzmiała *Lubowidz*, czy też *Lubowic*.

Wraz z przywilejem lokacyjnym miasto otrzymało prawo do odbywania cotygodniowego targu i 2 jarmarków rocznie oraz zwolnienie od podatków na przeciąg 10 lat. Z 1483 r. pochodzi pierwsza wzmianka o parafii w Lubowidzu.

W latach trzydziestych XVI w. bracia Lubowidzcy, Jan, kanonik poznański i sekretarz króla Zygmunta Starego, oraz Ubysław, uzyskali potwierdzenie kilku przywilejów nadanych Lubowidzowi.

Był on ośrodkiem dóbr prywatnych położonych, jeszcze w drugiej połowie XIX w., wśród rozległego boru sosnowego. Jego miejskość nie trwała jednakże długo, bo w rejestrach pogłównego z drugiej połowy XVII w. występuje już jako wieś⁸. Prawdopodobnie Lubowidz, pomimo swojej nadrzędnej roli, funkcjonalnie nie różnił się od otaczających go wsi.

Do upadku miasta przyczynił się też kryzys systemu folwarczno-pańszczyźnianego końca XVI w., a następnie wojny szwedzkie. Targi nie odbywały się w Lubowidzu od końca XVI stulecia. W drugiej połowie XVII w. liczył on około 150 mieszkańców, a w 1825 r. niewiele więcej, bo zaledwie 284 mieszkańców.

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku był rozległą, dobrze zabudowaną wsią z folwarkiem. Należał w tym czasie do gminy Rozwozin w powiecie mławskim i miał ponad 600 mieszkańców. We wsi był drewniany kościół parafialny, szkoła początkowa, gorzelnia, cegielnia i karczma. Wieś i folwark Lubowidz obejmowały 4158 morgów użytków rolnych i aż 99 morgów nieużytków; z tego do włościan należało 820 morgów gruntu. Do dóbr Lubowidz należały jeszcze wsie: Brudnice, Bądzyn i Piątki. W 1921 r. folwark istniał jeszcze obok wsi i liczył 96 mieszkańców, wieś miała wówczas 1092 mieszkańców.

Dwa pozostałe miasta były już lokacjami XVI-wiecznymi. Wcześniejszą otrzymał Karniszyn.

KARNISZYN

Jest to nazwa dzierżawcza od imienia staropolskiego *Karnisza*, oboczniego do postaci *Karnisz*; obydwie formy notowane w XIII w. Samo imię pochodzi od przymiotnika *karn* — okaleczony.

Lokacja miasta na podstawie przywileju z 13 VII 1519 r. miała miejsce we wsi o tej nazwie. W latach 1447—1478 należała ona do Krystyna

⁸ B. Chlebowski, również autor artykułu o Lubowidzu, podał nawet, że Lubowidz nie korzystał w ogóle z nadanego mu przywileju miejskiego (*Słownik geograficzny...*, t. V, s. 449).

z Osuchowa, kasztelana rawskiego. Najdawniejsza wiadomość o Karniszynie pochodzi z 1414 r. i dotyczy zamku obronnego spalonego przez Krzyżaków.

Prawo miejskie uzyskał dla wsi w XVI wieku jej właściciel, J. Wiecziński, późniejszy kasztelan sierpecki. Wraz z przywilejem miasto otrzymało cotygodniowy targ i 2 jarmarki w roku. Rodzaju prawa miejskiego nie sprecyzowano bliżej, w przywileju podano jedynie: „oppidum iure Theutonico creatur”⁹. Przy założeniu miasta Karniszyn dostał jako uposażenie 13 łanów¹⁰, uzyskał też 12 lat wolnizny od ciężarów prawa polskiego.

Żywot miasta był mimo tego równie krótkotrwały jak Lubowidza. W rejestrach pogłównego z lat 1662—1674 Karniszyn figuruje jako wieś, mająca ok. 50 mieszkańców.

Wydaje się, że Karniszyn miał jeszcze mniej podstaw gospodarczych do założenia miasta niż Lubowidz, nadto w czasie wojen szwedzkich uległ dużemu zniszczeniu. Obok tych czynników niemałą rolę w hamowaniu jego rozwoju odegrała zbyt duża bliskość silniejszego ośrodka miejskiego Bieżunia, od którego dzieli go odległość 1 km.

Z końcem XVIII w. Karniszyn liczył ok. 100 mieszkańców, w 1825 r. liczba ludności wzrosła zaledwie do 212 mieszkańców. Z końcem lat siedemdziesiątych XIX w. wieś miała niewiele ponad 300 mieszkańców. Należała do gminy i parafii Bieżuń w pow. sierpeckim. We wsi był młyn wodna jego nazwa brzmiała *Poniatów*. Obydwie są nazwami dzierżawczymi od imienia *Poniat*, zanotowanego w XII w. Dało ono zresztą szereg form nazw pochodzących od tego imienia nie tylko na terenie historycznego Mazowsza¹¹.

PONIATOWO

Kolejnym miastem lokowanym w XVI stuleciu było Poniatowo. Pierwotna jego nazwa brzmiała *Poniatów*. Obydwie są nazwami dzierżawczymi od imienia *Poniat*, zanotowanego w XII w. Dało ono zresztą szereg form nazw pochodzących od tego imienia nie tylko na terenie historycznego Mazowsza¹¹.

Miasto lokowano we wsi Poniatów, wzmiankowanej od XV w. Dokładna data lokacji nie jest znana, ponieważ nie zachował się dla Poniatowa ani przywilej lokacyjny, ani żaden dokument potwierdzający nadanie praw. Z tego samego względu nie wiadomo, jaką odmianę prawa niemieckiego zastosowano przy założeniu miasta. Sam akt musiał mieć miejsce przed 3 V 1520 r., ponieważ wówczas właściciel Poniatowa, Ścibor Chamski, uzyskał już dla miasta zwolnienie od ciężarów i opłat prawa polskiego

⁹ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 204.

¹⁰ A. Pawiński, *op. cit.*, s. 37.

¹¹ Por. nazwy miejscowe: *Poniat*, *Poniatki*, *Poniatów*, *Poniatowa*, *Poniatowice*, *Poniatówek*, *Poniatowizna*, *Poniatowszczyzna*, *Poniaty*, *Poniatycze* i inne (*Słownik geograficzny...*, t. VIII, s. 765—767).

na 12 lat. Poniatów otrzymał więc tyle samo lat wolnizny, co Karniszyn. W tym czasie wzniesiono w mieście kościół filialny parafii w Chamsku. Podobnie jak Bieżeń nie dostał Poniatów uposażenia w łąkach do zagospodarowania rolnego, a jedynie grunty pod zabudowę miejską¹².

Brak historycznych przekazów dla Poniatowa nie pozwala na ściślejsze wnioski na temat rozwoju miasta. Nie przebiegał on jednak zapewne zbyt pomyślnie, a zniszczenia w czasie wojen szwedzkich przyczyniły się do ostatecznego kryzysu życia miejskiego¹³.

W drugiej połowie XVI w. Poniatów miał ok. 200 mieszkańców, ich liczba spadła w sto lat później o więcej niż połowę.

W drugiej połowie XVIII wieku nastąpiła pewna poprawa w życiu gospodarczym osiedla. Uruchomiono tu odlewnię wytapianego z miejscowej rudy darniowej żelaza, założono gorzelnię i browar, czynny był też tartak i młyn wodny. Nie rozwinął się jednak handel ani rzemiosło. Podstawowym zajęciem ludności było rolnictwo. Prawdopodobnie włóki oddzielone od wsi w momencie zakładania miasta wróciły z biegiem lat do mieszkańców Poniatowa i z końcem omawianego wieku stał się on znowu wsią rolniczą.

W latach osiemdziesiątych XIX stulecia obszar gruntów włościańskich wynosił 691 morgów. Wieś należała w tym czasie do gminy Żuromin w pow. sierpeckim i do parafii Chamsk. Folwark Poniatów obejmował 2155 morgów. W skład dóbr Poniatowo wchodziły jeszcze folwarki: Orłowo, Krukowiec (obecnie przysiółek Poniatowa), Franciszkowo i Marianki. Folwark Poniatowo istniał także w 1921 r.

Ostatni w kolejności z podanych na wstępie Zieluń, zwany od XIX w. Zieluniem-Osada, otrzymał jedynie w drugiej połowie XVIII w. przywilej targowy.

ZIELUŃ—OSADA

Jest to nazwa dzierżawcza od imienia lub imienia przezwiskowego *Zielun*. Formacja analogiczna jak *Bieżeń* (*Biegun*).

W 1578 r. Zieluń był wsią mającą 6 łąków kmiecych, 4 zagrodników z rolą, 4 rzemieślników i młyn na Wkrze¹⁴. Wieś należała w tym czasie do parafii Lubowidz, ale w ciągu dziesięciolecia na tyle się rozwinęła, że w 1588 r. utworzono w niej oddzielną parafię.

Swój rozwój zawdzięcza Zieluń pogranicznemu położeniu przy trakcie handlowym do Prus. Istniała tu komora celna i ona stworzyła we wsi warunki do powstania targu. W znacznym stopniu przyczynili się do tego

¹² A. Pawiński, *op. cit.*, s. 37.

¹³ W czasie przeprowadzanych badań terenowych we wrześniu br., w Prezydium GRN w Poniatowie podano informację z kroniki miejscowej, że od 1680 r. nie odbywały się już tu cotygodniowe targi.

¹⁴ A. Pawiński, *op. cit.*, s. 40.

kupcy cudzoziemscy, którzy pozbywali się we wsi części swoich towarów, kupując w zamian miejscowe. W ten sposób nastąpiło pewne zróżnicowanie w zajęciach ludności. Równocześnie ożywione stosunki handlowe spowodowały zapotrzebowanie na rzemieślników niektórych zawodów.

Rozwój osady postępował nadal i w 1778 r. ówczesni jej właściciele, Rudzińscy, uzyskali od króla Stanisława Augusta przywilej dla Zielunia na odbywanie w nim co środę targów na zboże, bydło i inne towary. Tym samym został on wyodrębniony spośród okolicznych wsi jako osada o funkcjach handlowych.

Nie będąc miastem, osada nie miała prawa propinacji i dlatego zabroniono w niej wyrobu piwa i wódki. Musiała jednak mieć charakter miejski, skoro F. Siarczyński, tłumacz XVIII-wiecznego słownika geograficznego Echarda, podał w nim, że Zieluń jest miastem mającym pałac i komorę celną¹⁵.

W 1825 r. sklasyfikowano Zieluń jako wieś prywatną w pow. mławskim, liczącą 51 domów i 650 mieszkańców; we wsi była fabryka sukna, będąca własnością Adama Kandyda Zaleskiego.

Z końcem XIX w. Zieluń był wcale dobrze zagospodarowany. Był siedzibą gminy i parafii z murowanym kościołem parafialnym, miał urząd celny i posterunek straży pogranicznej, kasę wkładowo-zaliczkową przy urzędzie gminnym i szkołę początkową. Z zakładów przemysłowych czynne były w Zieluniu gorzelnia, dwa browary, młyn wodny, cegielnia oraz tartak. We wsi były także dwie karczmy. Domów miał Zieluń w tym czasie ok. 70, a mieszkańców ok. 1400. Nadal odbywały się też w środy cotygodniowe targi. Do osady należało 37 morgów ziemi.

Obok wsi istniał też folwark Zieluń-Dłutowo, który miał ogółem 1074 morgów ziemi, w tym 913 morgów stanowiły grunty orne i ogrody, łąk było 104 morgi, 21 morgów pastwisk, lasu tylko 11 morgów i 25 morgów nieużytków. W spisie z 1921 r. folwark w Zieluniu już nie istniał; obok osady miejskiej liczącej 839 mieszkańców zanotowano wieś Zieluń z 500 mieszkańcami.

O handlowym charakterze osady targowej świadczy też dość wysoki odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej wynoszący w 1921 r. 43,5% ogółu (366 osób). We wsi Zieluń natomiast mieszkało tylko 14 osób narodowości żydowskiej.

Jak wynika z przedstawionego tu przeglądu, warunki gospodarcze, społeczne i polityczne nie sprzyjały w pełni rozwinięciu się omawianych miejscowości w miasta. Przy czym trzy z nich — Karniszyn, Lubowidz i Poniatowo — już w czasie lokacji nie miały do tego wystarczających

¹⁵ *Dykcjonaryk geograficzny [...] po angielsku napisany przez p. Echarda z 13 edycji angielskiej na francuski język przełożony [...] Na koniec z 8 francuskiej edycji w polskim wydany języku z dodatkiem zaszłych odmian i umieszczeniem wielu miast i prowincyj polskich*, t. III, Warszawa 1783, s. 372.

podstaw gospodarczych. Były to słabe twory miejskie, których powstanie spowodowane zostało chęcią pomnożenia osobistych zysków ich właścicieli. Żywot tych miasteczek był krótki, a nawet w czasie ich rozkwitu najpewniej niewiele różniły się funkcjonalnie od otaczających je wsi.

Rolnictwo stało się także z czasem podstawą życia pozostałych dwóch miasteczek i osady targowej, pomimo intensywniejszego rozwoju w nich, w pewnych okresach czasu, funkcji pozarolniczych — handlu, rzemiosła lub drobnego przemysłu.

Ostatecznie żadne z opisywanych miasteczek nie wytrzymało próby czasu. Złożyło się na to szereg czynników, oprócz wspomnianych już, w dużym stopniu zaważyło w tym wypadku położenie wszystkich z dala od linii kolejowych i tym samym brak kontaktów z ośrodkami żywszej industrializacji kapitalistycznej kraju pod koniec XVIII i XIX w.

Stan ten trwa zresztą do dzisiaj. Region żuromiński pozbawiony jest zupełnie linii kolejowych. Najbliższej stacji kolejowej w Lidzbarku położony jest Zieluń — 9 km. Pozostałe miasteczka leżą od najbliższej stacji kolejowej w następujących odległościach:

Biezuń — 17 km od stacji kolejowej w Zawidzu;

Karniszyn — 18 km od stacji kolejowej w tej samej miejscowości;

Kuczbork-Osada — 24 km od stacji kolejowej w Mławie;

Lubowidz — 16 km od stacji kolejowej w Lidzbarku;

Poniatowo — 28 km od stacji kolejowej w Sierpcu.

Sytuację ratuje w pewnym stopniu rozbudowana po ostatniej wojnie sieć linii autobusowych. Przystanki PKS są niemal w każdej miejscowości terenu żuromińskiego; mają je oczywiście także opisywane tu miasteczka.

ZMIANY W PRZYNALEŻNOŚCI ADMINISTRACYJNEJ DO 1956 R.

Jeśli chodzi o przynależność administracyjną omawianych miejscowości, to w XVI w. należały one do powiatu sierpeckiego w województwie płockim. W 1825 r. wszystkie znalazły się w obrębie tego samego województwa w powiecie mławskim¹⁶. W 1859 r. trzy z nich: Biezuń, Karniszyn i Poniatowo przydzielone zostały ponownie do powiatu sierpeckiego, natomiast Kuczbork, Lubowidz i Zieluń nadal pozostawały w powiecie mławskim.

W przeciwieństwie do zaborów pruskiego i austriackiego, w których były gminy jednowioskowe, w zaborze rosyjskim istniały duże gminy zbiorowe. Z omawianych miasteczek tylko Biezuń i Zieluń były siedzibami takich gmin. Do gminy Biezuń należało wówczas 30 wsi, w tym także było miasteczko, wówczas już wieś, Karniszyn, Gmina Zieluń była o po-

¹⁶ Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Warszawa 1827.

łową mniejsza jeśli idzie o ilość należących do niej jednostek osadniczych, i obejmowała tylko 15 wsi.

Pozostała miasteczka z końcem XIX w., o czym była już mowa, należały: Kuczbork do gminy Zielona w pow. mławskim, Lubowidz do gminy Rozwozin w tymże powiecie, natomiast Poniatowo do gminy Żuromin w powiecie sierpeckim.

Ten stan podziału administracyjnego przejęty został przez Państwo Polskie po wyzwoleniu i przetrwał przez cały okres międzywojenny. Po II wojnie światowej również nie było żadnych zmian w przynależności administracyjnej omawianych miejscowości aż do roku 1956, tj. do utworzenia powiatu żuromińskiego.

Obszar nowo utworzonego powiatu podzielono w myśl nowego podziału administracyjnego z 1954 r. na 12 gromad, które przetrwały do 1972 r. W nowym układzie wszystkie opracowywane miejscowości z wyjątkiem Karniszyna, należącego do gromady Biezuń, zostały siedzibami prezydiów gromadzkich rad narodowych. Była to w pewnym stopniu rehabilitacja dawnych ośrodków miejskich.

Największą była gromada Biezuń licząca 17 wsi, rozmieszczonych na obszarze 92,61 km², mająca 4935 mieszkańców.

Pozostałe gromady miały kolejno:

gromada Kuczbork-Osada — 11 wsi, 64,68 km², 3042 mieszkańców;

gromada Lubowidz — 10 wsi, 54,64 km², 2603 mieszkańców;

gromada Zieluń-Osada — 8 wsi, 47,18 km², 2446 mieszkańców;

gromada Poniatowo — 6 wsi, 37,43 km², 2122 mieszkańców.

Zestawienie powyższych wskaźników dla gromad, których siedzibami były zdegradowane miasteczka, wskazuje na zdecydowaną przewagę gromady Biezuń nad pozostałymi. Była ona zresztą pod każdym względem także największą w całym powiecie.

Również sam Biezuń zajmuje uprzywilejowaną pozycję wśród wiejskich jednostek osadniczych regionu żuromińskiego. Jest drugim co do wielkości osiedlem po Żurominie¹⁷ i jedynym osiedlem oprócz niego mającym miejską strukturę przestrzenną. Wiele mówiący jest też fakt, że najwięcej przekazów historycznych zachowało się dla Bieżunia.

W reformie administracyjnej, przeprowadzonej z dniem 1 stycznia 1973 r., tylko trzy z omawianych miejscowości, Biezuń, Kuczbork i Lubowidz, wytypowano na siedziby gmin.

Nowe jednostki liczą obecnie:

gmina Biezuń — 29 wsi, 135,73 km², 6853 mieszkańców;

¹⁷ Wg ostatniego spisu powszechnego Żuromin miał w 1970 r. 3785 mk., Biezuń 1778 mk. W powiecie istniały w roku spisowym jeszcze tylko dwie miejscowości, których liczba ludności przekraczała 1000 mk. — były to Zielona, mająca 1453 mk., i Lubowidz, liczący 1159 mk.

gmina Kuczbork — 21 wsi, 104,43 km², 4419 mieszkańców;

gmina Lubowidz — 21 wsi, 111,34 km², 5224 mieszkańców.

W czerwcu 1975 r. włączono je do nowego woj. ciechanowskiego.

MIASTECZKA W ORGANIZACJI SIECI OSADNICZEJ REGIONU ŻUROMIŃSKIEGO

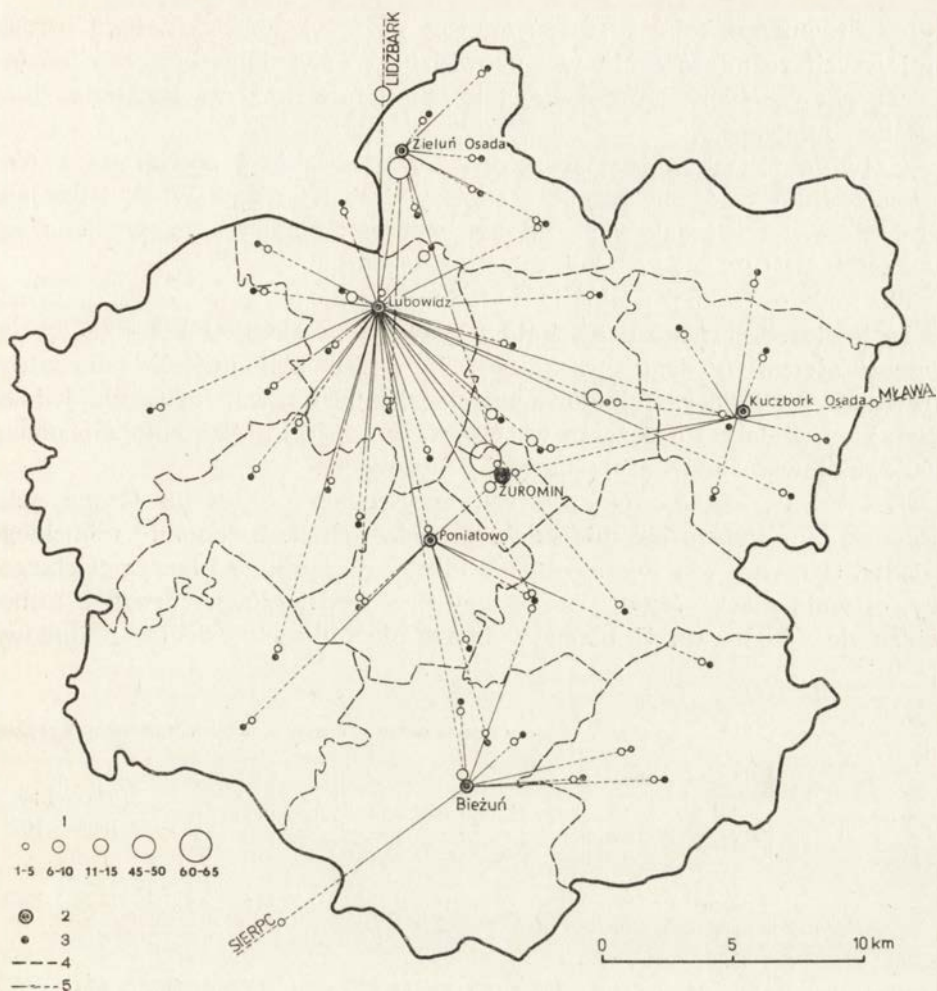
FIZJONOMIA — UKŁADY PRZESTRZENNE

Z omawianych miejscowości tylko Biezuń zachował wyrazistą fizjonomię miejską. Małe miasteczko ma aż dwa place rynkowe. Centralnie położony Stary Rynek wytyczono przypuszczalnie w czasie pierwszej lokacji miasta na początku XV w. Leżący na południowy wschód od niego Nowy Rynek powstał prawdopodobnie przy organizowaniu przestrzeni miejskiej podczas powtórnej lokacji w XVIII w. Obydwa rynki mają kształt czworoboków. Na Nowym Rynku znajduje się kościół parafialny. Przy nim też jest obszerny plac, zwany Targowicą, na którym jeszcze w okresie międzywojennym odbywały się targi na bydło i konie. Szczególnie regularny, według założeń średniowiecznych, jest Stary Rynek, tworzący obszerny kwadrat, z którego naroży wybiegają cztery ulice: Mławska, Zamkowa, Sierpecka i Płocka, nadto piąta ulica, Warszawska, wychodzi ze wschodniej pierzei rynku. O dawnej tradycji miasta świadczą też nazwy ulic, takie jak Kościelna, Poświętne, Zacisze, Targowa, Zamkowa. Pozostałością dawnych urządzeń miejskich są jatki mięsne, znajdujące się przy Nowym Rynku u wylotu ulicy Targowej, i łaźnia przy ulicy Mławskiej. W miasteczku przeważa parterowa drewniana zabudowa (ok. 60%). U mieszkańców Bieżunia, mimo jego degradacji, trwa silne poczucie miejskości, a i ludność okolicznych wsi mówi o Bieżuniu nie inaczej jak „miasto”.

W pozostałych miasteczkach założenia miejskie uległy częściowemu albo nawet całkowitemu zatarciu. Taki wypadek zachodzi w Karniszynie — nie zachowały się w nim żadne ślady dawnego miasta. Ma on dzisiaj układ typowo wiejski w formie ulicówki i wiejską zabudowę. Z przeszłości pozostały jedynie czytelne ślady dawnego zamku obronnego z przełomu XIV i XV w. W Karniszynie przeważają obecnie budynki murowane.

Obok Karniszyna, dawnego miasteczka, istnieje kolonia — Karniszyn-Parcele, powstała z parcelacji ziemi folwarcznej na początku trzydziestych lat bieżącego wieku. Przez Biuro Spisów Głównego Urzędu Statystycznego traktowana jest jako oddzielna jednostka osadnicza. W przeciwieństwie do skupionej formy osadnictwa dawnego miasteczka, kolonia ma zabudowę rozproszoną na obszarze należących do niej gruntów. W kolonii również ponad 80% stanowią budynki murowane.

Podobnie jak w Karniszynie, nie znajdujemy wyraźniejszych śladów

Ryc. 1. Dojazdy do pracy (przemysł i usługi) do zdegradowanych miasteczek powiatu żuromińskiego:

1 — liczba dojeżdżających do pracy; 2 — zdegradowane miasteczka; 3 — wsie; 4 — granice dawnych gromad; 5 — kierunek dojazdów

rozplanowania miejskiego w Lubowidzu. Jedynie trójkątny plac znajdujący się we wsi mógłby być pozostałością dawnego placu targowego, później rynku. Obecnie, po pożarze w 1968 r., który zniszczył około 80 budynków na 125 wszystkich istniejących, przeważają w Lubowidzu budynki murowane.

W Kuczboroku-Osadzie z założenia miejskiego przetrwał tylko rynek w kształcie kwadratu, otoczony starymi, drewnianymi, parterowymi domami mieszczkańskimi, typowymi dla małych miasteczek mazowieckich. Obok rynku barokowy kościół parafialny z 1784 r. W Kuczboroku 40% budynków mieszkalnych i 80% gospodarczych stanowią jeszcze dziś bu-

dynki drewniane. Miał tu także miejsce pożar w 1968 r., daleko jednak mniejszych rozmiarów niż w Lubowidzu. W świadomości mieszkańców Kuczborka-Osady zachowało się, tak jak u mieszkańców Bieżunia, duże poczucie miejskości.

Z byłym miasteczkiem sprzężona topograficznie i powiązana z nim funkcjonalnie w jeden zespół osadniczy jest Kuczbork-Wieś, istniejąca od średniowiecza i, jak wspomniałam w części historycznej, występująca w spisach XVI w. zawsze obok miasta Kuczborka.

W Poniatowie pozostałością układu miejskiego jest jedynie rynek w kształcie obszernego prostokąta z głównym traktem komunikacyjnym przebiegającym po jego przekątnej. W rynku stoi kościół parafialny, drewniany, z 1805 r. Zabudowa miasteczka parterowa, luźna ma jednak charakter wiejski. Po pożarze w 1967 r., w czasie którego spłonęło ponad 100 zabudowań, przeważają budynki murowane.

Ostatnia wreszcie z omawianych miejscowości — Zieluń-Osada, jakkolwiek nie miała praw miejskich, posiada jednak fizjonomię miejskiego osiedla. Centrum wsi tworzy duży zbliżony do trójkąta plac, ongiś targowy, obecnie plac 1 Maja, przez który przechodzi główna droga z Lubowidza do Lidzbarku. Z placu wybiega pięć uliczek osiedla. Zabudowa

Liczba mieszkańców w miasteczkach zdegradowanych regionu

Miejscowość	Druga połowa		1777	1797	1808	1810	1820	1825	1857	1859— 1864	1868— 1871
	XVI w.	XVII w.									
Bieżuń	ponad 300	137	894	756	1085	1312	1623	1580	2376	2478	2563
Karniszyn	225	ok. 50	108	—	—	—	—	212	—	—	333
Kuczbork	ok. 200	56	222	168	170	215	—	426	565	674	642
Lubowidz	255	ok. 150	—	—	—	—	—	284	—	631	—
Poniatowo	ok. 200	pon. 100	—	—	—	—	—	400	—	—	701
Zieluń nie miał praw miejskich osada handlo- wa, przywilej targowy	—	—	—	—	—	—	—	650	—	—	—

^a Dla 1921 r. liczba ludności osad i wsi łącznie z mieszkańcami folwarków.

^b Łącznie liczba ludności Karniszyna (271) i kolonii Karniszyn-Parcele (136 mieszkańców).

^c Łącznie liczba ludności Kuczborka-Osady (296) i Kuczborka-Wsi (679 mieszkańców).

Źródła: *Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji*, Warszawa 1827. W Tabeli dane statystyczne z 1825 r.; A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810—1900 r.*, „Dokumentacja Geograficzna IG PAN”, z. 3/4, Warszawa 1967; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na*

lužna, parterowa, przy placu dwa budynki piętrowe. Przeważa budownictwo murowane.

U mieszkańców Zielunia i okolicznych wsi zachowała się świadomość dawnej jego roli i określają go jako „miasto”.

ZAGADNIENIA DEMOGRAFICZNE

Wyjątkową pozycję Bieżunia wśród byłych miasteczek powiatu potwierdzają dane dotyczące ludności. Przekonuje o tym tabela 2, w której zestawiona jest liczba ludności omawianych miasteczek za okres od drugiej połowy XVI stulecia do ostatniego spisu powszechnego w 1970 r.

We wszystkich miasteczkach zaznaczył się duży spadek ludności w drugiej połowie XVII w. spowodowany wojnami szwedzkimi. W Bieżuniu i Kuczborku, dla których są najpełniejsze dane, zaznaczał się od końca XVIII wieku aż do 1890 r. systematyczny wzrost liczby ludności. Obydwa miasteczka najwyższą liczbę ludności osiągnęły tuż przed I wojną światową, w 1910 r. Spadek liczby ludności w Bieżuniu po ostatniej wojnie, między 1946 a 1953 r., należy tłumaczyć wyjazdem znacznej części mieszkań-

Tabela 2

żuromińskiego od drugiej połowy XVI w. do 1970 r.

1890	1897— 1900	1910	1921 ^a	1939	1945	1946	1950	1953	1961	1970	Wzrost liczby ludności w % 1950—1970
3423	2892	4334	2344	ok. 3000	1200	1888	1638	1596	1696	1778	7,8
ok. 350	—	—	278	254	—	—	380	—	337	407 ^b	6,6
655	530	969	1061	—	—	—	910	—	1071	975 ^c	6,6
—	—	—	1188	1400	1050	—	949	—	1200	1159	18,1
—	—	—	715	—	—	699	640	—	810	839	22,7
1361	—	—	1339	—	—	699	—	—	—	759	—

podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, T. I. M. St., Warszawa 1925; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Sulimierskiego, Chlebowskiego i Walewskiego, Warszawa, t. I, III, IV, V, VIII i XIV; S. Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początku XX wieku*, Lwów 1939; *Miasta polskie w tysiącleciu*, Warszawa 1967, t. II; *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Żuromin, woj. warszawskie*, GUS, Warszawa 1971.

ców miasteczka na Ziemi Zachodnie. W ostatnim dwudziestolecu 1950-1970 największy wzrost liczby ludności wystąpił w Poniatowie — 22,7% oraz w Lubowidzu — 18,1%.

W uzupełnieniu tabeli z liczbą ludności przytaczam zestawienie liczby budynków mieszkalnych w miasteczkach od ostatniej ćwierci XVIII w. (tab. 3). Zwraca w nim uwagę również fakt najpełniejszych danych dla

Tabela 3

Liczba domów w miasteczkach zdegradowanych regionu żuromińskiego w latach 1777—1970

Miejscowość	1777	1797	1810	1825	1859—1860	1880	1921	1970
Biezuń	—	126	159	173	149	234	199	299
Karniszyn	—	—	—	24	—	23	36	78 ^c
Kuczbork	37	28	30	29	37	103	120 ^a	168 ^d
Lubowidz	—	—	—	31	60	—	126	197
Poniatowo	—	—	—	42	—	31	66	156
Zieluń	—	—	—	51	—	67	132 ^b	144

^a Łącznie dla osady miejskiej i wsi (54+66)

^b Łącznie dla osady miejskiej i wsi (69+63)

^c Łącznie dla Karniszyna i Karniszyna Parceli (52+26)

^d Razem dla Kuczborka-Osady i Kuczborka-Wsi (62+106)

Źródła: S. Pazyra, *Studia z dziejów miast Mazowsza od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939; *Miasta polskie w tysiącleciu*, Warszawa 1967, t. II; *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Żuromin, woj. warszawskie*, GUS, Warszawa 1971.

Bieżunia i Kuczborka oraz najwyższa ilość domów w Bieżuniu przez cały badany okres.

Jeżeli chodzi o strukturę wieku ludności byłych miasteczek, to można je podzielić na dwie grupy (tab. 4). Jedną stanowią trzy miejscowości: Karniszyn, Lubowidz i Poniatowo, w których w roku spisowym 1970 zaznaczył się najwyższy udział dzieci do lat 14, wynoszący powyżej 32%. Równocześnie mają one najniższe odsetki ludności w wieku poprodukcyjnym. Drugą grupę tworzą pozostałe dwa miasteczka: Biezuń i Kuczbork oraz Zieluń-Osada. W tych trzech miejscowościach występował stosunkowo wysoki udział ludności w grupie wieku 65 lat i powyżej, wynoszący od 11,3 do 15,3%, natomiast dzieci do lat 14 było w nich mniej niż w miasteczkach pierwszej grupy.

W drugiej grupie wyróżniają się jednocześnie obydwa najstarsze i najbardziej rozwinięte niegdyś ośrodki miejskie, Biezuń i Kuczbork. Uderza w nich identyczny niemal udział produkcyjnej grupy wieku (63,7 i 63,2%). W obydwóch obserwuje się także w tej grupie wieku niemalże takie same udziały mężczyzn i kobiet, ze znaczną przewagą kobiet. Jest to cecha demograficzna starych ośrodków miejskich.

Tabela 4

Struktura wieku i płci ludności miast zdegradowanych regionu żuromińskiego (1970 r.)

Miejscowość	Grupa wieku	Ludność					
		Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Biezuń	ogółem	1778	100,0	833	46,9	945	53,1
	do 14	445	25,0	232	13,0	213	12,0
	15—64	1132	63,7	514	28,9	618	34,8
	65 i pow.	201	11,3	87	4,9	114	6,4
Karniszyn	ogółem	271	100,0	135	49,8	136	50,2
	do 14	98	36,2	49	18,1	49	18,1
	15—64	151	55,8	75	27,7	76	28,1
	65 i pow.	22	8,0	11	4,0	11	4,0
Kuczbork-Osada	ogółem	296	100,0	138	46,6	158	53,4
	do 14	70	23,6	36	12,1	34	11,5
	15—64	187	63,2	85	28,7	102	34,5
	65 i pow.	39	13,2	17	5,8	22	7,4
Lubowidz	ogółem	1159	100,0	589	50,8	570	49,2
	do 14	372	32,1	190	16,4	182	15,7
	15—64	708	61,1	374	32,3	334	28,8
	65 i pow.	79	6,8	25	2,1	54	4,7
Poniatowo	ogółem	839	100,0	388	46,2	451	53,8
	do 14	270	32,2	125	14,9	145	17,3
	15—64	493	58,8	233	27,8	260	31,0
	65 i pow.	76	9,0	30	3,5	46	5,5
Zieluń-Osada	ogółem	759	100,0	360	47,4	399	52,6
	do 14	200	26,4	100	13,2	100	13,2
	15—64	443	58,3	219	28,8	224	29,5
	65 i pow.	116	15,3	41	5,4	75	9,9

W miasteczkach o nieudanej, krótkotrwałej lokacji miejskiej, różnice w omawianej grupie wieku między liczbą mężczyzn a liczbą kobiet nie są tak duże, a w Lubowidzu wystąpiła nawet przewaga mężczyzn nad kobietami.

FUNKCJE ROLNICZE W BYŁYCH MIASTECZKACH

Rolnictwo leży u podstaw bytu opracowywanych miasteczek. Nie we wszystkich wszakże odgrywa ono obecnie taką samą rolę. Mówi o tym różny udział ich mieszkańców w zajęciach pozarolniczych i w pracy w rolnictwie (tab. 5).

Jak wynika z danych zestawionych w tabeli, tylko w jednym Biezuńiu udział ludności zawodowo czynnej w zajęciach pozarolniczych wynosił 52,5%, we wszystkich pozostałych miasteczkach natomiast znaczną przewagę stanowiła grupa ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie, największa w Karniszynie i w Kuczborku, osiedlach o silnie rozwiniętych funkcjach rolniczych.

Ludność rolnicza i nierolnicza miasteczek zdegradowanych regionu żuromińskiego w 1970 r.

Miejscowość	Ludność ogółem	Czynni zawodowo			Utrzymujący się			
		ogółem	poza rolnictwem	w rolnictwie	ze źródeł pozarolniczych		z rolnictwa	
					liczba	% ogółu ludności	liczba	% ogółu ludności
Biezuń	1778	840	441	399	1142	64,2	636	35,8
Karniszyn	271	149	14	135	19	7,0	252	93,0
Karniszyn-Parcele	136	71	8	63	24	17,6	112	82,4
Kuczbork-Osada	296	164	52	112	123	41,6	173	58,4
Kuczbork-Wieś	679	372	89	283	214	31,5	465	68,5
Lubowidz	1159	643	284	359	650	54,4	529	45,6
Poniatowo	839	409	132	277	362	43,1	477	56,9
Zieluń-Osada	759	395	168	227	397	52,3	362	47,7

Źródło: *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Żuromin, woj. warszawskie, GUS, Warszawa 1971.*

Nieco inaczej przedstawia się w omawianych miasteczkach stosunek grup ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem i z rolnictwa. W trzech miejscowościach, w Bieżuniu, w Lubowidzu i w Zieluniu, udziały ludności pozarolniczej w ogólnej liczbie ich mieszkańców były wyższe niż udziały ludności utrzymującej się z rolnictwa. Największy odsetek ludności pozarolniczej (64,2%) miał w 1970 r. Biezuń. W Lubowidzu i w Zieluniu ta grupa mieszkańców tylko w niewielkim stopniu przekraczała 50%. W reszcie miasteczek przeważała ludność żyjąca z rolnictwa.

O wadze rolnictwa w gospodarce byłych miasteczek powiatu świadczą także wskaźniki dla ich gospodarstw rolnych (tab. 6).

Najmniejszą średnią powierzchnię jednego gospodarstwa rolnego, poniżej 3 ha, ma Biezuń, przy czym 51,6% ogólnej liczby gospodarstw stanowią w Bieżuniu niewielkie działki własnościowe do 2 ha. Większość z nich jest uzupełnieniem do zarobków z pracy poza rolnictwem. We wszystkich innych miasteczkach przeważają gospodarstwa większe. Przeciętna ich powierzchnia kształtuje się od powyżej 5 do około 8 ha.

Miejscowe warunki środowiskowe sprzyjają rozwojowi hodowli zwierząt gospodarskich. Zarówno obsada bydła, jak i trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych jest w opracowywanych miejscowościach wyższa niż średnia krajowa.

Jak w całym regionie, podobnie i w omawianych miasteczkach przeważają gleby najniższych klas bonitacyjnych V i VI, jedynie w Kuczborku-Osady i Wsi występuje większy procent gleb klasy IV. Złe gleby w miasteczkach sygnalizowały już duże obszary nieużytków występujące w folwarkach w XIX w.

Na tego typu glebach bielcowych powstałych z piasków i żwirów

Tabela 6

Indywidualne gospodarstwa rolne w miasteczkach zdegradowanych pow. żuromińskiego w 1970 r.

Miejscowość	Liczba gospodarstw		Pow. gospodarstw (w ha)		Średnia pow. 1 gosp. (w ha)	Zwierzęta gospodarskie (w szt.)					Na 100 ha użytków rolnych	
	ogółem	w tym o pow. 2 ha i więcej	ogółem	w tym użytki rolne		bydło		trzoda chlew.	konie	owce	bydła	trzody chlew.
						ogółem	w tym krowy					
	sztuk											
Biezuń	273	132	731	687	2,68	319	232	497	67	32	do 60	do 80
Karniszyn	53	48	420	410	7,92	265	160	377	61	6	pon. 70	do 80
Karniszyn-Parcele	28	28	217	210	7,75	129	69	155	30	1	do 60	do 80
Kuczbork-Osada	67	53	445	389	6,64	177	117	176	46	21	do 60	do 80
Kuczbork-Wieś	127	120	1075	1031	8,46	482	293	577	155	28	do 60	do 80
Lubowidz	225	178	1329	1103	5,91	528	233	640	108	66	do 60	do 80
Poniatowo	156	131	864	798	5,54	327	247	276	98	2	do 60	do 80
Zieluń	164	125	849	629	5,18	233	135	257	52	12	do 60	do 80

Źródło: *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. Pow. Żuromin, woj. warszawskie*, GUS, Warszawa 1971.

mieszkańcy miasteczek prowadzą w zasadzie jeden kierunek uprawy ziemniaczano-zbożowej. Nadto ludność trzech miasteczek, przede wszystkim Poniatowa, a także Lubowidza i Zielunia, specjalizuje się w uprawie tytoniu.

We wszystkich badanych miejscowościach prowadzone były po ostatniej wojnie roboty scaleniowe, w Kuczborku-Osadzie i Wsi w 1953 r., w pozostałych osiedlach w latach 1970-1971. Komasacja poprawiła w dużym stopniu strukturę gospodarstw rolnych. Wąskie, nadmiernie wydłużone działki, rozrzucone po całym areale gruntów w kilkunastu, a niekiedy w większej ilości kawałków, zamieniono na krótkie i szersze parcele oraz bloki.

Grunty rolne Bieżunia położone są z dala od zabudowy miasteczka. Stosunkowo duży ich procent zajmują torfowiska, eksploatowane przez poszczególnych właścicieli systemem gospodarczym tylko na własne potrzeby. Ciągą się one wzdłuż brzegów Wkry. Przylegają do nich łąki podmokłe, których Biezuń ma duży procent na swoim terenie. Również w Zieluniu-Osadzie gospodarstwa rolne znajdują się poza obrębem zwartej zabudowy. W pozostałych miasteczkach grunty przylegają bezpośrednio do zabudowy mieszkalnej.

Z omówienia zagadnień rolnych wynika, że jedynie Biezuń przestał być po ostatniej wojnie miasteczkiem, w którym rolnictwo odgrywa dominującą rolę. Taką rolę pełni ono natomiast w trzech miasteczkach zdegradowanych: w Karniszynie, w Kuczborku i w Poniatowie.

FUNKCJE USŁUGOWE MIASTECZEK W REGIONIE ŻUROMIŃSKIM

Jak już wspomniałam, poza Karniszynem, wszystkie pozostałe zdegradowane miasteczka powiatu oraz dawna osada targowa Zieluń były do stycznia 1973 r. ośrodkami zarządzania najniższego szczebla administracyjnego — gromad.

Miejscowości, które były siedzibami gromad mają z reguły lepsze wyposażenie w różnego rodzaju usługi związane z obsługą rolnictwa i ludności. W tych też miejscowościach lokalizowano najważniejszą instytucję dyspozycji życia gospodarczego na wsi — zarząd Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, która w najistotniejszy sposób przyczynia się do tworzenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w lokalnej sieci osadniczej. Te osiedla zatem miały zarówno usługi podstawowe, z których korzystały tylko wsie położone najbliżej ośrodka, jak i usługi wyższego rzędu, obejmujące zasięgiem swojego działania większe obszary, a więc i większą liczbę wsi.

W badanym okresie do 1972 r. wyposażenie poszczególnych zdegradowanych miasteczek żuromińskich w usługi obydwóch typów przedstawiało się rozmaicie.

Najbardziej ubogo pod tym względem zaopatrzony był Karniszyn, nie

będący wsią gromadzką. Miał tylko niektóre usługi I stopnia, a więc kiosk spożywczy, dwa punkty skupu, salę kinową oraz dwa prywatne rzemieślnicze zakłady usługowe. Wieś miała też własne Kółko Rolnicze i Spółkę Wodno-Melioracyjną (SWM).

Karniszyn nie ma zaplanowanego żadnego centrum usługowego. Wieś tworzy regularną ulicówkę i wymienione placówki usługowe rozmieszczone są w kilku punktach osiedla, w większości przy biegnącej środkiem drodze.

Pozostałe miasteczka, które były siedzibami gromad, można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą grupę stanowiły Biezuń, Kuczbork i Lubowidz, w których mieściły się także zarządy GSów oraz SOPy. Do drugiej grupy należały Poniatowo i Zieluń-Osada, nie mające tych instytucji. Zatem tylko trzy miasteczka pierwszej grupy tworzyły dobrze rozwinięte ośrodki lokalne. Różniły się jednak rodzajem, ilością oraz poziomem świadczonych usług.

Ośrodek kuczborski wyposażony jest przede wszystkim w pełny zestaw placówek obsługi rolnictwa, przy czym ma ich więcej niż Biezuń i Lubowidz. Tylko w ośrodku kuczborskim mieściła się filia POM, obok znajdującego się tu także MBMu. Nadto istniały tu aż dwie placówki służby weterynaryjnej, najwyższej zorganizowana lecznica oraz punkt weterynaryjny.

Nader ubogo natomiast przedstawiało się zaopatrzenie tego ośrodka w usługi kulturalno-oświatowe. Było ich w sumie tylko cztery i to z rzędu niższych: szkoła podstawowa, przedszkole, biblioteka i klub.

Ośrodek kuczborski stanowią, jak już wspomniałam, dwie jednostki osadnicze, byłe miasteczko Kuczbork, zwany Osadą, oraz Kuczbork-Wieś. Tworzą one obecnie zrośniętą topograficznie i funkcjonalnie całość. Nastąpił tam podział funkcji pomiędzy dawne dwie jednostki. W miasteczku znajdują się wszystkie instytucje z grupy administracyjno-dyspozycyjnej, nadto ośrodek zdrowia i punkt apteczny, ogromna większość sklepów i wszystkie trzy zakłady produkcyjne: piekarnia i masarnia GS oraz betoniarnia należąca do MBMu zlokalizowanego w Kuczborku-Wsi. Wieś natomiast przechwyciła wszystkie punkty obsługi rolnictwa i punkty skupu. Z wyjątkiem klubu mieszczą się tu też szkoła, przedszkole i biblioteka. Poczta znajduje się również we Wsi, a w miasteczku jest tylko telefon. W obydwóch jednostkach są placówki służby weterynaryjnej, we wsi jest lecznica, w byłym miasteczku punkt weterynaryjny.

Ani miasteczko, ani Wieś nie mają wyraźnego centrum usługowego. Rynek w miasteczku nie tworzy wcale centrum handlowego. Jest tu tylko jeden kiosk spożywczy i kiosk Ruchu. Nadto grupują się tutaj ośrodek zdrowia z punktem aptecznym, punkt weterynaryjny, posterunek MO oraz przystanek PKS. Pozostałe usługi i zakłady produkcyjne zlokalizowane są wzdłuż głównej ulicy, przytykającej do zachodniej pierzei rynku i biegnącej przez całą zabudowę miasteczka. Również we Wsi placówki

usługowe rozrzucone są na terenie całego osiedla; najwięcej ich znajduje się przy drodze przechodzącej przez środek wsi. Stanowi ona przedłużenie głównej ulicy byłego miasteczka. Z dala od głównej drogi Kuczborka-Wsi zlokalizowano tylko lecznicę weterynaryjną i agronomówkę oraz bazy filii POMu i MBMu.

W przeciwieństwie do ośrodka kuczborskiego Lubowidz miał więcej i lepiej rozwinięte usługi związane z obsługą ludności, natomiast skąpo zaopatrzone były w usługi dla rolnictwa. W sumie było ich tylko trzy: Kółko Rolnicze, stacja zabiegów ochrony roślin i państwowy punkt unasienniania zwierząt. W zakresie służby weterynaryjnej gromada Lubowidz korzystała z przychodni w Zieluniu.

Lubowidz jest za to ośrodkiem, w którym obok funkcji usługowych i rolniczych, rozwinięte są funkcje przemysłowe. Mieści się tu jedyny w regionie większy zakład przemysłowy, Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego, będąca filią zakładu w Świdniku koło Lublina. Jego obecność nie wpłynęła jednak w zasadniczy sposób na zmianę struktury zawodowej mieszkańców samego miasteczka. Odsetek zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do ogółu ludności czynnej zawodowo w Lubowidzu jest wyższy od odsetka ludności pracującej w działach pozarolniczych i wynosi 55,8%. Zakład WSK zatrudnia ponad 200 osób, z czego w badanym 1972 roku 132 pracowników dojeżdżało z 27 miejscowości powiatu żuromińskiego, a 12 osób z Lidzbarku w powiecie Działdowo.

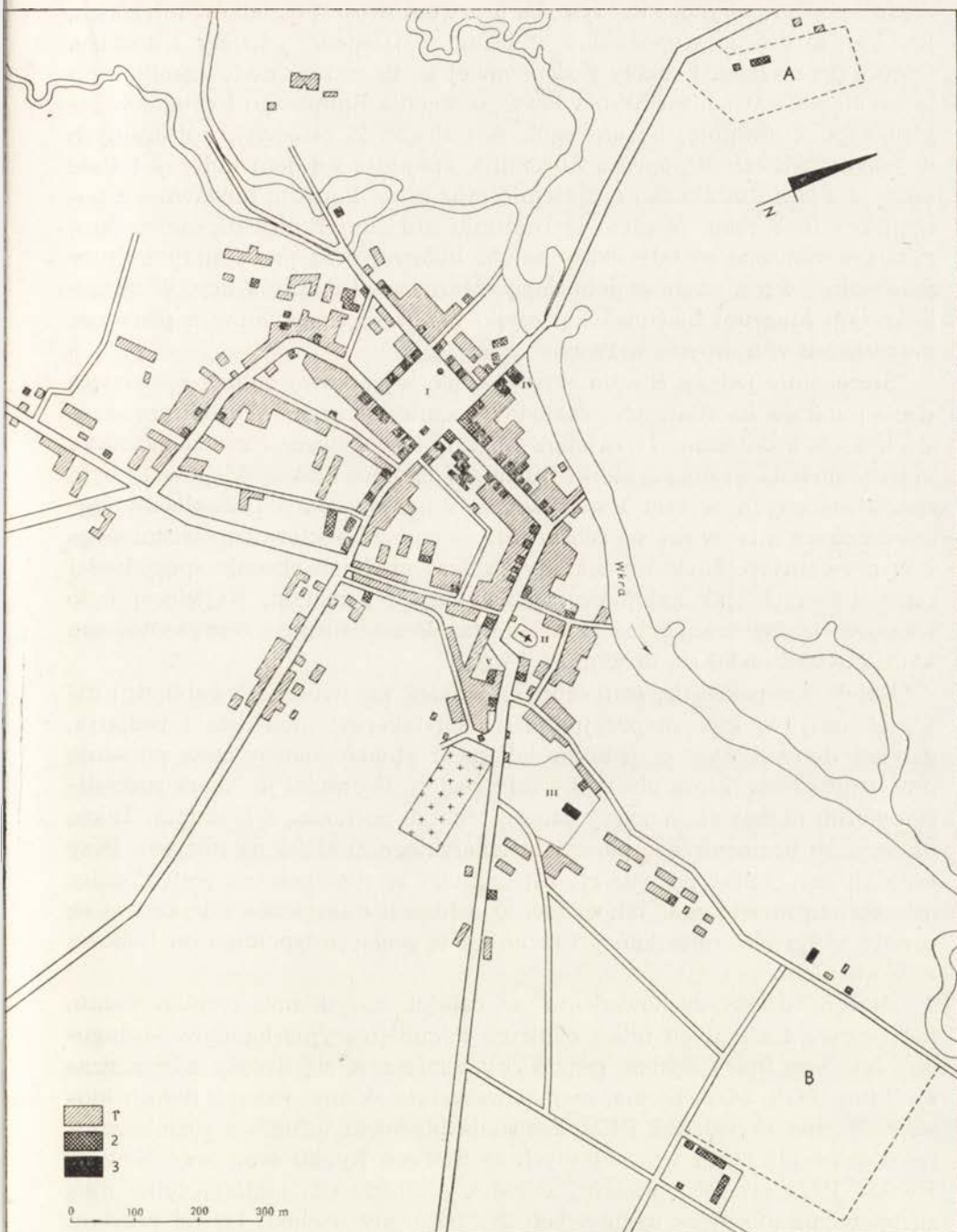
Lokalizacja usług nawiązuje do dawnego układu przestrzennego miasteczka. Większość placówek, sklepy, szkoły, ośrodek zdrowia i punkt apteczny, kiosk Ruchu oraz instytucje zarządzania administracyjnego, koncentruje się wokół placu lub w jego pobliżu. Tutaj też znajduje się kościół parafialny. Ośrodek przemysłowy (zakład WSK) zlokalizowano w pewnym oddaleniu od centrum osiedla nad Wkrą, przy drodze prowadzącej do Zielunia i Lidzbarku. Drugie większe skupienie placówek usługowych znajduje się w północnej części Lubowidza, już za rzeką na peryferiach osady. Tutaj mają swoje bazy GS oraz miejscowe Kółko Rolnicze.

Ewolucja układu przestrzennego Lubowidza jest prawidłowa. Koncentracja w centrum osiedla placówek, z których usług ludność często korzysta, stwarza łatwy dostęp do nich dla wszystkich mieszkańców. Jednocześnie daje możliwość załatwienia kilku spraw w stosunkowo krótkim czasie. Natomiast uciążliwe dla mieszkańców zakłady przemysłowe oraz magazyny GS i park maszynowy Kółka Rolniczego odsunięte zostały na brzeżne tereny miasteczka.

Bezsprzecznie najsilniejszym ośrodkiem lokalnym spośród trzech omawianych jest Biezuń. Jest on zarazem najlepiej rozwiniętym osiedlem centralnym w regionie obok Żuromina. Badania wykazały, że to zdegradowane miasteczko odzyskało w znacznym stopniu pozycję, jaką dawniej zajmowało w swoim regionie.

Biezuń ma najpełniejszy zestaw usług obydwóch typów, wyższego

Ryc. 2. Biezuń. Rozmieszczenie usług:

1 — zabudowa mieszkalno-gospodarcza; 2 — usługi podstawowe (I stopnia); 3 — usługi ponadpodstawowe o większym zasięgu oddziaływania (II stopnia); I — Stary Rynek; II — Nowy Rynek; III — targowica; IV — dawna łaźnia miejska; V — dawne jątki miejskie; A — baza GS; B — teren pod dalszą rozbudowę GSu

rzędu i podstawowych. Przy tym, co jest właściwością ośrodków miejskich, jest bardzo dobrze wyposażony w usługi z dziedziny oświaty i kultury. Oprócz przedszkola i szkoły podstawowej są tu jeszcze dwie szkoły wyższych stopni, zawodowa Szkoła Przynależności Rolniczego i drugie w regionie (po Żurominie) liceum ogólnokształcące. Z placówek kulturalnych w jedynym Bieżuniu, oprócz Żuromina, znajduje się dom kultury i stałe kino, jest także biblioteka z czytelnią oraz klub. Ponadto niedawno, z początkiem 1973 roku, otwarto w Bieżuniu Muzeum Etnograficzne, w którym zgromadzone zostały okazy sztuki ludowej oraz przedmioty kultury materialnej wsi z terenów północnego Mazowsza i doliny Wkry. W związku z tym Muzeum bieżuńskie przejęło też część eksponatów z placówek muzealnych w Sierpcu i w Płocku.

Szczególnie jednak Biezuń wyróżnia się wyjątkowo dobrze rozwiniętą siecią punktów handlowych i zakładów rzemieślniczych. W badanym okresie było w miasteczku 15 sklepów, 3 kioski spożywcze (tzw. pomocnicze punkty sprzedaży) oraz 2 kioski Ruchu. W ogólnej liczbie sklepów 12 było specjalistycznych, w tym 3 spożywcze i 9 przemysłowych. Zakładów rzemieślniczych miał wówczas Biezuń 51, z czego 12 sektora uspołecznionego i 39 prywatnych. Niektóre zakłady są dość rzadkich obecnie specjalności rzemieślniczych, jak kaletniczy, cholewkarski, rymarski. Najwięcej było szewców, a więc tradycyjne rzemiosło tak licznie niegdyś reprezentowane w miasteczku nadal się utrzymuje.

Należy też pokreślić, że bieżuński ośrodek zdrowia ma 3 gabinety: internistyczny, w którym przyjmuje dwóch lekarzy: internista i pediatra, gabinet dentystyczny z jednym lekarzem stomatologiem oraz poradnię przeciwgruźliczą, która obsługuje cały region. Prowadzi ją lekarz specjalista chorób płucnych. Wszyscy czterej lekarze pochodzą z Bieżunia. Także osiem osób pomocniczego personelu lekarskiego mieszka na miejscu. Przy ośrodku jest punkt położniczy, zatrudniona w nim położna jest również mieszkanką miasteczka. Jak widać, w usługach miasteczka zatrudnieni są przede wszystkim mieszkańcy Bieżunia i tą cechą przypomina on Bobową w Gorlickiem.

Biezuń, dzięki zachowanemu w całości miejskiemu rozplanowaniu, ma typowe dla małych miast centrum administracyjno-handlowo-usługowe. Jest nim Stary Rynek, przy którym mieszczą się urzędy administracji, biura ZGS, SOP, poczta, niemal wszystkie sklepy, jeden z dwóch kiosków Ruchu, przystanek PKS. Pozostałe placówki usługowe rozmieszczone są przy uliczkach wychodzących ze Starego Rynku oraz przy Nowym Rynku. Poza obrębem zwartej zabudowy miasteczka istnieją tylko dwa zgrupowania placówek usługowych. Na północny-wschód, już na prawym brzegu Wkry, przy drodze do Żuromina znajdują się magazyny GSu. Drugie skupienie występuje na południowy-wschód od zabudowań miasteczka. Tutaj mieści się baza MBMu, przychodnia weterynaryjna i Spółka Wodno-Melioracyjna.

Godnym odnotowania jest fakt, że ze wszystkich zdegradowanych miasteczek tylko w Bieżuniu zachowały się targi żywnościowe i na inne produkty. Odbywają się one na Nowym Rynku co środę. W poniedziałki zaś na Targowicy odbywają się spędy zwierząt i ich skup prowadzony przez miejscowy GS.

Obecne targi w Bieżuniu nie mają większego zasięgu, przyjeżdża na nie najczęściej ludność wsi dawnej gromady, rzadko tylko zjawiają się mieszkańcy wsi sąsiedniego regionu sierpeckiego.

Sami mieszkańcy Bieżunia jeżdżą na targi do czterech miejscowości. Najwięcej, do 20 furmanek, wyjeżdża w poniedziałki na targ do Żuromina. Około 15 furmanek wyjeżdża we wtorki i piątki do Sierpca, do 6 gospodarzy jeździ do Skrwilna w powiecie rypińskim (woj. bydgoskie), najmniej, ok. 4 gospodarzy, wyjeżdża na targi do Lidzbarku w pow. działdowskim (woj. olsztyńskie).

W przypadku Bieżunia przejawiają się jego dawne powiązania z regionem sierpeckim. Ludność miasteczka jeździ też do Sierpca po specjalne zakupy ubraniowe. Odwrotnie, mieszkańcy niektórych wsi z przygranicznego obszaru regionu sierpeckiego ciążą do Bieżunia, korzystają z jego przychodni weterynaryjnej i odwiedzają targi w miasteczku.

Biezuń ma więc silnie rozwinięte funkcje usługowe, stanowiące dominantę w jego strukturze funkcjonalnej.

Jak wspomniałam, tylko te trzy ośrodki zostały siedzibami nowych gmin.

Z dwóch pozostałych miejscowości, które nie miały ani GSu, ani SOpu, dawna osada targowa Zieluń przewyższała wyposażeniem w usługi byłe miasteczko Poniatowo. Oprócz kompletu usług podstawowych Zieluń miał ośrodek zdrowia i aptekę oraz przychodnię weterynaryjną. Posiadał też znacznie więcej sklepów i rzemieślniczych zakładów usługowych.

Placówki usługowe koncentrują się w Zieluniu głównie wokół centralnego placu i wzdłuż trzech dróg wychodzących z osady.

Poniatowo było najslabiej zaopatrzoną w usługi siedzibą gromadzką. Miało wyłącznie usługi I stopnia. Niewątpliwie jego rozwój hamowała zbyt duża bliskość stolicy powiatu — Żuromina. Osiedle składa się jakby z dwóch krótkich ulicówek rozdzielonych rzeką Wkrą¹⁸. Usługi rozrzucone są w obu częściach Poniatowa bez żadnego planu. Kilka placówek usługowych skupia się przy trójkątnym placu.

Poniatowo i Zieluń pozbawione najważniejszych instytucji na terenie wiejskim GSu i SOpu, nie zdołały utrzymać swojej nadrzędnej roli w nowym układzie administracyjnym. W zakresie wymienionych instytucji przystąpiły one z sąsiednich silniejszych ośrodków. Poniatowo i całą gromadę

¹⁸ Poniatowo przedstawia analogiczny typ morfologiczny jak wieś Ogonów w pow. grodzkowskim (woj. opolskie), o którym pisze A. Zagożdżon w artykule *Morfologia osiedli województwa opolskiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, Opole—Wrocław 1971, s. 343 i 344.

Wskaźniki działalności GSów w miasteczkach zdegradowanych pow. żuromińskiego (stan z 1972 r.)

Siedziba ZGS	Powierzchnia obsługi (w km ²)	% powierzchni powiatu	Liczba			Wielkość obrotu rocznego (w tys. zł)	Zatrudnienie w GS						
			mieszkańców	gromad	wsi		w administracji ZGS		w produkcji i usługach w siedzibie ZGS		na terenie obsługi GS		
							ogółem	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Biezuń	160,00	22,2	8490	2	32	107950	137	23	16,8	84	61,3	30	21,9
Kuczbork-Osada	147,28	20,4	7120	3 ^a	28	68680	70	18	25,7	24	34,3	28	40,0
Lubowidz	203,54	28,2	8980	4 ^b	38	89000	88	24	27,2	37	42,0	27	30,7

^a Bez trzech wsi z grom. Zielona: Cierpigórz, Dąbrowa, Rozwozin i Rzęzawy.

^b Z grom. Raczyny tylko cztery wsie: Cieszki, Dąbrowice, Rozwozin i Rzęzawy.

obsługiwały placówki Żuromina, Zieluń zaś i jego gromadę przydzielono do GSu i SOPu w Lubowidzu. Stan ten został uwzględniony w nowym podziale administracyjnym. Dawna gromada Zieluń została w całości włączona do gminy Lubowidz, a była gromadą Poniatowo, z wyjątkiem dwóch wsi Chromakowa i Swojęcina, przyłączono do gminy Żuromin.

Na przykładzie miasteczek żuromińskich sprawdza się w całej rozciągłości teza M. Kielczewskiej-Zaleskiej, iż najważniejszą i decydującą rolę w kształtowaniu sieci usługowej na wsi mają GSy. Wskaźniki działalności tej instytucji w trzech ośrodkach: Bieżuniu, Kuczborku i Lubowidzu przedstawia tabela 7.

Jak wskazują przytoczone dane, najaktywniejszym i najprężniejszym jest GS Biezuń, mający największy obrót roczny 107 950 tys. zł. Ma także największą liczbę zorganizowanych w swoim rejonie placówek usługowych (86) i dwa zakłady produkcyjne: piekarnię oraz masarnię. Rzeczą godną uwagi jest, że GS Biezuń ma najmniej rozbudowaną administrację — zatrudnia w niej znacznie mniej pracowników niż pozostałe dwa GSy. Za to, jak wynika z zestawienia, najwięcej inwestuje w samo miasteczko. W placówkach usługowych i zakładach produkcyjnych Bieżunia zatrudnionych jest aż 61,3% ogółu pracowników GSu.

Najbardziej o teren, sądząc z liczby zatrudnionych w nim osób w stosunku do ogółu pracowników, troszczy się GS Kuczbork.

Jeżeli idzie o SOPy, to zasięgi działania SOPu Kuczbork oraz SOPu Lubowidz pokrywają się w zupełności z obszarami obsługi ich GSów. W wypadku Bieżunia natomiast rejon obsługi SOPu był większy niż GSu, dochodziły jeszcze bowiem wsie trzeciej gromady — Sławęcina. Zatem SOP Biezuń działał na obszarze obejmującym łącznie 226,43 km², liczącym 11 366 mieszkańców rozmieszczonych w 48 wsiach.

Działalność innych placówek usługowych, jak ośrodków zdrowia i aptek, domu kultury i kina w Bieżuniu, filii POM w Kuczborku, MBMów, agro-

nomówek, przychodni weterynaryjnych, ogranicza się do obszarów własnych gromad.

Jedynie przychodnia weterynaryjna w Bieżuniu, poza swoją gromadą, obsługiwała pięć wsi z powiatu sierpeckiego: wsie Lipinki i Polik z gromady Rościszewo oraz Jaworowo-Kłódź i Jaworowo-Lipa z gromady Zawidz i wieś Sokołowy Kąt z gromady Siemiątkowo Koziebrodzkie.

Wokół każdego więc z rozpatrywanych trzech ośrodków wykształciły się podwójne strefy, bliższe i dalsze. Bliższe rejony ciężarów wyznaczają granice dawnych gromad. Jeżeli chodzi o dalsze zaplecza, to kształtują się one w następujący sposób:

Ośrodek Biezuń wiązał 3 gromady: Biezuń, Lutocin i Sławęcín, 48 wsi, pow. 226,43 km², 11 366 mieszkańców;

Ośrodek Lubowidz łączył 3 gromady: Lubowidz, Syberia i Zieluń oraz cztery wsie gromady Ryczyny-Cieszki, Dąbrowice, Rozwozin i Rzęzawy, łącznie 38 wsi, pow. 203,54 km², 8980 mieszkańców.

Ośrodek Zespołu Kuczborków obejmował w całości 2 gromady: Kuczbork i Sarnowo oraz trzecią gromadę Zieloną bez wsi: Cierpigórz, Dąbrowa i Wiadrowo, razem 28 wsi, pow. 147,28 km², 7120 mieszkańców.

Ustalone w pracy ciężary do byłych miasteczek brane były niewątpliwie pod uwagę przy wyznaczaniu granic nowych gmin i częściowo uwzględnione. Do gminy biezuńskiej włączono wsie dawnej gromady Sławęcín, z wyjątkiem Pączkowa, który przesunięto do powiatu mławskiego. Natomiast gromada Lutocin przekształcona została w gminę i doszły do niej trzy wsie dawnej gromady biezuńskiej: Jonne, Obręb i Zimolza.

Gminę Kuczbork powiększono o wsie byłej gromady Sarnowo i trzy wsie gromady Zielona. Do gminy Lubowidz włączono tylko dawną gromadę Zieluń, ponieważ utworzono osobną gminę Syberia. Poniatowo, ciężące do Żuromina, włączono do jego gminy.

ЗАШТАТНЫЕ ГОРОДКИ В СИСТЕМЕ СЕЛЕНИЙ ЖУРОМИНСКОГО ПОВЯТА

Резюме

В Журоминском повяте находится пять населенных пунктов. Это старые городки Бежунь, Карнишин, Кучборк Осада, Любовидз и Понятово. Кроме того, селением городского типа было селение Зелюнь Осада. Предметом настоящего исследования является анализ функций, выполняемых названными населенными пунктами в организации системы селений повята.

В работе использованы методы, аналогичные тем, которые применялись в исследовании о заштатных городках Горлицкого повята. Был обработан статистический материал по данным 1970 г., а также собран материал исторический. В 1972 г. на территории названных населенных пунктов были проведены полевые исследования.

Только три из рассматриваемых городков — Бежунь, Кучборк Осада и Любовидз — являются полностью развитыми центрами обслуживания населения на территории повята. В них находятся гмины, низшие административные единицы. В каждом из них находятся четыре важнейших учреждения, ведающих организацией социально-экономической жизни деревни: гминный кооператив, занимающийся организацией торговли, снабжения и скупки,

кооперативный банк, центр здравоохранения с аптекой, а также пункт ветеринарной службы. Помимо этого многочисленные учреждения по обслуживанию сельского населения занимаются вопросами связи, торговли, сельского хозяйства, культуры и просвещения.

Из трех названных населенных пунктов Бежунь сохранил наибольшее количество городских признаков. Он полностью сохранил старую городскую структуру, центром которой является рынок. В нем расположено наибольшее число магазинов, в том числе несколько специализированных, а также множество ремесленных мастерских. В Бежуне, также как и в Бобове Горлицкого повята, наибольшее по сравнению с другими селениями количество просветительных и культурных учреждений. Значение его в системе селений повята возрастает в связи с тем, что в нем расположен местный центр здравоохранения с тремя специализированными кабинетами, в том числе противотуберкулезная консультация, которая обслуживает весь повят. Четыре врача и восемь вспомогательных работников являются постоянными жителями города.

Кучборк Осада и смежное селение Кучборк Весь представляют собой единый комплекс с сильно развитым сельским хозяйством. Здесь находится наибольшее количество учреждений по обслуживанию сельского хозяйства, причем сфера действия некоторых из них весьма обширная.

В Любовидзе расположено единственное предприятие, на котором заняты работники из 27 населенных пунктов повята, а также жители Лидзбарка соседнего повята Дяддово.

Административное и хозяйственноэкономическое воздействие названных трех населенных пунктов распространяется за пределы из гмин. Остальные селения (Карнишин, Понятово и Зелюнь Осада) экономически менее развиты и не играют большой роли в системе селений повята.

DEGRADED TOWNS WITHIN THE SETTLEMENT SYSTEM OF ŻUROMIN DISTRICT

Summary

In Żuromin district there are five localities which had once been towns: Biezuń, Karniszyn, Kuczbork Osada, Lubowidz and Poniatoŵo. Apart from that Zieluń Osada with its market privilege had once been a settlement on the rightsof a town. The purpose of this work is to determine the role of the mentioned localities within the settlement system of the district.

The methods used in this elaboration were similar to the ones used in the work on degraded towns of the Gorlice district. Statistical data from 1970 and historical materials have been gathered. In 1972 on the spot research was conducted in the above mentioned localities.

Only three of the towns Biezuń, Kuczbork Osada, and Lubowidz are fully developed service centers within the district. Community offices and other low ranking administrative units ale located there. In each of those towns there are four most important institutions responsible for the socio-economic life of a village: Community Co-operative-taking care of trade, supply and purchase; co-operative bank; health center with drug store; veterinarian center. Apart from that there are numerous centers rending services to rural population. The services in question are: communication, trade, culture, education, agriculture.

Out of the three settlements Biezuń has most urban features. It has an urban system, thanks to which the market constitutes the center of the settlement. It also has the largest number of shops in this several specialized and craft shops. Biezuń, like Bobowa in Gorlice district, has more cultural and educational centers. It owes it's high rank within the district settlement network to its health center with three treatment rooms; this includes a T.B. dispensary for the whole district. The four

physicians and eight persons of staff working in the center are permanent residents of Biezuń.

Kuczbork Osada and Kuczbork Wieś create a settlement unit, with strong agricultural functions. The settlement also has the largest concentration of agriculture service centers.

The last center Lubowidz possesses the only major industrial enterprise in the district. Population commutes here from 27 localities of the district; some people even commute from Lidzbark; a town in the neighbouring district.

We see that all three centers exert influence on settlements outside the community. The remaining degraded towns Karniszyn, Poniatowo and Zieluń Osada are less developed settlements and therefore their role in the local settlement network is negligible.

Andrzej WERWICKI

ROLA ŻUROMINA W ORGANIZACJI LOKALNEJ SIECI OSADNICZEJ

WPROWADZENIE

Prawa miejskie otrzymał Żuromin w 1765 r. dzięki staraniom swego właściciela, kanclerza Andrzeja Zamojskiego. W sto lat później, na skutek represyjnej ustawy zaborcy, miasto zostało zdegradowane do roli osady. Odzyskanie praw miejskich nastąpiło wraz z odbudową państwowości polskiej po pierwszej wojnie światowej.

Do 1956 r. Żuromin był położony w północnej części powiatu sierpeckiego, przy jego granicy, co warunkowało niejako zaniedbanie miasta. W 1956 r. utworzono powiat żuromiński, w skład którego weszły części dawnych powiatów sierpeckiego, mławskiego i rypińskiego. Żuromin uzyskał tym samym centralne położenie i pozostał jedynym miastem na swoim terenie. Zdegradowane miasteczka, których było kilka, nie odzyskały dotąd praw miejskich. Dlatego były powiat żuromiński, na równi z łosickim, należał do najsłabiej zurbanizowanych części woj. warszawskiego. Ludność Żuromina w 1970 r. stanowiła bowiem zaledwie 9,9% ogółu mieszkańców powiatu, czyli mniej niż $\frac{1}{5}$ średniej ogólnopolskiej.

Na omawianym obszarze brak także osiedli wyspecjalizowanych. Jedyny większy zakład przemysłowy, położony poza Żurominem, jest zlokalizowany w Lubowidzu — zdegradowanym miasteczku. Nie jest jednak wykluczone, że w niedługim czasie do rangi osiedla wyspecjalizowanego dorosnie Franciszkowo, gdyż planuje się rozbudowę istniejącego tam obecnie zakładu produkcyjnego.

Obecnie jednak Żuromin jest jedynym na badanym obszarze znacznym skupieniem działalności gospodarczych. Mimo uprzywilejowanego stanowiska (brak miast konkurujących) pozostał nadal zupełnie małym ośrodkiem miejskim. Jak wynika z danych zebranych w tabeli 1, uzyskanie rangi miasta powiatowego przyspieszyło nieco tempo jego rozwoju ludnościowego. Nie zahamowało jednak całkowicie odpływu ludności (tab. 2). Przyczyny takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się w słabym tempie gospodarczego rozwoju zaplecza. Hamuje go bowiem zupełny brak kolei. Najbliższa Żurominowi stacja kolejowa położona jest w odległym o 24 km

Tabela 1

Liczba ludności Żuromina w latach 1857—1970 wg A. Jelonka oraz
NSP z 1960 i 1970 r.

Rok								
1857	1900	1921	1939	1946	1950	1955	1960	1970
1539	3119	3962	4212	2535	1994	2100	2489	3785

Lidzbarku. W takiej sytuacji rozbudowa przemysłu jest utrudniona, a wiadomo, że bez tego stymulatora rozwoju inne działy gospodarki nie będą się również należycie rozwijały.

Tabela 2

Ruch naturalny i migracyjny ludności Żuromina
w latach 1961—1970

Rok	Liczba ludności	Przyrost natu- ralny w liczbach	Saldo mi- gracji w liczbach
1961	2585	237	—143
1962	2679	362	—250
1963	2790	298	—170
1964	2910	187	—52
1965	3045	47	+57
1966	3149	48	+439
1967	3636	56	+41
1968	3733	38	+124
1969	3895	42	—146
1970	3791	37	—12

Źródło: Biuro Ewidencji Ludności.

FUNKCJE ŻUROMINA

Zarówno w chwili otrzymania praw miejskich, jak i przez cały okres gospodarki kapitalistycznej, podstawą bytu Żuromina były handel i rzemiosło. Przemysł nigdy nie odgrywał większej roli. W handlu na czoło wybijał się obrót zbożem oraz końmi. Wśród rzemieślników zaś prym wiodli szewcy i stolarze. Jeszcze w 1954 r. na 58 prywatnych zakładów rzemieślniczych było 18 warsztatów szewskich i 18 stolarskich¹. Łącznie zatrudniały one 37 ludzi. Dalszych 25 osób pracowało w Spółdzielni Branży Skórzanej. W tym samym 1954 r. w przemyśle Żuromina pracowało zaledwie 16 osób. Czynne wówczas były: młyn elektryczny, 3 piekarnie, wytwórnia wód gazowych, rzeźnia i masarnia. Nie było więc nawet mle-

¹ L. Jabłoński, *Monografia geograficzno-gospodarcza m. Żuromina*, praca magisterska, Warszawa 1955.

czarni, którą posiadały natomiast Brudnice i Lubowidz. W tym układzie ludność nierolnicza Żuromina nie przekraczała 30% ogółu jego mieszkańców.

W przededniu awansu do rangi miasta powiatowego, Żuromin był więc typowym małym miastem polskim, przeżywającym kryzys funkcji miejskich, wynikający z braku uprzemysłowienia w okresie powojennej likwidacji przerostu funkcji handlowych. Dominowała w nim ludność rolnicza. Nierolnicza zaś, zatrudniona była w usługach o charakterze przeważnie endogenicznym. Egzogenicznymi były tylko nieliczne działalności, a i to w zasięgu bardzo ograniczonym terytorialnie. Jak wynika z danych z 1970 r. dotyczących Żuromina, po piętnastu latach piastowania przez niego godności stolicy powiatu przedstawiona sytuacja uległa znacznej po-

Tabela 3

Struktura zawodowa mieszkańców Żuromina w 1970 r. wg danych NSP

Zatrudnienie	Liczba osób
Ludność w wieku produkcyjnym	2277
w tym mężczyźni	1094
Zatrudnienie ogółem	1640
w tym: zatrudnienie w rolnictwie	338
zatrudnienie poza rolnictwem ogółem	1302
w tym: gospodarka uspołeczniona	1081
gospodarka drobnotowarowa	221
Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej:	
przemysł	210
budownictwo	68
rolnictwo i leśnictwo	114
transport i łączność	180
obróć towarowy	242
gospodarka komunalna	30
oświata, nauka, kultura	90
ochrona zdrowia	78
administracja publiczna	131
instytucje finansowe	30
pozostali	14

prawie (tab. 3). Niemal 80% ludności zawodowo czynnej tego miasta stanowiła bowiem wówczas ludność nierolnicza.

Jak wynika z danych dla uspołecznionego sektora gospodarki narodowej, zaczerpniętych ze sprawozdań o stanie i ruchu zatrudnienia w 1970 r. (tab. 4), działem o największym zatrudnieniu był w Żurominie przemysł. Dalsze dwa miejsca niewiele niższe od przemysłu zajmowały transport i łączność oraz obrót towarowy. Znaczny, jak na miasto powiatowe, był także udział zatrudnienia w rolnictwie i leśnictwie. Taki stan rzeczy wynikał z ciągłego jeszcze niedorozwoju najważniejszego działu gospodarki jakim jest przemysł. Żuromin posiadał bowiem tylko jeden znaczniejszy

Tabela 4

Struktura zatrudnienia ludności pracującej w jednostkach uspołecznionych Żuromina
(31 XII 1970 r.)

Działy gospodarki narodowej	Zatrudnienie w Żurominie ogółem	
	liczba	%
Ogółem	2022	100
Przemysł	418	20,7
Budownictwo	92	4,5
Rolnictwo i leśnictwo	255	12,6
Transport i łączność	332	16,4
Obrót towarowy	323	16,0
Gospodarka komunalna	61	3,0
Oświata, nauka, kultura	144	7,1
Ochrona zdrowia	95	4,7
Administracja publiczna	127	6,3
Instytucje finansowe	40	2,0
Pozostałe	135	6,7

zakład przemysłowy — mleczarnię Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej. Resztę zatrudnienia przemysłowego stanowili pracownicy Powiatowej Spółdzielni Wielobranżowej oraz drobnych zakładów podległych PZGSowi. Wysokie zatrudnienie w transporcie i łączności oraz obrocie towarowym ma więc charakter względny. Nie bez wpływu na ich wielkość pozostaje również brak kolei, powodujący wzrost zatrudnienia w transporcie kołowym. Wpływ ma także rolniczy charakter zaplecza, wskutek czego miasto koncentruje większość placówek handlowych obsługujących rolnictwo. O wysokim zatrudnieniu w usługach dla rolnictwa stanowi w Żurominie POM, w którym pracuje tyle samo ludzi co w mleczarni. Zatrudnienie w pozostałych nie wymienionych dotąd działach gospodarki narodowej wynosiło łącznie 29,8% ogółu osób pracujących w tym mieście.

Całkowite zatrudnienie w jednostkach uspołecznionych w Żurominie wynosiło w końcu 1970 r. 2022 osoby, w tym poza rolnictwem 1767 osób. Teoretycznie, zasoby siły roboczej tego miasta (tab. 5) pokrywały z nadmiarem lokalną podaż na nią. W rzeczywistości jednak, wobec niskiego stopnia aktywności zawodowej kobiet, charakterystycznego dla małych

Tabela 5

Struktura płci i wieku ludności Żuromina w 1970 r. wg danych NSP

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Ogółem	3785	1831	1954
0—14	1113	581	532
15—64	2277	1094	1183
65 i więcej	395	156	239

miast, powstawał niedobór siły roboczej. Z porównania tabel 3 i 4 wynika, że w zajęciach pozarolniczych wynosił on około 700 osób. W związku z tym powstawało zjawisko dojazdów do pracy.

Przy ocenie znaczenia poszczególnych zajęć i określaniu funkcji miasta nie wystarcza jednak analiza całkowitego zatrudnienia w działach. Konieczna jest ocena, jaki jest udział zajęć egzogenicznych i endogenicznych. W przypadku badania małych miast trzeba jeszcze dodatkowo wprowadzić podział grupy egzogenicznej na dwie podgrupy, tak jak to uczynił K. A. Boesler². Jego zdaniem, w obrębie tej grupy można bowiem rozróżnić działalności o szerokim zasięgu oddziaływania i funkcje pełnione w stosunku do obszaru otaczającego miasto.

Wychodząc z tego założenia oraz opierając się na zdobytych w czasie badań terenowych informacjach o zakresie działania poszczególnych instytucji, sporządzono tabelę 6. Podstawę do niej stanowiły dane o zatrudnieniu

Tabela 6

Struktura funkcjonalna ludności zatrudnionej w Żurominie w 1970 r. (szacunek)

Działy gospodarki narodowej	Ogółem		Grupy*					
			Egzogeniczna				Endogeniczna	
			działalności o znaczeniu ogólnokrajowym		działalności z zakresu obsługi zaplecza miasta			
			liczba	%	liczba	%	liczba	%
Ogółem	2581	100	209	8,1	1086	41,9	1296	50,0
Przemysł	418	16,2	209	8,1	186	7,2	23	0,9
Rzemiosło	153	5,9	—	—	76	2,9	77	3,0
Budownictwo	92	3,5	—	—	—	—	92	3,5
Rolnictwo i leśn.	593	23,0	—	—	255	10,0	338	13,0
Transport i łączn.	332	12,8	—	—	166	6,4	166	6,4
Obrót towarowy	391	15,2	—	—	113	4,4	278	10,8
Gospodarka komun.	61	2,3	—	—	—	—	61	2,3
Oświata, nauka, kult.	144	5,6	—	—	75	2,9	69	2,7
Ochrona zdrowia	95	3,7	—	—	40	1,6	55	2,1
Administracja	127	4,9	—	—	110	4,3	17	0,6
Instytucje finans.	40	1,6	—	—	20	0,8	20	0,8
Pozostałe	135	5,3	—	—	35	1,4	100	3,9

* Podział na grupy na podstawie badania ankietowego.

Źródło: Sprawozdanie o stanie i ruchu zatrudnienia za rok 1970 (ZK), dane Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego oraz Cechu Rzemiosł Różnych.

² K. A. Boesler, *Die städtischen Funktionen. Ein Beitrag zur allgemeinen Stadtgeographie auf Grund empirischer Untersuchungen in Thüringen*, Abh. Geogr. Inst. Freien Univ., Berlin 1960.

niu, uzyskane z Powiatowego Inspektoratu Statystycznego oraz z Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego. Z tabeli tej wynika, że wielkość grup egzo- i endogenicznej jest dokładnie taka sama. Rozpatrując dalej skład istniejącej grupy egzogenicznej w Żurominie można stwierdzić, że bardzo słabo rozwinięta jest działalność o znaczeniu ogólnokrajowym, a więc egzogeniczna podgrupa sensu stricto. W tym typie działalności zatrudnionych było w Żurominie w 1970 r. zaledwie około 200 osób. Byli to ludzie zatrudnieni częściowo w mleczarni, częściowo zaś w Wielobranżowej Spółdzielni Pracy.

Podgrupa działalności egzogenicznych z zakresu obsługi zaplecza miasta obejmowała w 1970 r. około 1100 osób, z czego przemysł łącznie z rzemiosłem stanowił około $\frac{1}{4}$. Do tej grupy należała również część zatrudnionych w mleczarni i Spółdzielni Wielobranżowej oraz połowa całego rzemiosła. Równie licznie reprezentowanym działem tej grupy działalności było rolnictwo z leśnictwem. Głównym jej trzonem było zatrudnienie w Państwowym Ośrodku Maszynowym oraz w Nadleśnictwie, które swą działalnością obejmuje znaczny obszar. Dość liczebne są tu także działy transportu i łączność, obrotu towarowego i administracji. W sumie trzy czwarte omawianej grupy to działalności o charakterze mniej lub więcej usługowym, których istnienie wynikało w znacznej mierze z faktu, iż Żuromin był stolicą powiatu.

Dokonany wyżej przegląd struktury zatrudnienia w Żurominie wskazuje, że miastu brak rozwiniętych funkcji produkcyjnych. Dominują natomiast działalności o charakterze usługowym. Nawet istniejący w mieście zakład przemysłowy (mleczarnia) ma szereg cech instytucji usługowej. Żuromin uznać więc wypada za typowy ośrodek centralny związany z obsługą zaplecza i niewielkim przetwórstwem lokalnych surowców.

WPŁYW DZIAŁALNOŚCI EGZOGENICZNYCH Z ZAKRESU OBSŁUGI ZAPLECZA MIASTA NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ LOKALNYCH WIEZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH

Przeprowadzenie podziału na działalności egzogeniczne i endogeniczne, niezbędne z metodycznego punktu widzenia, w praktyce jest bardzo trudne. Granice podziałów przebiegają bowiem zazwyczaj nie między działami gospodarki, lecz w poprzek poszczególnych działów. Niekiedy nawet trudno zaliczyć konkretnego człowieka do tej lub innej grupy, gdyż produkty jego pracy mogą być przeznaczone częściowo na rynek wewnętrzny, a częściowo na wywóz. Każdy więc podział na grupy egzogeniczną i endogeniczną jest z konieczności obarczony pewną dozą apodyktyzmu i subiektywizmu osoby dokonującej podziału³. Powyższe niedostatki metody zmu-

³ K. Dzięwoński, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geograficzne IG PAN, nr 87, Warszawa 1971.

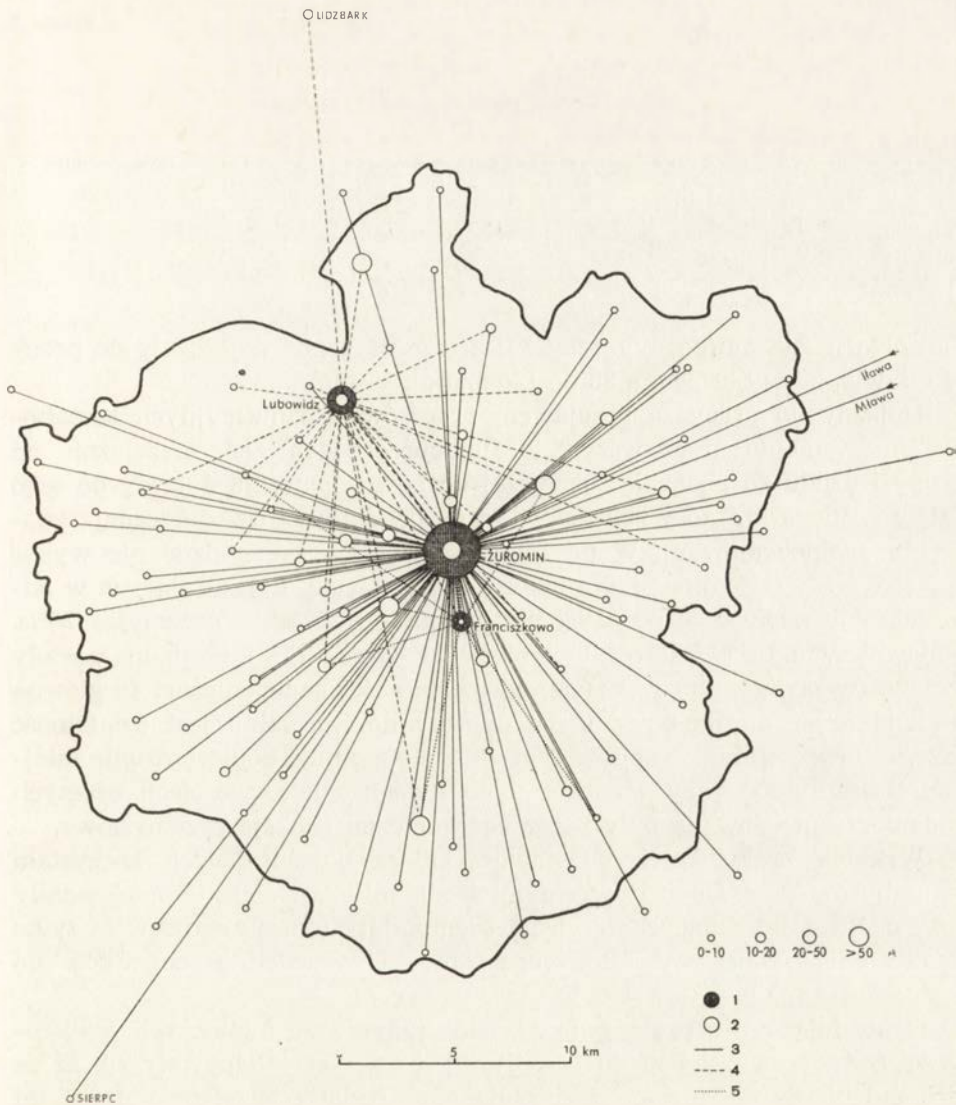
szają do krytycyzmu oraz do poszukiwania innych dróg rozwiązania problemu. W odniesieniu do badań związków między poszczególnymi składnikami lokalnych sieci osadniczych, częściowe rozwiązanie omawianych trudności mogłoby dać wydzielenie zgrupowań instytucji oraz jednostek produkcyjnych tworzących zespoły o określonej roli względem zaplecza. Wobec napotkanych trudności materiałowych na razie porzeczano jednak na podziale działalności ogólnie dotąd przyjmowanym.

Jeszcze trudniejsze od omówionego jest przydzielenie różnych elementów więzi społeczno-gospodarczej do tej lub innej funkcji. Trudności są w tym względzie wielorakie. Weźmy jako przykład dojazdy do pracy. Powszechnie uważa się, że dojazdy do pracy świadczą o rozwiniętej funkcji egzogenicznej, zwłaszcza z grupy działalności o zasięgu ogólnokrajowym. Jest to sąd słuszny w odniesieniu do skali dojazdów. Miasta o dużym otwarciu gospodarki mają zawsze dojazdy większe od miast o znacznym jej domknięciu. Najlepszym przykładem tej tezy jest Żuromin. Same dojazdy następują jednak do wszystkich działów gospodarki, niezależnie od tego, do jakiej grupy się je zalicza. Druga trudność w określeniu znaczenia poszczególnych funkcji egzogenicznych polega na fakcie, iż niektóre przedsiębiorstwa prowadzą działalność wielofunkcyjną. Najbardziej typowym ich przykładem są gminne spółdzielnie. Rozróżnienie, która część ich działalności wynika z zakresu usług, a która z zakresu produkcji jest najczęściej zupełnie niemożliwe. Z tych rozważań wynika właściwie jeden tylko wniosek. Przy badaniu roli egzogenicznych działalności z zakresu obsługi zaplecza bardziej wskazana jest analiza układów przestrzennych różnych elementów więzi społeczno-gospodarczych aniżeli odnoszenie ich do konkretnej funkcji. Sam fakt istnienia takich więzi wskazuje na istnienie ośrodków z rozwiniętymi funkcjami egzogenicznymi, zaś typ powiązań wskazuje na funkcję, która dominuje w ich kształtowaniu się.

Powiązania istniejące na badanym obszarze w byłym powiecie żuromińskim wykazują układ prosty, podporządkowany w zasadzie jednemu istniejącemu miastu. Tylko w zakresie nielicznych elementów więzi społeczno-gospodarczej daje się zauważyć istnienie drugorzędnych punktów węzłowych.

DOJAZDY DO PRACY

W rejonie Żuromina, z uwagi na niedorozwój funkcji egzogenicznych o znaczeniu ogólnokrajowym, dojazdy do pracy są stosunkowo nieduże (ryc. 1). Ich liczbę można szacować na około 1750 osób. Podstawą tego szacunku są informacje uzyskane drogą własnego badania dojazdów do pracy, którym objęto w Żurominie co najmniej po 60% zatrudnionych w poszczególnych działach gospodarki narodowej. W mniejszych ośrodkach — Lubowidzu i Franciszkowie przebadano natomiast największe ich

Ryc. 1. Dojazdy do pracy do wybranych powiatów w powiecie żuromińskim:
 A — 0—10 osób, 10—20, 20—50, ponad 50 osób; 1 — dojeżdżających do pracy w Żurominie, Lubowidzu i Franciszkowej; 2 — wyjeżdżających do pracy do Żuromina, Lubowidza i Franciszkowa; 3 — kierunki dojazdów do Żuromina; 4 — kierunki dojazdów do Lubowidza; 5 — kierunki dojazdów do Franciszkowa

zakłady pracy. W sumie zarejestrowano nieco ponad tysiąc osób pracujących poza miejscem zamieszkania (tab. 7). Z tego około 780 osób dojeżdżało do pracy w Żurominie, a 180 w Lubowidzu. Poza tym pewna ilość ludzi zamieszkałych w 1970 r. w powiecie żuromińskim pracowała poza jego granicami. Według danych Powiatowej Komisji Planowania Gospo-

Dojazd do pracy w powiecie żuromińskim (reprezentacja)

Miejsce dojazdu	Dział gospodarki narodowej						
	ogółem	przemysł	budown.	roln. i leśn.	trans. łączn.	obr. tow.	inne
Żuromin	783	153	111	73	69	95	282
Lubowidz	184	184	.	.	.	.	.
Franciszkowo	89	89	.	.	.	.	.

darczego w Żurominie było ich 120; z tego 64 osoby dojeżdżały do pracy w Mławie, 28 w Sierpcu, a 28 do Lidzbarka.

Dojazdy do pracy są przejawem procesów urbanizacyjnych kształtowanym wspólnie przez wszystkie funkcje egzogeniczne, niezależnie od grupy i działu gospodarki. Zazwyczaj liczbowo dominują dojazdy do tego działu gospodarki, który zaliczany jest do działalności egzogenicznej o znaczeniu ogólnokrajowym. W przypadku Żuromina żaden dział nie wykazywał wyraźnej dominacji. Największe były udziały dojeżdżających w administracji wraz z gospodarką komunalną — 26%, w przemyśle 20%, budownictwie 14%. Skoro budownictwo i gospodarka komunalna zostały uznane (w poprzednim rozdziale) za działalności endogeniczne, to główną funkcją egzogeniczną powodującą dojazdy do Żuromina jest działalność przemysłowa. Administracja w tym układzie zajmuje dopiero drugie miejsce. Dojazdy do pracy w pozostałych dwóch miejscowościach objętych badaniem powodowane były przez egzogeniczne funkcje przemysłowe.

Wskutek braku kolei, podstawowa masa dojeżdżających korzystała z autobusów PKS. Dojazdy własnymi środkami lokomocji nie przekraczały 20% ogółu dojeżdżających. Transport zamknięty (własny) stosowała tylko Spółdzielnia Transportu Wiejskiego, dowożąca swoich pracowników do prac przeładunkowych na stacji w Lidzbarku.

O ile dojazdy do pracy odbywały się jedynie do nielicznych miejscowości (z których przebadano tylko trzy), to wyjazdy odbywały się aż ze 107, nie biorąc pod uwagę wyjazdów poza badany teren (ryc. 1). Z tej liczby 83 miejscowości leżały w ówczesnym powiecie żuromińskim, a 24 poza nim. Udział tych ostatnich w ogólnej liczbie dojazdów był jednak znikomy i wynosił zaledwie 40 osób na ogólną sumę zarejestrowanych 1956 jeżdżących do pracy. Wśród miejscowości należących do pierwszej grupy największe znaczenie miało 13 (tab. 8). Były to osiedla, z których wyjeżdżało po ponad 20 osób. Z wyjątkiem bardziej oddalonego Zielunia, leżały w odległości nie większej niż 10 km od Żuromina, do którego kierowało się większość wyjeżdżających. W tej grupie znalazły się także niemal wszystkie miasta zdegradowane powiatu. W sumie, wyjazdy do pracy z omawianych 13 miejscowości stanowiły około połowę ogółu tego typu ruchów ludności (47,7%). Na uwagę zasługuje również fakt, że miejscowości te były największymi osiedlami powiatu żuromińskiego. Istnieje

Tabela 8

**Wyjazdy do pracy poza miejscem zamieszkania
(reprezentacja)**

Miejscowość	Liczba osób wyjeżdżających do pracy	
	na terenie powiatu żuromińskiego	poza powiat żuromiński
Ogółem	1056	120
w tym spoza pow. żuromińskiego	40	.
z pow. żuromińskiego	1016	120
w tym z:		
Żuromina	102	15
Poniatowa	68	4*
Zielunia	57	35*
Zielonej	50	14*
Chamska	42	.
Bieżunia	40	13*
Brudnic	39	.
Lubowidza	35	8*
Chromakowa	26	
Wiadrowa	23	
Rzężaw	22	
Gościszki	21	
Kuczborka	20	13*

* Wyjazdy z gromady wg danych Pow. K. P. G.

bowiem prosta zależność między wielkością osiedli a wyjazdami do pracy. Tym większe są wyjazdy, im większe jest osiedle. Równocześnie jednak ze wzrostem odległości od ośrodka skupiającego dojazdy wielkość wyjazdów proporcjonalnie maleje. Wskutek tych dwóch prawidłowości, wyjazdy z pozostałych 70 wsi (ryc. 1) są niewielkie i rzadko przekraczają liczbę 10 osób (10 miejscowości). Z dużej liczby wsi położonych peryferycznie wyjazdy w ogóle nie mają miejsca.

DOJAZDY NA TARGI

Dojazdy na targi, podobnie jak dojazdy do pracy, stanowią więzi powstające samorzutnie. Ich zasięgi kształtują się żywiołowo; nie podlegają żadnym ograniczeniom administracyjnym. Istnienie dojazdów na targi świadczy, że dane miasto ma rozwiniętą egzogeniczną funkcję handlową w zakresie obsługi zaplecza.

Zaplecze Żuromina jest obszarem rolniczym, bardzo słabo uprzemysłowionym. Z tego względu targi powinny być duże i odgrywać poważną

rolę w życiu miast. Przewaga tradycyjnych form gospodarowania w rolnictwie, zdaniem osób kompetentnych, powoduje jednak niską towarowość produkcji rolnej, co z kolei powinno się odbić ujemnie na wielkości targów. Jak zatem wygląda rzeczywistość?

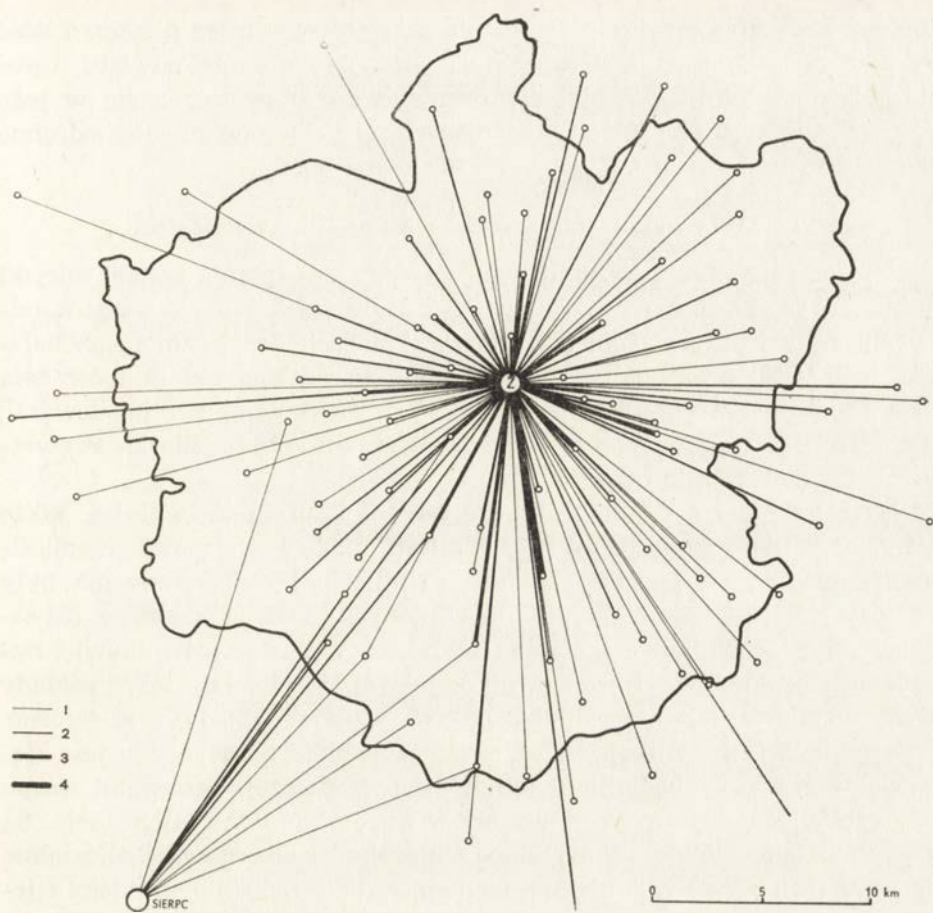
Targi w Żurominie odbywają się raz w tygodniu, w poniedziałek. W dniu tym mają miejsce równocześnie dwa targi: spożywczy i bydłocy. Ten ostatni jest dodatkowo połączony ze skupem bydła prowadzonym przez GS. W dniu 4 września 1972 r., w którym przeprowadzono rejestrację dojazdów na te targi, przyjechało do Żuromina 258 furmanek. W porównaniu z liczbami dojazdów zarejestrowanych w innych miastach jest to raczej niedużo. W niedalekim Sierpcu (5 IX 1972) zarejestrowano bowiem 312 furmanek, a w Gorlicach 339 pojazdów. Na targ żuromiński przyjeżdżają przeważnie chłopi z najbliższej okolicy miasta (tab. 9; ryc. 2).

Tabela 9

Dojazdy na targ w Żurominie (wg jednorazowego badania w dniu 4 IX 1972 r.)

Miejscowość	Gromada	Powiat	Liczba wozów
Sadłowo	Biezuń	żuromiński	15
Olszewo	Olszewo	„	10
Osówka	Zielona	„	10
Biezuń	Biezuń	„	9
Poniatowo	Poniatowo	„	9
Zielona	Zielona	„	9
Swojęcín	Poniatowo	„	8
Kliczewo Duże	Olszewo	„	7
Łazy	Lubowidz	„	6
37 miejscowości po 2—5 wozów		żuromiński	114
2 miejscowości po 2—5 wozów		działdowski	6
3 miejscowości po 2—5 wozów		mławski	11
1 miejscowość po 2—5 wozów		płocki	2
1 miejscowość po 2—5 wozów		rypiński	2
20 miejscowości po 1 wozie		żuromiński	20
1 miejscowość po 1 wozie		brodnicki	1
3 miejscowości po 1 wozie		działdowski	3
7 miejscowości po 1 wozie		mławski	7
1 miejscowość po 1 wozie		płoński	1
4 miejscowości po 1 wozie		rypiński	4
4 miejscowości po 1 wozie		sierpecki	4
Ogółem			258

Większość stanowiły dojazdy ze wsi powiatu żuromińskiego, zarówno z punktu widzenia liczby furmanek (217 na 258), jak i miejscowości (66 na 93). Nie oznacza to jednak, że nie było dojazdów z innych powiatów. Najliczniejsze były z powiatu mławskiego (z 10 miejscowości 18 pojazdów). Poza tym kilka furmanek dojeżdżało także z ówczesnych powiatów: działdowskiego (9), rypińskiego (6), sierpeckiego (4) i płockiego (3) oraz po

Ryc. 2. Dojazdy na targi według jednorazowego badania w powiecie Żuromin:
 1 — 1 wóz; 2 — 2—5 wozów; 3 — 6—10 wozów; 4 — powyżej 11 wozów

jednej z płońskiego i brodnickiego. Niemal wszystkie miejscowości spoza powiatu żuromińskiego były położone w pobliżu jego granic (ryc. 2). Nieliczne dojazdy zarejestrowane z dalszej odległości reprezentują nowy typ, którego powstanie wiąże się z motoryzacją. Na targu żuromińskim (jak również sierpeckim) stwierdzono przyjazdy samochodów (ciężarowych, furgonetek i osobowych) będących prywatną własnością rzemieślników przywożących nimi na targ swoje produkty. Stwierdzono także obecność tych samych samochodów na obydwu badanych targach, co wskazuje, że prawdopodobnie odwiedzają one wszystkie okoliczne targi po kolei.

Rejestrację dojazdów na targi w Sierpcu podjęto mając na uwadze dawną przynależność do powiatu sierpeckiego południowej części badanego obszaru. Próbowano tą drogą określić obecne powiązania tych obszarów. Na rycinie 2 umieszczono także tę część dojazdów na targi do Sierpca, która bierze swój początek ze wsi powiatu żuromińskiego. Uzyskany

obraz wskazuje, że powiązania tego obszaru z Sierpcem są nieduże i dość przypadkowe. Pozwala on także stwierdzić, że istnienie powiatu żuromińskiego, choć krótkotrwałe, doprowadziło do wytworzenia się w jego granicach wewnętrznej więzi integrującej trzy połączone ze sobą, odrębne niegdyś zupełnie obszary.

POWIĄZANIA WYNIKAJĄCE Z ORGANIZACJI HANDLU WIEJSKIEGO

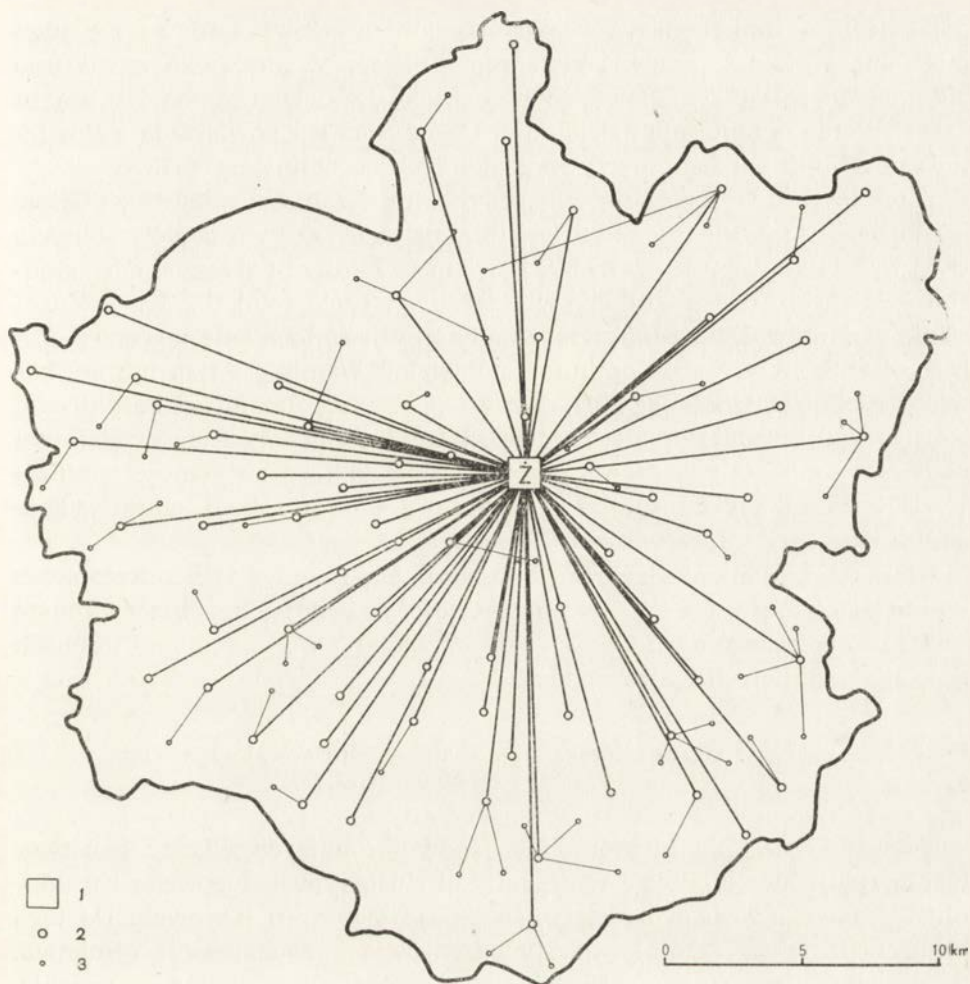
Znaczną rolę w zaopatrzeniu ludności wiejskiej spełnia handel miejski Żuromina. W Żurominie w 1972 r. działało w sumie 56 placówek handlowych. Były to przeważnie (49) placówki handlu uspołecznionego, należące do PZGSu oraz do MHD w Mławie. Wśród tych 49 sklepów dwa były wielobranżowe, 12 spożywczych, 19 z artykułami przemysłowymi. Pozostałych 16 to punkty sprzedaży drobnodetalicznej — kioski. Prywatnych sklepów Żuromin miał siedem.

Na tworzenie się ciężarów skierowanych do Żuromina wpływa także działające w nim rzemiosło. W 1972 r. miasto miało 104 placówki rzemieślnicze, zatrudniające łącznie 148 ludzi. Najliczniej reprezentowane były rzemiosła drzewne (33 zakłady, 41 zatrudnionych) oraz włókiennicze (21 zakładów, 28 pracowników), skórzane (17 zakładów i 19 pracowników) i budowlane (13 zakładów i 19 pracowników). Poza tym istniały także zakłady branży metalowej (8), mineralnej i spożywczej (po 4 zakłady) oraz 4 różne.

Poznanie więzi wynikających z organizacji handlu wiejskiego jest niezwykle ważne przy badaniu lokalnej sieci osadniczej. Sprawami skupu i dystrybucji dóbr na wsi zajmują się w Żurominie dwie organizacje. Są to Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska” i Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska. Pierwsze zajmują się handlem, drugie zaś skupem mleka i jego przetwarzaniem.

Organizacja skupu mleka

Żuromin jest siedzibą Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej, która obejmuje swym zasięgiem cały powiat. Jej działalność jest bezpośrednia w tym sensie, że Spółdzielnia nie dzieli się na oddziały, lecz całą aktywność organizacyjną i przetwórczą dokonuje w swojej siedzibie, gdzie pracuje w sumie 166 osób. Większość zatrudnienia stanowią tam pracownicy mleczarni powstałej przed kilku laty w miejsce dwóch małych i przestarzałych przetwórczyń. Jest ona jedynym zakładem podległym Spółdzielni, a zarazem największym zakładem przemysłowym Żuromina. Mleko dostarcza do niej 69 zlewni rozmieszczonych dość równomiernie na całym podległym obszarze (ryc. 3). Większość zlewni, bo aż 37, skupuje mleko z jednej tylko wsi, 18 z dwóch wsi, a pozostałe 14 zlewni skupuje mleko z trzech i więcej wsi. Jest rzeczą charakterystyczną, że wszystkie zlewnie tej grupy leżą w znacznej odległości od Żuromina (z wyjątkiem Zielonej), podobnie jak większość zlewni obsługujących dwie wsie (ryc. 3).

Ryc. 3. Organizacja skupu mleka w powiecie Żuromin:
1 — mleczarnia w Żurominie; 2 — zlewnie mleka; 3 — miejscowości obsługiwane

Działalność Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej jest typowym przykładem równoczesnej aktywności w zakresie szeregu funkcji: przemysłowej, handlowej i usługowej. Żadna z nich nie dominuje. Żadna również nie może istnieć bez pozostałych. Razem mogą one stanowić jeden z proponowanych typowych zespołów działalności z zakresu obsługi zaplecza.

Działalność handlowa gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”

Rola GSów w organizacji lokalnych więzi społeczno-gospodarczych jest ogromna, a ich działalność wszechstronna. Jeszcze jeden przykład działalności wielofunkcyjnej, utrudniającej przypisanie poszczególnych więzi

odpowiednim funkcjom. Większość działalności GSów odbywa się poza miastami. Wsie zaś stanowią przedmiot zainteresowania tylko w zakresie ciężenia do miasta — głównego obiektu analizy. Dlatego omówi się tu tylko ogólnie organizację działalności GSów oraz ich powiązania z Powiatowym Związkiem Gminnych Spółdzielni w Żurominie w 1972 r.

Rola PZGSu wyrażała się w koordynacji działalności wszystkich GSów istniejących w powiecie oraz w organizacji przetwórstwa płodów rolnych. Była to rola statutowa. PZGS był bowiem w założeniu zrzeszeniem jednostek prawnych, nie zaś członków fizycznych spółdzielni. PZGS w Żurominie wyłamywał się jednak z tej zasady i był równocześnie także zrzeszeniem członków w randze gminnej spółdzielni. W mieście tym nie ma bowiem osobnego GSu. Jego działalność prowadził natomiast bezpośredni PZGS. Stąd też miał on dwa zasięgi: bezpośredni, dotyczący działalności podstawowej, oraz nadrzędny, odnoszący się do jego aktywności statutowej. W ramach tej ostatniej podlegały mu 4 Gminne Spółdzielnie: w Bieżuniu, Kuczborku, Lubowidzu i Sławęcinie.

Rzadkie zaludnienie badanego obszaru, jak również słabe urzeźbienie terenu i towarzysząca mu dobra drożność powodują, że obszary objęte zasięgami poszczególnych GSów są duże, znacznie większe niż na terenach gęściej zaludnionych i górzystych.

ROLA WŁADZ ADMINISTRACYJNYCH W TWORZENIU LOKALNYCH WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH

Egzogeniczna rola niektórych organów terenowych władzy państwowej znajduje swoje odbicie w organizacji służb typu usługowego i ustalaniu terenowego zasięgu oddziaływania poszczególnych placówek. Do tego typu służb należy szkolnictwo, służba zdrowia i mechanizacja rolnictwa. Szkolnictwo kształtuje w zasadzie więzi najbardziej lokalne, sąsiedzkie. Nieco większe znaczenie mają nieliczne szkoły średnie i zawodowe. Dlatego też rola egzogeniczna władz administracyjnych Żuromina w zakresie tworzenia więzi lokalnych ogranicza się w zasadzie do organizowania lecznictwa otwartego oraz mechanicznej obsługi rolnictwa. Na ich też przykładzie zostanie ona zilustrowana.

Organizacja służby zdrowia

Służba zdrowia zorganizowana jest zazwyczaj w kilku niezależnych od siebie pionach. Na obszarze powiatu żuromińskiego ograniczała się ona do dwóch: służby państwowej i spółdzielni zdrowia. Najważniejszy był oczywiście pion służby państwowej, który w końcu 1971 r. zatrudniał 174 osoby. Z tej liczby 92 osoby pracowały w samym Żurominie, który był głównym skupieniem placówek służby zdrowia. Skupieniem jednakże

niedużym, nawet w porównaniu z sąsiednimi miastami powiatowymi. Żuromin nie posiada bowiem obecnie szpitala. Budowę jego projektuje się na dalsze lata. Tymczasem zaś na leczenie szpitalne chorzy udają się do Mławy i Sierpeca.

Główną placówką służby zdrowia w 1972 r. była w Żurominie powiatowa przychodnia obwodowa, obsługująca rejon miejsko-wiejski zaludniony przez 11,8 tys. ludzi. Prócz miasta Żuromina obejmowała ona 22 wsie, a więc obszar bardzo rozległy. Przy przychodni obwodowej znajdowała się izba porodowa obsługująca cały powiat. Cały powiat obsługiwały także: Powiatowa Kolumna Transportu Sanitarnego, Pogotowie Ratunkowe oraz Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna, instytucje, których siedziby znajdowały się również w Żurominie. Poza nimi miasto ma jeszcze aptekę. W razie remanentu (na początku września 1972 r. remanent apteki trwał 3 dni), ludność miasta pozbawiona jest przez kilka dni możliwości nabycia leków na miejscu i skazana jest na jeżdżenie po nie do Bieżunia lub Zielunia.

Poza Żurominem istniało w powiecie 7 wiejskich ośrodków zdrowia z aptekami (Biezuń i Zieluń) lub punktami aptecznymi (Kuczbork, Lubowidz, Lutocin, Sławęcín i Syberia) oraz Spółdzielnia Zdrowia w Zalesiu. Każdy ze wspomnianych ośrodków ma odgórnie wyznaczony lokalny zasięg oddziaływania, obejmujący kilkanaście wsi. W porównaniu z obszarami o gęstym zaludnieniu i o dużych wsiach rejony te zdają się być rozległe (z uwagi na ilość wsi). Z ludnościowego punktu widzenia nie różnią się jednak wiele, gdyż w całej Polsce obowiązuje ta sama zasada ustalania wielkości rejonów obsługi w oparciu o liczbę ludności.

Organizacja mechanicznej obsługi rolnictwa

Mechanizacja robót w rolnictwie indywidualnym pozostaje w Polsce stale problemem o zasadniczym znaczeniu. Jej propagowanie należy do głównych zadań kółek rolniczych.

W 1972 r. na terenie powiatu żuromińskiego działało 125 kółek rolniczych, 14 międzykółkowych baz maszynowych oraz 12 tzw. kółek wiodących, czyli kółkowych zespołów maszynowych. Zasięgi oddziaływania międzykółkowych baz maszynowych nie różnią się zasadniczo od zasięgów oddziaływania kółek wiodących. Jedne i drugie obejmują po kilka wsi położonych w sąsiedztwie bazy lub kółka. Na jedną gromadę przypadały zazwyczaj dwie placówki mechanizacji rolnictwa. Obrót roczny żuromińskich kółek rolniczych wynosił w 1971 r. 29,5 miliona zł. W tym 1,5—2 mln. zł pochodziło z Funduszu Rozwoju Rolnictwa, pozostała natomiast część stanowiły opłaty za usługi świadczone rolnikom. Z tych pieniędzy pokrywano wydatki na zakup i konserwację maszyn oraz na pensje pracowników.

INTEGRUJĄCA ROLA ŻUROMINA

Jak wspomniano na wstępie, powiat żuromiński istniał zaledwie 16 lat. Jego obszar stanowił niegdyś peryferyjne partie powiatów sierpeckiego, mławskiego i rypińskiego. W związku z tym, już w chwili podejmowania badań nad powiatem żuromińskim w 1972 r. nasuwało się pytanie, czy i w jakim stopniu przetrwały stare więzy łączące poszczególne części z obszarami byłej przynależności. Dla pełnego zbadania tego faktu niezbędna byłaby analiza zjawisk na znacznych obszarach otaczających Żuromin. To było jednak niemożliwe. Wobec ograniczonych możliwości poprzestano na przeanalizowaniu zjawisk w jednej tylko części składowej dawnego powiatu żuromińskiego. Wybrano jego część południową, należącą niegdyś do pow. sierpeckiego. Na podstawie zebranych informacji, jak również badania dojazdów na targ w Sierpcu (ryc. 2), można stwierdzić, że choć nie zaniknęły wszystkie ciężenia w kierunku Sierpca, to są one jednak bardzo nikłe i słabe. Żywsze powiązania przekraczające granicę powiatu stwierdzono w odniesieniu do gromady Sławęcín i sąsiadujących z nią wsi z powiatu sierpeckiego. Te ostatnie jednak mają znaczenie tylko lokalne.

Z drugiej natomiast strony, cała analiza zjawisk przebadanych na obszarze ówczesnego powiatu żuromińskiego wskazuje na istnienie silnych powiązań wewnętrznych, łączących tereny wiejskie z Żurominem. Niemal wszystkie przebadane elementy więzi społeczno-gospodarczej (z wyjątkiem targów i dojazdów do pracy) mają jednak zasięgi ustanowione odgórnie. Mógłby więc ktoś zarzucić, że stwierdzone więzy miały tylko charakter administracyjny — wymuszony. Nie jest to jednak zupełnie zgodne z prawdą. Nie można zaprzeczyć, że w chwili organizacji powiatu żuromińskiego pewne, obowiązujące dotąd, powiązania zostały narzucone. Z biegiem czasu ich kierunki uległy jednak przyswojeniu przez ludność i stały się naturalnymi wektorami ciężań. W ten sposób powstał układ z Żurominem jako punktem centralnym, do którego ciąży cała ludność i od którego oczekuje ona troski i informacji. Układ ten, mimo jego młodości, był w pełni zintegrowany. W tym zakresie istnienie organizacji powiatowej na omawianym obszarze spowodowało znaczne zmiany.

ROLA OSIEDLOTWÓRCZA
IZOLOWANEGO ZAKŁADU PRZEMYSŁOWEGO

W byłym powiecie żuromińskim, poza miastem powiatowym i kilkoma zdegradowanymi miasteczkami, istnieje tylko jedna miejscowość posiadająca znacznie większy zakład przemysłowy. Jest nią Franciszkowo, położone 3 km na południe od Żuromina. Liczba zatrudnionych w przemyśle nie przekracza w nim jednak stu osób. Wobec małej liczby ludności samego Franciszkowa (190 osób) i niskiego udziału ludności nierolniczej (30,5%) większość pracowników zatrudnionych w omawianym zakładzie — Żuro-

mińskiej Wielobranżowej Spółdzielni Pracy — dojeżdża spoza Franciszkowa (89 osób).

Franciszkowo poza funkcją przemysłową nie posiada żadnych ponadlokalnych funkcji usługowych, gdyż nawet mieszczące się tam Kółko Rolnicze nie posiada własnych maszyn i jest obsługiwane przez Kółko Wiodące z Poniatowa. Zakład przemysłowy nie wpłynął więc, jak dotąd, osiedlotwórczo; nie zwiększył ani różnorodności funkcji, ani liczby ludności osiedla.

Powyższa charakterystyka sieci osadniczej byłego powiatu żuromińskiego sprowadza się właściwie tylko do podkreślenia dominującej roli miasta, przez pewien czas powiatowego, któremu podporządkowany jest cały jego obszar. Struktura więzi społeczno-gospodarczych III stopnia jest bowiem na omawianym obszarze monocentryczna.

Sieć osadnicza omawianego obszaru jest zorientowana na jedyne miasto, jakim jest Żuromin. Jak już poprzednio wykazano, jest on czołowym osiedlem całej sieci. Nasilenie ciążenia poszczególnych osiedli w jego kierunku jest zazwyczaj odwrotnie proporcjonalne do odległości od niego. Kontakty miejscowości położonych na peryferiach badanego obszaru są znacznie słabsze niż w jego centrum. Słabość ta przejawia się zarówno w ilości stwierdzonych powiązań, jak i ich częstotliwości. Na obszarach peryferyjnych tworzy się więc swego rodzaju „pustka”, w której zgodnie z teorią Lösch'a może rozwinąć się inny ośrodek obsługiwy.

РОЛЬ ЖУРОМИНА В ОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНОЙ СЕТИ СЕЛЕНИЙ

Резюме

Жуromин — единственный город повята и потому его роль в обслуживании сельских территорий особенно важна. Обсуждение ее осуществлено в пяти главах, посвященных разным аспектам организации хозяйственной деятельности, сосредоточенной в Жуromине, и их воздействию.

После вступления, представляющего собой общий историко-демографический фон, во второй главе разбираются функции Жуromина (табл. 4—6). Собранные материалы показывают почти полное отсутствие экзогенической деятельности общепольского значения. Главный тип экзогенической деятельности составляет деятельность по обслуживанию рабочей базы города. В отраслевом смысле тоже не обнаружено отчетливой доминанты; наибольшую численно группу составляли занятые в промышленности и ремесле. Глава третья посвящена влиянию, какое оказывает на повят экзогеническая деятельность. В начале рассмотрен вопрос более общего порядка — затрудненность деления занятых на экзогеническую и эндогеническую группы, а также вопрос соотносительности различных элементов общественно-экономической связи с определенными функциями. Из частных вопросов обсуждены здесь поездки на работу (рис. 1), поездки на рынок (рис. 2) и роль административной власти при создании местных общественно-экономических связей.

Две последних главы посвящены обсуждению структуры сети селений повята с особым выделением преобладающей интегрирующей роли Жуromина.

PART PLAYED BY ŻUROMIN IN THE ORGANIZATION OF LOCAL
SETTLEMENT NETWORK

Summary

Żuromin is the only town in the powiat studied. Its part in servicing rural areas is therefore particularly important. The discussion of Żuromin role has been completed in five chapters, dealing with different aspects of the organization of economic activities concentrated in Żuromin as well as with their influence.

Following the introduction, which forms a general historical and demographical background is the chapter discussing functions of Żuromin (Tab. 4—6). The data gathered shows an almost complete lack of egzogenic activities having a country-wide importance. The main type of egzogenic activities form those which serve the hinterland of Żuromin. There is also a lack of a clear domination of any branch of economy; the largest group form nevertheless people engaged in manufacturing industry and crafts. The third chapter discusses the influence of egzogenic activities on the territory of the powiat analysed. At the beginning more general problems have been discussed — the difficulty of division of the employment into egzo- and endogenic groups as well as the problem of dedicating different elements of socio-economic ties to a particular function. Among detailed problems the daily commuting (Fig. 1) and the commuting to markets (Fig. 2) have been discussed as well as the links originating from the organization of rural trade (Fig. 3) and the part played by administrative authorities in the formation of local socio-economic ties.

The two closing chapters have been devoted to a discussion on the structure of the powiat settlement network, with a special reference to the integrating part played by Żuromin.

Eugenia KWIATKOWSKA

STRUKTURA SIECI OSADNICZEJ I JEJ ZWIĄZEK Z ROZWOJEM USŁUG NA WSI

CHARAKTERYSTYKA SIECI OSADNICZEJ

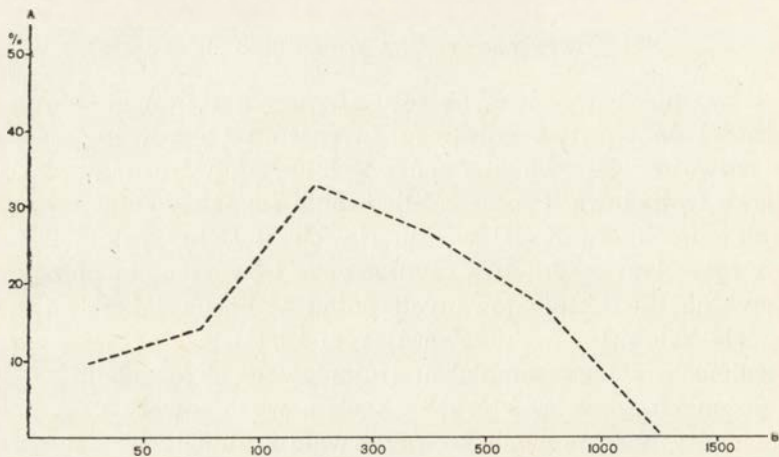
Powiat golubsko-dobrzyński jako jednostka administracyjna istnieje stosunkowo krótko, mianowicie od 1956 r. Utworzeniu jego sprzyjała myśl zlikwidowania różnic, które zachodziły między pograniczem byłego zaboru rosyjskiego a ziemiami byłego zaboru pruskiego, położonymi na prawym brzegu Drwęcy. W skład nowo zorganizowanej jednostki weszły części powiatu wąbrzeskiego, brodnickiego, toruńskiego, lipnowskiego i rypińskiego, a więc obszary podległe niegdyś różnym państwom zaborczym. Procesy społeczno-gospodarcze nie przebiegały na omawianym obszarze jednolicie. Znalazło to również odbicie w charakterze sieci osadniczej. I choć powiat golubsko-dobrzyński jest jednym z najmniejszych w województwie bydgoskim (610 km², 19 miejsc), to jednak występują w jego obrębie bardzo istotne różnice w strukturze sieci osadniczej, a tym samym w rozmieszczeniu i rozwoju wiejskich ośrodków usługowych.

TYPY OSADNICTWA WIEJSKIEGO

Osadnictwo na prawo- i lewobrzeżu Drwęcy kształtowało się w dobie przynależności do państwa polskiego do czasu rozbiorów na podobnych zasadach rozwoju wsi zwartej, pańszczyźniano-folwarcznej, powiązanej z gospodarką trójpolową. Proces różnicowania się jego zaczął występować intensywniej u schyłku XVIII wieku. Na Ziemi Dobrzyńskiej wiązał się on ściśle z rozwojem osadnictwa czynszowego i tworzeniem pojedynczych gospodarstw na nie eksploatowanych dotąd terenach leśnych i bagiennych. Parcele kolonistów, o przeważającym kształcie bloków, wydzielono poza zasięgiem zwartej kompleksu trójpolowego. Prowadziło to do powstania złożonych form, w których składzie występowały dwa przeciwstawne elementy: zwarte siedlisko, przetrwałe z ubiegłych wieków, związane z systemem trójpolowym, oraz zespół indywidualnych gospodarstw rozproszonych na peryferiach wsi. Dla tych ostatnich rozpowszechniła się na Ziemi Dobrzyńskiej nazwa „Rumunek”. Mimo ich przewagi prze-

strzennej, istniały jednak na omawianym terenie wsie zwarte, w których mogły się wykształcić centralne ośrodki usługowe. Były to przeważnie większe wsie o starej metryce, nawiązującej do pierwszych lokacji z XIII i XIV wieku (Radomin — 1052 mieszkańców, Zbójno — 853, Działyń — 964, Świętosław — 801, Dulsk — 753 mieszkańców). Z geograficznego punktu widzenia wykazują one charakterystyczne położenie na „wyspach morenowych”, utworzonych przez gęstą sieć rynien, uchodzących równoległe do doliny Drwęcy. Te szczególne cechy położenia topograficznego były dodatkowym czynnikiem sprzyjającym wytworzeniu się ściślejszych powiązań z naturalnym zapleczem oraz powstaniem w nich ośrodków usługowych.

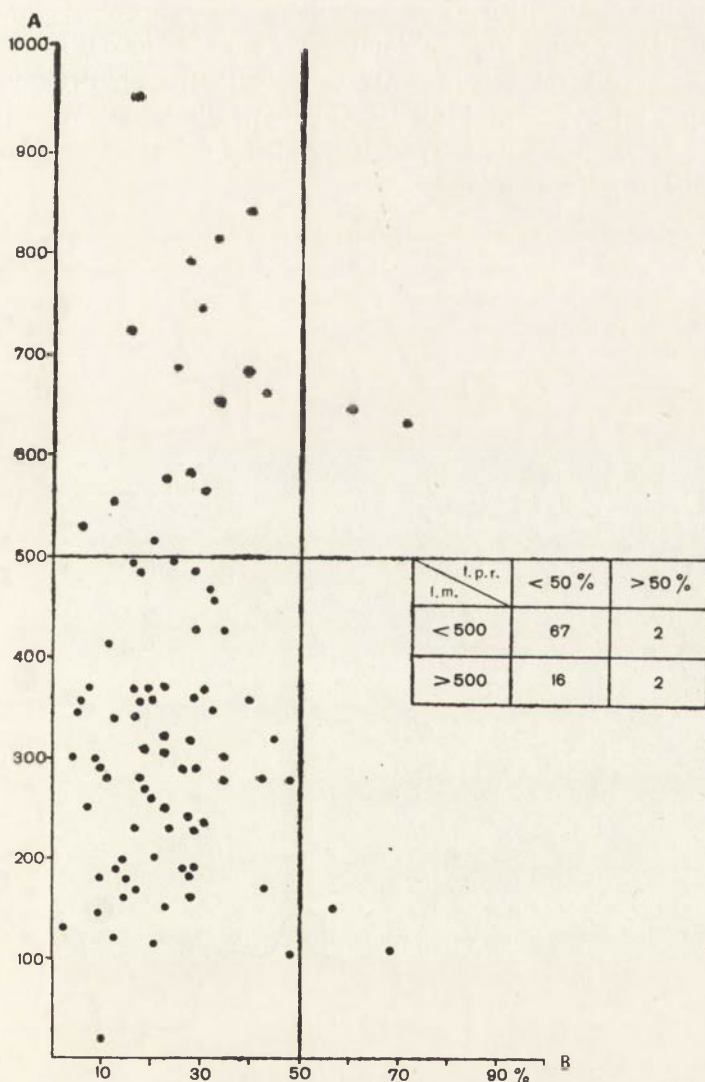
Sieć osadnicza północnej części powiatu rozwinęła się na innych przesłankach. Wprawdzie lokalne warunki geograficzne nie odbiegają w ogólnych rysach od terenu lewobrzeżnego, jednakże pierwotne zwarte osadnictwo wiejskie uległo daleko idącym przekształceniom. W sposób najbardziej istotny zaciążyła tu działalność pruskiej komisji kolonizacyjnej, która wraz z nowym podziałem pól wprowadziła system tak zwanych kolonii, reprezentujących rzędówki o luźnej zabudowie i dużej rozciągłości wzdłuż dróg. Klasyczny przykład takiej formy reprezentuje Ostrowite, które zajmuje prawie cały odcinek szosy biegnącej od Kowalewa do Golubia-Dobrzyń na przestrzeni około 8 km. W innych wypadkach, np. w Wielkim Rychnowie lub Wrockach, zachowały się jedynie fragmenty starego rdzenia, przeważającą część wsi natomiast zajmował zespół zabudowań dworskich oraz pojedyncze placówki usługowe: kościół, szkoła, poczta. Oprócz rzędówek luźnych występują tu wsie zwarte średniej wielkości, z pewną domieszką osadnictwa rozproszonego, powstałego po uwłaszczeniu.

Ryc. 1. Procentowy udział wsi według liczby ludności w powiecie Golub-Dobrzyń:
A — procent wsi wg liczby mieszkańców, B — liczba mieszkańców wsi

W części centralnej, w obrębie doliny Drwęcy oraz na zalesionych obszarach sandrowych części północno-wschodniej występuje osadnictwo rozproszone. Dominują tu najmniejsze wsie, poniżej 50 mieszkańców. Udział ich w niektórych byłych gromadach, np. Wrockach i Ciechocinie, wynosił około 58%, a w gromadzie Golub — 42%.

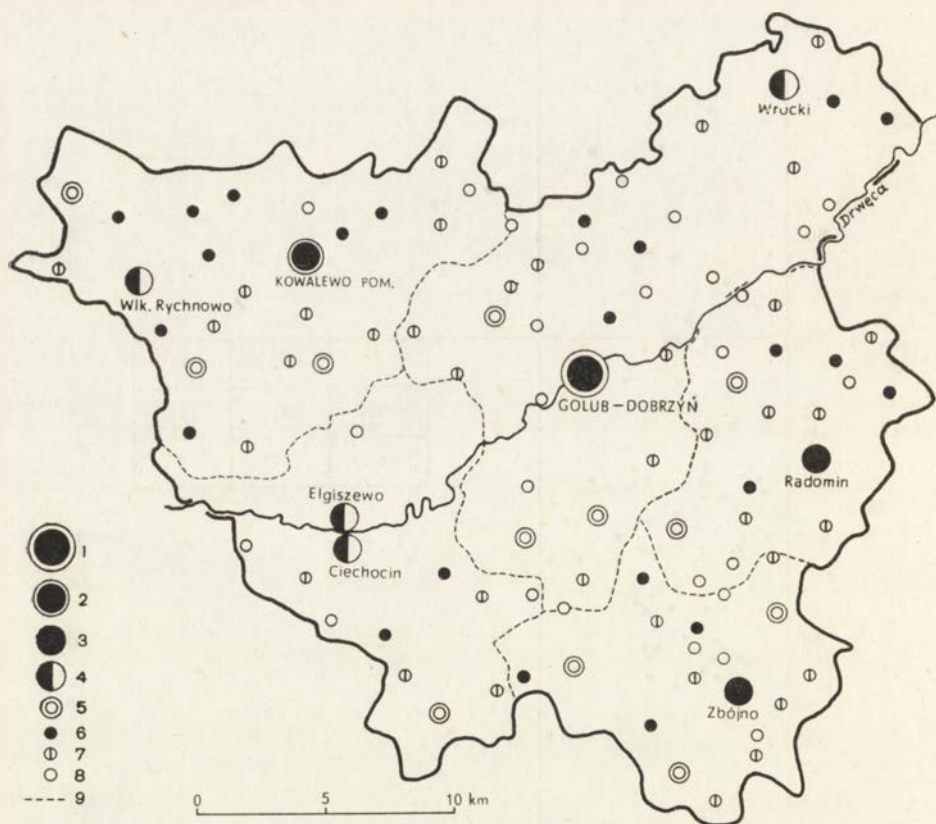
Określony typ osadnictwa rzutuje w sposób istotny na wykształcenie się struktury przestrzennej sieci ośrodków usługowych. Brak prężnego

Ryc. 2. Korelacja między wielkością wsi a procentem ludności nierolniczej w powiecie Golub-Dobrzyń:

A — liczba ludności; B — procent ludności nierolniczej; *lm* — liczba mieszkańców; *lpr* — ludność pozarolnicza

dużego ośrodka miejskiego w powiecie oraz utrzymujący się wciąż jeszcze niedorozwój, zwłaszcza w dziedzinie komunikacji, sprawia, że procesy urbanizacji są tu bardzo słabo zaawansowane. Świadczy o tym nikły procent ludności miejskiej, który jest prawie o połowę mniejszy od średniej województwa 26,2—51,0%. Pod tym względem powiat golubsko-dobrzyński znajdował się w grupie o najniższym wskaźniku. Jeśli chodzi o ludność pozarolniczą, to zaledwie w 4 wsiach przekracza ona 50% (Elgiszewo, Kujawa, Antoniewo, Wielkie Rychnowo), przy czym w trzech wypadkach zostały istotnie zapoczątkowane procesy urbanizacyjne (W. Rychnowo, Antoniewo, Elgiszewo), w jednym natomiast — większy udział ludności pozarolniczej jest wynikiem zatrudnienia w lesie (Kujawa). Brak jest całkowicie strefy zurbanizowanej wokół Golubia-Dobrzyń. W tej sytuacji zaznacza się szczególna rola wiejskich ośrodków usługowych jako elementów uzupełniających sieć miejską.

Ryc. 3. Hierarchia sieci osadniczej:

1 — ośrodek powiatowy; 2 — ośrodek subpowiatowy; 3 — ośrodek ponadpodstawowy o pełnym zestawie usług; 4 — ośrodek ponadpodstawowy o niepełnym zestawie usług; 5 — wsie z usługami podstawowymi; 6 — wsie z usługami elementarnymi o pełnym zestawie usług; 7 — wsie z usługami elementarnymi o niepełnym zestawie usług; 8 — wsie bez usług; 9 — granice gmin

HIERARCHIE OŚRODKÓW USŁUGOWYCH

Na podstawie analizy struktury przestrzennej i organizacyjnej placówek usługowych o zasięgu ponadlokalnym oraz niższego rzędu ustalono hierarchię sieci osadniczej, wyodrębniając następujące kategorie:

1 — ośrodek powiatowy, w którym koncentrują się instytucje administracyjne, obejmujące swoim zasięgiem cały powiat (Golub-Dobrzyń);

2 — ośrodek subpowiatowy, w którym oprócz usług o charakterze ponadlokalnym występują instytucje przekraczające swym zasięgiem działania gminę (Kowalewo);

3 — ośrodki ponadpodstawowe, których zakres działania zamyka się przeważnie w granicach nowych gmin; wśród nich wyodrębniono miejscowości o pełnym (Radomin, Zbójno) i niepełnym wyposażeniu usług (Ciechocin, Elgiszewo, Wielkie Rychnowo, Wrocki);

4 — wsie podstawowe: powyższa grupa obejmuje miejscowości, w których spośród czterech wziętych pod uwagę elementów: szkół, sklepów, bibliotek i klubów, występują przynajmniej trzy i jedna ponadlokalna (Działyn, Nowogród, Ostrowite, Dulsk, Świętosław, Wielka Łąka, Węgiersk, Klonowo, Ruże, Szafarnia, Chełmonie — ogółem 11 wsi);

5 — wsie elementarne z usługami powszechnymi, czyli o największej częstotliwości występowania; zaliczono do nich telefon, kółko rolnicze, koło gospodyń wiejskich, placówki handlu (sklep lub pomocniczy punkt sprzedaży) oraz kultury, bibliotekę lub punkt biblioteczny; spośród 63 wsi w 23 występują wszystkie wymienione elementy łącznie, w 40 natomiast zestaw usług jest niekompletny (ryc. 3).

Tabela 1

Grupy hierarchiczne ośrodków usługowych	
Ośrodek powiatowy	1
Ośrodek subpowiatowy	1
Ośrodek ponadpodstawowy	6
(w tym 2 z pełnym i 4 z niepełnym wyposażeniem usług)	
Wsie podstawowe	11
Wsie elementarne	63
Wsie bez usług	7
Razem miejscowości	89
W tym wsi	87

CHARAKTERYSTYKA GOSPODARCZA MIEJSKICH I WIEJSKICH
OŚRODKÓW USŁUGOWYCH

OŚRODEK POWIATOWY

Najwyższy szczebel w hierarchii administracyjnej i usługowej zajmuje centralnie położone miasto Golub-Dobrzyń (7606 mieszkańców w 1972 r.). Reprezentuje on typ miasta bliźniaczego, powstałego ze złączenia dwóch uprzednio oddzielnych organizmów miejskich: XIII-wiecznego Golubia,

położonego na południowym skraju Ziemi Chełmińskiej, na prawym brzegu Drwęcy, oraz znacznie młodszego Dobrzynia, stanowiącego przed lokacją 1789 r. przedmieście pierwszego. To ostatnie rozwinęło się na terenie Ziemi Dobrzyńskiej, na lewym brzegu Drwęcy. Połączenie obu miast wspólnym zarządem nastąpiło w 1951 r.

Dobrzyń uległ w czasie wojny 1939—1945 poważnemu zniszczeniu i nie miał szans samodzielnego istnienia. Do czasu utworzenia powiatu w 1956 r. miasto Golub-Dobrzyń wegetowało. Do 1956 r. jedynymi większymi zakładami były: tartak (ok. 100 zatrudnionych), mleczarnia (70 zatrudnionych) i młyn (17 zatrudnionych). Stopniowy wzrost gospodarczy nastąpił dzięki nowym inwestycjom. Początkowo rozwijano przede wszystkim spółdzielczość rzemieślniczą, a w dalszej kolejności przemysł. Obecnie istnieje już na terenie Golubia-Dobrzynia kilka poważniejszych przedsiębiorstw: produkcja betonów (ok. 500 osób), zakłady usługowe branży budowlanej (200 osób), wytwórnia pasz „Bacutil” (ok. 80 osób), wielobranżowa spółdzielnia usług rzemieślniczych (70 osób), zakład utylizacyjny (80 osób), rzemieślnicza spółdzielnia branży drzewnej (70 osób). W 1972 r. ponad 30% ogółu pracujących było zatrudnionych w przemyśle.

Poza zakładami produkcyjnymi, których działalność przekracza granice powiatu, istnieją na terenie miasta liczne placówki szczebla powiatowego.

W grudniu 1971 r. oddano do użytku nowo wybudowany szpital na 250 łóżek, zmniejszając tym samym braki, które istniały w tym zakresie na terenie powiatu. Poza tym istnieje w Golubiu przychodnia obwodowa z podstawowymi działami lecznictwa specjalistycznego. Lekarze poszczególnych działów obsługują pobliskie ośrodki lub punkty w Kowalewie, Dulsku, Wrockach i Piątkowie.

Ponadto miasto jest siedzibą szeregu placówek innych działów gospodarczych: Powiatowej Lecznicy Zwierząt, Powiatowego Zarządu Gminnej Spółdzielni, Powiatowej Biblioteki Publicznej, Sądu Powiatowego. Mieszczą się w nim centrale handlowe oraz kilka banków: Bank Ludowy, Narodowy Bank Polski, Bank Rolny. W stosunku do okresu przedwojennego (1939 r.) znacznej poprawie uległa sytuacja na odcinku szkolnictwa. W miejsce uprzednio istniejącej jednej szkoły podstawowej obecnie zorganizowano dwie szkoły, z których jedna jest zbiorcza, druga gminna, poza tym liceum ogólnokształcące, szkołę przysposobienia rolnego oraz zasadniczą szkołę dla pracujących (filia Kowalewa).

W związku z rozwojem ruchu turystyczno-krajoznawczego wzrosła ranga Golubia-Dobrzynia. Przyczyniła się do tego odbudowa zamku krzyżackiego, jak i krajobrazowe walory terenu, w szczególności atrakcyjność Drwęcy. Wyrazem wzrostu funkcji turystycznej jest budowa dwóch hoteli oraz nowoczesnej restauracji i kawiarni.

Mimo licznych inwestycji Golub-Dobrzyń nie osiągnął poziomu okresu międzywojennego, o czym świadczy niższa w stosunku do lat przedwojennych liczba mieszkańców (w 1939 r. 8991 mieszkańców).

Drugie miasteczko w powiecie — Kowalewo, pełni rolę ośrodka subpowiatowego. Od zarania istnienia nie osiągnęło większych rozmiarów, choć pełniło okresowo ważne funkcje jako siedziba komturii i miejsce sądów (3849 mieszkańców w r. 1972). O słabym dynamizmie świadczy mały wzrost liczby ludności w ciągu ostatnich lat (por. tab. 2).

Tabela 2

Liczba ludności w Golubiu-Dobrzyniu
i Kowalewie

Rok	Golub-Dobrzyń	Kowalewo
1939	8991*	3692
1945	6017**	3326
1950	.	3359
1960	6700	3745
1970	7500	3800
1972	7606	3849

* W 1939 r. w Golubiu 3297, w Dobrzyniu 5694 mieszkańców.

** W 1945 r. w Golubiu 2794, w Dobrzyniu 3223 mieszkańców.

Mimo niewielkiej stosunkowo liczby mieszkańców, Kowalewo jest dobrze zorganizowanym ośrodkiem usługowym dla rolniczego zaplecza. W porównaniu z Golubiem np. ma on większą ilość placówek usługowych oraz prężniej działający GS. Ponadto odgrywa dość istotną rolę w zakresie organizacji rolnictwa zarówno na odcinku szkolnictwa zawodowego, jak i gospodarczego. Jest siedzibą inspektoratu PGRów, zarządzającego także majątkami pow. rypińskiego. W ścisłym powiązaniu z działalnością rolniczą pozostaje brygada budowlano-melioracyjna, podległa PGR w Piątkowie. Obsługuje ona również, poza macierzystym powiatem, kilka sąsiednich: brodnicki, rypiński, włocławski oraz ośrodek wypoczynkowy — Sianożęty. Liczba zatrudnionych jest dość znaczna (150 osób).

W ramach aktywizacji małych miast uruchomiono w Kowalewie Powiatową Spółdzielnię Pracy Usług Wielobranżowych, zatrudniającą 48 osób. Zasięgiem swego oddziaływania obejmuje ona również pozostałe powiaty woj. bydgoskiego, część woj. olsztyńskiego i gdańskiego. Istnieją dość ściśle powiązania pomiędzy ich charakterem gospodarczym a szkoleniem zawodowym. W Kowalewie zorganizowano bowiem kilka szkół zawodowych m. in. 3-letnią zasadniczą szkołę mechanizacji rolnictwa (304 uczniów), z internatem i warsztatami, która przygotowuje mechaników maszyn rolniczych. Z powiatu golubskiego uczęszcza do niej 50% uczniów, pozostali natomiast rekrutują się z powiatów przyległych: wąbrzeskiego, rypińskiego, brodnickiego, toruńskiego. W internacie są pomieszczenia dla 1/3 uczniów (136 miejsc). Szkoła podlega bezpośrednio wydziałowi oświaty w Golubiu-Dobrzyniu, a warsztaty — kuratorium w Bydgoszczy. Pod

opieką omawianej placówki pozostaje także zasadnicza szkoła zawodowa doksztalająca i jej filie, jedna w Kowalewie, druga w Golubiu-Dobrzyniu. Poza tym istnieje w Kowalewie dwuletnia zasadnicza szkoła rolnicza tylko dla dziewcząt, stacjonarna, z około 60 uczennicami. Podlega ona bezpośrednio Wydziałowi Rolnictwa w Golubiu.

Tradycje istniejące w zakresie rzemiosła znajdują swój wyraz w dość silnie rozwiniętej spółdzielczości. Szczególną rolę odgrywa spółdzielnia branży odzieżowej „Zgoda”, która zatrudnia łącznie z uczniami 180 osób, przy czym 40% stanowią siły miejscowe, pozostali natomiast pracownicy pochodzą z innych wiejskich osiedli powiatu. Spółdzielnia ze względu na swoją specjalność jest ważnym czynnikiem zmniejszającym bezrobocie wśród kobiet. Podlega ona bezpośrednio Związkowi Wojewódzkich Spółdzielni Pracy w Bydgoszczy. Równie ważną rolę tak na odcinku pracy, jak zatrudnienia odgrywa spółdzielnia ogrodnicza nastawiona na eksport.

Z punktu widzenia usług wiejskich Kowalewo reprezentuje prężny ośrodek, ograniczający możliwość wykształcenia się innych ośrodków usługowych w najbliższym jego sąsiedztwie. Obecnie ludność utrzymująca się z zawodów pozarolniczych stanowi 82,40%.

OSRODKI PONADPODSTAWOWE

Wśród wiejskich jednostek osadniczych najwyższą grupę hierarchiczną stanowią wsie wyposażone w usługi o charakterze ponadpodstawowym. Występujące w nich placówki zaspokajają potrzeby większej liczby ludności (pow. 1000 osób) i obejmują swym zasięgiem oddziaływania również inne miejscowości.

Proces krystalizowania się powyższych ośrodków usługowych o charakterze ponadpodstawowym, jakkolwiek został zapoczątkowany w większości wsi w ubiegłych wiekach, zintensyfikował się po drugiej wojnie światowej. Wraz z rozpowszechnieniem socjalistycznej formy gospodarowania rozwój usług na wsi znalazł się także w planie ogólnokrajowym. Powołane do życia placówki o centralnym charakterze zarządzania umiejscawiano przede wszystkim w siedzibach gmin, które istniały do 1954 r. Dlatego też liczba ośrodków usługowych ponadpodstawowych jest stosunkowo niewielka. Przyjmując jako podstawę ich wydzielenia występowanie placówek o charakterze ponadlokalnym, mianowicie; gminną spółdzielnię „Samopomoc Chłopska”, WET, ośrodek zdrowia i SOP, stwierdzono istnienie 6 takich jednostek w powiecie (Radomin — 1052 mieszkańców, Zbójno — 853, Ciechocin — 755, Elgiszewo — 642, Wielkie Wychnowo — 654, Wrocki — 817 mieszkańców). Wsie te reprezentują większe miejscowości, które do chwili wprowadzenia nowego podziału administracyjnego w 1973 r. były siedzibami gromad, a przed 1954 r. siedzibami gmin (z wyjątkiem Ciechocina i Elgiszewa).

Nie wszystkie jednak wymienione miejscowości mają pełny zestaw

usług ponadpodstawowych (por. tabela 3). Należy raczej wyodrębnić dwie podgrupy: całkowicie i częściowo rozwinięte ośrodki. Ośrodki kategorii I występują tylko na terenie Ziemi Dobrzyńskiej. Brak ich w północnej części powiatu. Zjawisko to wiąże się z rozwiniętym tu i w pełni zorganizowanym ośrodkiem subpowiatowym, którym jest Kowalewo, obsługujące całą zachodnią część prawobrzeża Drwęcy. Na północnym wschodzie natomiast zalegają obszary sandrowe i leśne, wskutek czego nie ma tu warunków do intensywniejszej produkcji rolnej i wykształcenia się prężniejszego ośrodka usługowego. Stan wyposażenia poszczególnych miejscowości w usługi ponadlokalne ilustruje załączona tabela 3.

Tabela 3

Wyposażenie ośrodków ponadlokalnych w usługi nadrzędne

Miejscowość	Mieszkańców	Siedziba gminy		GS	Filia GS	Przychodnie weterynaryjne	Punkty weterynaryjne	Ośrodek zdrowia	Punkt zdrowia	SOP	Punkt kasy
		1946	1973								
Radomin	1052	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-
Zbójno	853	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-
Ciechocin	755	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-
Elgiszewo	642	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
Wielkie Rychnowo	654	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-
Wrocki	817	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+

* filia SOPu

Na byłej Ziemi Dobrzyńskiej powstało więcej i lepiej wyposażonych ośrodków usługowych ponadpodstawowych. Były to najczęściej dawne siedziby administracyjne gmin i byłych gromadzkich rad narodowych. W poszczególnych wypadkach istnieją jednak odchylenia od powyższej zasady. Ciechocin np. nie był w dawnym układzie administracyjnym siedzibą gminy ani gromady ze względu na peryferyczne położenie. Dopiero z chwilą utworzenia powiatu i włączenia znacznej części prawobrzeża Drwęcy w obręb jednej gminy zmieniła się jego sytuacja. Skutkiem tego było powstanie osiedli sprzężonych — Ciechocina i Elgiszewa odległych o 450 m, które stanowią dziś jeden ośrodek usługowy. Lokalizacja poszczególnych placówek była podyktowana warunkami miejscowymi. W łatwiej pod względem komunikacyjnym dostępnym Elgiszewie zorganizowano bazę i siedzibę GSu, natomiast usługi zaspokajające potrzeby codzienne (sklepy, szkoła) zlokalizowano w Ciechocinie. Powyższy przypadek organizacji ośrodka usługowego, podobny do dwuczłonowego miasta Golubia-Dobrzyń, jest wynikiem ingerencji planowania w kształtowaniu sieci ośrodków usługowych.

Drugą kategorię stanowią wsie zaopatrzone w usługi podstawowe. Zgodnie z sugestiami M. Kielczewskiej-Zaleskiej zaliczono do nich: szkołę, sklep, bibliotekę i klub lub wiejski dom kultury. Są to usługi, które powinny tworzyć podstawę codziennego życia i być łatwo dostępne dla całej ludności wszystkich wsi. Wydzielenia wsi podstawowych nie dokonano zbyt schematycznie. Jakkolwiek przyjęto jako warunek podstawowy zaliczenia danej miejscowości do omawianej grupy istnienie co najmniej trzech elementów, to jednak w wypadku występowania w jednej z nich usługi o charakterze ponadpodstawowym zaliczono ją do wsi podstawowej.

Oporając się na powyższych założeniach wyodrębniono spośród wszystkich (87) wsi 11 podstawowych. Są to w większości wypadków znaczniejsze jednostki, liczące co najmniej 500 mieszkańców (Działyń — 964, Nowogród — 567, Ostrowite — 667, Dulsk — 733, Świętosław — 800, Mlewo — 502, Wielka Łąka — 686, Węgiersk — 577, Klonowo — 367, Ruże — 279, Szafarnia — 280). W ich rozmieszczeniu przestrzennym uderza, podobnie jak w odniesieniu do ośrodków ponadpodstawowych, większe zagęszczenie w części południowej niż w północnej. W pierwszej mianowicie znajduje się siedem wsi podstawowych, w drugiej — cztery. Wsie podstawowe stanowią zaledwie 11,6% ogółu wsi. Mała ilość tych wsi wiąże się ze strukturą sieci osiedli wiejskich, dużą ilością wsi małych i średnich. Wieś podstawowa na terenie omawianego powiatu jest ośrodkiem usługowym I stopnia, z którego korzysta nie tylko ludność miejscowa, lecz także ludność z najbliższego sąsiedztwa. Mają one zatem również własne zaplecze, choć w porównaniu z ośrodkami ponadlokalnymi znacznie mniejsze, bo obejmujące zaledwie kilka wsi.

WSIE Z USŁUGAMI POWSZECHNYMI

Wsie powyższej grupy są najliczniej reprezentowane. Są one wyposażone w kilka punktów usługowych, które najpowszechniej występują. Dla powiatu golubsko-dobrzyńskiego typowymi usługami wspomnianego szczebla są: telefony, placówki handlu (sklepy lub pomocnicze punkty sprzedaży) i kultury (biblioteki lub punkty biblioteczne). Stopień koncentracji powyższych usług jest bardzo różny, stąd też, podobnie jak to stwierdziła M. Kielczewska-Zaleska dla powiatu żuromińskiego, trudno ściślej określić ich charakter.

Wśród 63 wsi omawianej grupy w 23 wypadkach występują wszystkie usługi łącznie, w pozostałych natomiast zestaw usług jest niekompletny. Charakterystycznym zjawiskiem w grupie omawianych wsi jest duża rozpiętość liczby ich mieszkańców. Obok jednostek dość dużych, zamieszkałych przez 500 i więcej mieszkańców, występują wsie małe, liczące poniżej 100 osób. Stopień koncentracji usług zatem nie koresponduje ściśle z wielkością wsi. Wskazuje to na brak skoordynowanej działalności inwestycyj-

nej i przypadkowość lokalizacji elementarnych placówek usługowych. Sytuacja na odcinku usług elementarnych kształtuje się zatem bardziej spontanicznie i odmiennie aniżeli w dwóch wyżej omówionych grupach. Zjawisko to pozostaje m. in. w pełnej łączności z charakterem sieci osadniczej. O ile większe, zwarte wsie sprzyjały koncentracji usług, o tyle otaczające je mniejsze, przeważnie rozproszone jednostki, mają ku temu znacznie mniej korzystne warunki. Niedorozwój placówek kulturalnych w powiecie powoduje obniżenie rangi niektórych większych wsi, zwłaszcza tych, które są mniej korzystnie położone pod względem komunikacyjnym (Płonne) lub są pozbawione tradycji administracyjnych. Tymi względami tłumaczyć by należało brak niektórych placówek, jak np. punktu bibliotecznego czy świetlicy, w stosunkowo dużych wsiach: w Lisewie — 656 mieszkańców, Skępsku — 690, Sokołowie — 517, Miliszewie — 566, Płonnem — 594 mieszkańców. Dodatkowym czynnikiem hamującym rozwój usług na wsi są w pewnych wypadkach trudności zdobycia parcel pod budowę obiektów. Z tej więc przyczyny lokalizowane są one często w małych wsiach, sąsiadujących z większymi.

Na tej zasadzie tworzą się układy sprzężone (np. budowa świetlicy w Olszówce, w pobliżu Skępska). Tymi samymi względami tłumaczyć by można także rozmieszczenie klubów, które również znajdują się niejednokrotnie w małych miejscowościach (Owieczkowo — 149 mieszkańców).

Ostatnim wreszcie czynnikiem wpływającym na nierównomierność rozmieszczenia usług elementarnych jest tworzenie się nowych form osadniczych, np. PGRów, POMów lub filii, we wsiach, które nie mają jeszcze w pełni rozwiniętych ośrodków usługowych (np. we Frydrychowie i w Sienie są POMy, a nie ma świetlicy). Ponieważ sytuacja ta ulega systematycznej poprawie, należy traktować ją jako tymczasową. Utworzenie gmin i możliwość dysponowania większymi środkami finansowymi, jak i w szerokim zasięgu przewidziana koordynacja siwarzają szanse bardziej równomiernego rozwoju usług wiejskich.

ANALIZA ROZWOJU PLACÓWEK USŁUGOWYCH

DZIAŁALNOŚĆ GMINNYCH SPÓŁDZIELNI „SAMOPOMOC CHŁOPSKA”

W celu określenia rangi placówki GSu brano pod uwagę trzy elementy: strukturę organizacyjną gminnej spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, obciążenie jej wyrażone liczbą osób przypadających na jeden sklep oraz zakład produkcyjny. Poszczególne cechy punktowano, uzyskując w ten sposób ogólną orientację w zakresie działalności jak i stopnia rozwoju poszczególnych placówek GSu. Na podstawie uzyskanych wyników wyciągnięto następujące wnioski.

1. Siedziby zarządów GS mieszczą się w nowo powołanych ośrodkach

gminnych, które reprezentują największe wsie w powiecie (Ciechocin potraktowano łącznie z Elgiszewem).

2. Istniejące uprzednio samodzielne GSy we Wrockach i Wielkim Rychnowie zostały, z powodu ich nieopłacalności, przekształcone jeszcze przed utworzeniem gminy na filie.

3. Największą rolę odgrywa GS w Kowalewie, na co wskazuje m. in. liczba skoncentrowanych w nim placówek oraz wielkość obrotu, który jest dwukrotnie większy od obrotu GS w Golubiu-Dobrzyniu, choć obsługiwany teren jest dużo mniejszy. Na dysproporcje te wpływa częściowo fakt istnienia w Golubiu-Dobrzyniu miejskiej organizacji handlu, której brak w Kowalewie. Duża liczba obiektów handlowych i produkcyjnych będących pod zarządem GSu w Kowalewie świadczy o jego roli w zakresie obsługi wsi.

4. Istnieje duża różnica w stopniu wyposażenia w sieć sklepów detalicznych między samym ośrodkiem a jego zapleczem. Ilość osób przypadających na jeden sklep w ośrodku jest znacznie mniejsza aniżeli w rejonie jego obsługi. Dotyczy to zarówno północnej, jak i południowej części powiatu. Do ośrodków najlepiej wyposażonych w sklepy należy Golub-Dobrzyń (150 osób na 1 sklep), Zbójno (192), Ciechocin (188), podczas gdy w Świętosławiu na jeden sklep przypada więcej niż 400 osób. Wysiłki w kierunku usprawnienia handlu dały już widoczne rezultaty. Sytuacja na zapleczu, jak już sygnalizowano, jest o wiele mniej korzystna. Przeciętne obciążenie 1 sklepu przekracza z reguły 300 osób. Jeśli przy tym uwzględnimy słaby stopień powiązania poszczególnych wsi z ośrodkiem oraz niski stan techniczny sklepów wiejskich, to w niektórych przypadkach stwierdza się niedorozwój tej funkcji. GS Golub-Dobrzyń np. obejmuje swoim zasięgiem oddziaływania 40% powierzchni powiatu, a 30% wsi nie ma z nim bezpośredniego połączenia komunikacyjnego. Organizację tego ośrodka utrudnia dodatkowo obciążenie ludnością spoza jego rejonu: Dulaska, Szafarni, Płonno, dogodniej z nim powiązanych aniżeli z administracyjnym ośrodkiem — Radominem. W innym wypadku, np. Zbójnie, wielkość zaplecza jest wprawdzie nieduża (13% pow. powiatu), istnieje jednak mimo tego znaczne obciążenie sklepów (470 osób). Jest to tym bardziej niepokojące, że 40% miejscowości nie ma bezpośredniego połączenia ze Zbójnem, a w okresie roztopów dojazd jest wręcz niemożliwy. Równie trudna sytuacja istnieje na zapleczu Ciechocina i Radomina.

Podobne trudności występują w zakresie organizacji handlu hurtowego. Dotyczą one głównie bazy magazynowej. Większość baz jest wadliwie rozmieszczona i nie skoncentrowana. Na przykład w Golubiu-Dobrzyniu magazyny mieszczą się w kilku punktach miasta, na przeciwległych jego krańcach, w gminie Zbójno są one rozrzucone w innych okolicznych wsiach (Adamki, Działyń). Wiele magazynów ma niedostateczną kubaturę (Wrocki, Świętosław).

Nie rozwiązano również szeregu problemów transportowych. Tylko

w północnej części powiatu jest linia kolejowa, z małą ilością bocznic kolejowych, co stawia transport kołowy na pierwszym miejscu. Z powodu braku dostatecznej ilości własnego taboru, GSy korzystają z usług wojewódzkiej spółdzielni transportu wiejskiego oraz kółek rolniczych. Opóźnione meldunki o przybyciu towaru i wynikające stąd przestoje obciążają poważnie budżet danej placówki, co pośrednio rzutuje także na jej wyniki gospodarcze.

Ostatnim problemem wiążącym się z ograniczonymi możliwościami rozwinięcia działalności usługowej we właściwych rozmiarach jest sprawa personelu. Niewielki tylko procent zatrudnionych w GSach posiada wyższe lub średnie wykształcenie. Większość pracowników umysłowych ukończyła jedynie szkołę podstawową. Brak również wykwalifikowanych sił w zakładach produkcyjnych podległych GSom. Powoduje to niewykorzystanie ich pełnej mocy produkcyjnej. Dotyczy to m. in. piekarni w Zbójnie i Ciechocinie. Sytuację pogarsza nadto fakt, że pracownicy z wyższym lub średnim wykształceniem dojeżdżają zwykle z innych miejscowości.

PLACÓWKI FINANSOWE

Z działalnością gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska” związane są także placówki finansowe: banki ludowe, spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe, punkty kasowe. Zasięg ich oddziaływania odpowiada w zasadzie wielkości zaplecza poszczególnych GSów. Istnieją jedynie nieznaczne odchylenia spowodowane większą ilością placówek finansowych w danej gminie. W gminie Radomin np. poza SOPem działa okresowo punkt kasowy w Płonem.

Analiza wielkości obrotów poszczególnych placówek rozpatrywana na tle podległego im rejonu rolnego, wyrażonego powierzchnią użytków rolnych oraz ilością gospodarstw, pozwoliła na wyciągnięcie pewnych wniosków dotyczących ich wzajemnej relacji. Zachodzą mianowicie wypadki niezgodności pomiędzy wielkością obrotów a zapleczem. Kowalewo i Golub-Dobrzyń uzyskują zbliżone wartości w operacjach finansowych, choć ten ostatni obsługuje dwukrotnie większą powierzchnię użytków rolnych. Podkreśla to wysoki rozwój ekonomiczny zaplecza Kowalewa.

Miasteczko to uzyskało także pierwszą lokatę w punktacji wśród gminnych spółdzielni. Wyraźny natomiast brak korelacji między tymi placówkami wystąpił w Radominie. O ile SOP wielkością obrotów dorównuje innym prężnym ośrodkom, o tyle GS uzyskał niższą rangę. Świadczy to o niedostatecznym wykorzystaniu możliwości, jakie stwarza dobrze rozwinięte rolnictwo na zapleczu.

Zjawisko to występuje z jeszcze większą wyrazistością, jeśli porównamy Radomin z Wielkim Rychnowem. Obroty tego ostatniego są trzykrotnie mniejsze, choć wielkość obsługiwanego zaplecza jest podobna w obu miejscowościach. Istnienie dobrze prosperujących gospodarstw w gminie Radomin oraz wysoko postawione rolnictwo uzasadniają wybór tego

ośrodka jako siedziby administracyjnej. Mimo niedostatecznego jego rozwoju, zwłaszcza w zakresie usług, istnieją jednak perspektywy uzyskania odpowiednich funduszy na realizację poważniejszych inwestycji.

Bardziej niepokojąca sytuacja występuje w Zbójnie. Wielkość obrotów GSów jest tam zbliżona do Radomina i Ciechocina mimo dwukrotnie większej powierzchni jego zaplecza i tyleż razy większej liczby gospodarstw. Fakt ten może być częściowo także wynikiem warunków geograficznych. Silnie zróżnicowany teren, trudny do uprawy i mniej korzystny dla rolnictwa, może obniżać aktywność gospodarczą mieszkańców i wpływać na większe zacofanie gospodarcze tej części powiatu.

PLACÓWKI SŁUŻBY ZDROWIA

Rangę poszczególnych placówek służby zdrowia określono na podstawie następujących wskaźników: liczby personelu, z uwzględnieniem miejscowych i dojeżdżających, liczby pacjentów przypadających na jednego

Tabela 4

Hierarchia placówek służby zdrowia

Miejscowości	Placówki służby zdrowia	Lekarze		Dentyści		Punkty	Osób na 1 lekarza	Punkty	Suma punktów	Ranga
		miejscowi	dojeżdżający	miejscowi	dojeżdżający					
Golub-Dobrzyń	przychodnia obwodowa	9	4	1	1	25	876	3	28	I
Kowalewo	przychodnie rejonowe	2	1	—	1	6	1883	3	9	I
Ciechocin	wiejski ośrodek zdrowia	1	—	1	—	4	4249	1	5	III
Wielkie Rychnowo	wiejski ośrodek zdrowia	1	—	1	—	4	3937	2	6	II
Działyń	miejski ośrodek zdrowia	1	—	—	1	3	2512	3	6	II
Radomin	miejski ośrodek zdrowia	1	—	1	—	4	4393	1	5	III
Zbójno	wiejski ośrodek zdrowia	1	—	—	1	3	4472	1	4	IV
Wrocki	dojazdowy punkt lekarski	—	1	—	—	1	2168	3	4	IV
Dulsk	dojazdowy punkt lekarski	—	1	—	—	1	1250	3	4	IV
Piątkowo	dojazdowy punkt lekarski	—	1	—	1	2	456	3	5	III

Zasady punktacji: lekarz miejscowy — 2 punkty, dojeżdżający — 1 punkt, dentysta miejscowy — 2 punkty, dojeżdżający — 1 punkt; poniżej 3000 osób na lekarza — 3 punkty, 3000—4000 — 2 punkty, powyżej 4000 osób — 1 punkt; powyżej 6 punktów — I ranga, 6 punktów — II, 5 punktów — III, 4 punkty — IV.

lekarza oraz struktury organizacyjnej placówki. Każdą z powyższych cech punktowano według zasad podanych w tabeli 4. W zależności od stopnia rozwoju danych cech wyodrębniono cztery grupy ośrodków. Należą do nich następujące miejscowości:

- I — Golub-Dobrzyń, Kowalewo;
- II — Wielkie Rychnowo, Działyń;
- III — Ciechocin, Radomin, Piątkowo;
- IV — Zbójno, Wrocki, Dulsk.

Najkorzystniej przedstawia się sytuacja w Golubiu-Dobrzyniu. Istnieje tu przychodnia obwodowa z 5 poradniami specjalistycznymi. W grudniu 1971 r. oddano do użytku nowy szpital z 260 łózkami i dodatkowym wyposażeniem 25 łóżek dla noworodków. W związku z powyższym możliwy jest prawidłowy przebieg leczenia zamkniętego w skali całego powiatu; zlikwidowano tym samym uciążliwy transport chorych do szpitala w Rypinie i Toruniu. W Kowalewie, mimo zaliczenia go do najwyższej grupy, sytuacja w zakresie organizacji leczenia nie kształtuje się najlepiej. W stosunku do maksymalnej liczby punktów (13), którą można by uzyskać po uwzględnieniu wszystkich poradni specjalistycznych, Kowalewo osiągnęło tylko 9. Wynika to stąd, że wyodrębnione tu poradnie specjalistyczne są w istocie obsługiwane w większości wypadków przez jednego lekarza ogólnego. Dwóch lekarzy dojeżdża z Golubia-Dobrzynia i nie pracuje w pełnym wymiarze godzin.

Wśród wyróżnionych ośrodków drugiej grupy Wielkie Rychnowo uzyskało tę lokatę dzięki stosunkowo dobremu połączeniu z zapleczem i zatrudnieniu stałych lekarzy miejscowych. Działyń natomiast mimo braku stałego dentysty wykazuje stosunkowo małe obciążenie na jednego lekarza.

Trzecią grupę reprezentują ośrodki w Ciechocinie, Radominie i w Piątkowie. Mimo że dwa pierwsze zatrudniają miejscowych lekarzy, to jednak duże obciążenie przypadające na jednego lekarza obniża ich rolę usługową. Sytuację tę pogarsza istniejący na zapleczu niekorzystny układ komunikacyjny i duży procent wsi nie mających bezpośredniego powiązania z ośrodkiem (w Radominie 58%, w Ciechocinie 47%). Niższa ranga Piątkowa wynika z jego struktury organizacyjnej oraz braku miejscowych lekarzy.

Do czwartej grupy zaliczono Zbójno, Dulsk i Wrocki. Niska ranga tych ośrodków wiąże się z dużym obciążeniem personelu i brakiem miejscowych lekarzy.

Rozmieszczenie poszczególnych ośrodków zdrowia jest częściowo wynikiem wpływu dawnego podziału administracyjnego. Każda gromada dążyła do posiadania ośrodka. Poza tym placówki tego rodzaju powstawały także z inicjatywy PGRów (np. Piątkowo). Stopień obciążenia przedstawiony w tabeli 4 nie oddaje w pełni rzeczywistej sytuacji. Nierównomierność obciążenia w ciągu roku powoduje bowiem, że w sezonie personel

lekarz nie jest w stanie podjąć obowiązków. W Ciechocinie np. w ciągu dnia lekarz bada około 70 pacjentów.

Jakkolwiek w większości ośrodków są stali miejscowi lekarze, niekorzystnym zjawiskiem jest częsta rotacja, jak również brak wykwalifikowanego personelu pielęgniarstwa. Ponadto choć większość ośrodków mieści się w nowo wybudowanych obiektach, jednakże wobec objęcia bezpłatnym leczeniem wszystkich rolników okazują się one już zbyt ciasne.

SIEĆ SZKÓŁ WIEJSKICH

Sieć szkolnictwa podstawowego w powiecie golubsko-dobrzyńskim jest stosunkowo dobrze rozbudowana. W 87 miejscowościach do końca roku szkolnego 1972/73 było: 27 szkół 8-klasowych, które miały 6 lub więcej nauczycieli, 5 szkół — 5 nauczycieli, oraz 12 szkół 4-klasowych.

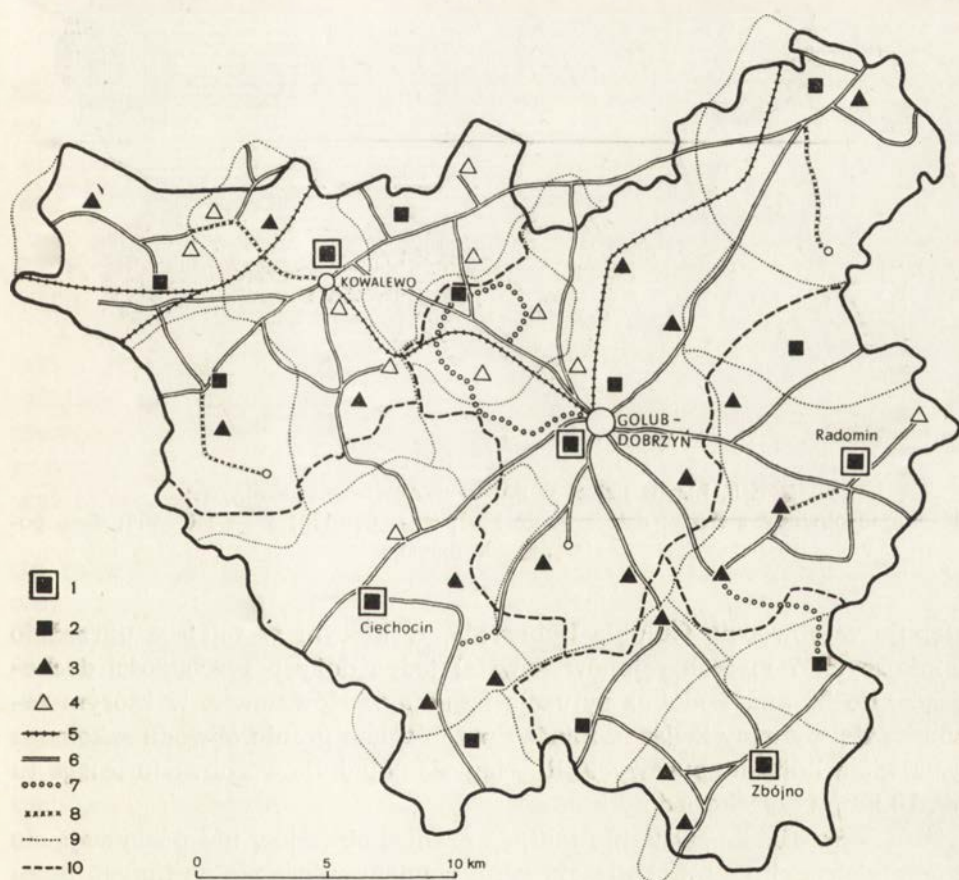
Uchwała z 1972 roku wprowadziła zasadnicze zmiany w dotychczasowym układzie. Wychodząc z założenia konieczności podniesienia poziomu nauczania na wsi, wytypowano kilkanaście szkół jako przyszłe szkoły zbiorcze lub gminne. O wyborze ich decydowała dostateczna liczba dzieci (powyżej 200) oraz dogodnie powiązania komunikacyjne o niezbędnej częstotliwości kursów autobusowych i kolejowych. Na tej zasadzie już w bieżącym roku postulowano pewne zmiany w organizacji szkolnictwa oraz w dotychczasowym rozkładzie jazdy. Polegają one na uruchomieniu dodatkowych kursów autobusów lub wprowadzeniu nowych. W wypadku braku stałych kursów autobusowych zapewnia się dojazd dzieci do szkół dodatkowo wynajętym i opłacanym przez wydział oświaty środkiem lokomocji. Dokonane obliczenia wykazały, że koszty tych przejazdów nie przekroczą sumy, którą przeznaczono dotąd na etaty przewidziane do likwidacji w latach 1973—1975. Zwiększenie częstotliwości kursów wpłynie natomiast na usprawnienie ruchu dojazdowego do ośrodków gminnych, co pośrednio przyczyni się do ich zaktywizowania. Realizacja programu nowej sieci szkół przebiegać będzie etapami w latach 1973—1975.

W 1973 roku nastąpi: a) częściowa likwidacja szkół o jednym nauczycielu (Srebrniki, Mariany, Bielsk); b) obniżenie stopnia organizacyjnego szkół 8-klasowych, do których uczęszcza mniej niż 200 dzieci (są to wsie: Cieszyny, Pruskołaka, Sokołowo, Wilczewo, Sierakowo); większość z nich miała tylko 5 nauczycieli.

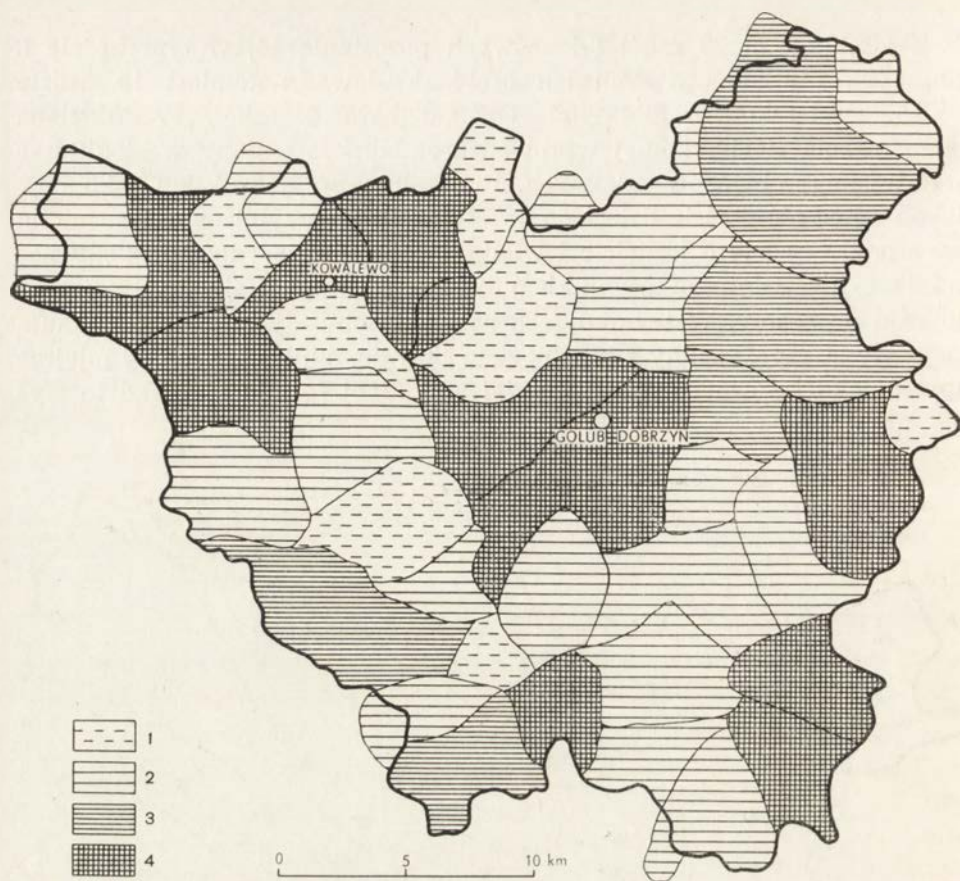
W 1974 roku nastąpi dalsza likwidacja szkół o jednym nauczycielu (Chełmoniec, Elgiszewo, Kiełpiny, Piętkowo, Poćwiardowo, Skępsk, Szczutowo) oraz obniżenie stopnia organizacyjnego szkół poniżej 150 uczniów (Chełmonie, Dulsk, Gałczewo, Klonowo, Lisewo, Miliszewy, Mlewo, Nowa Wieś, Nowogród, Sitno, Szafarnia, Węgiersk, Wielgie).

W ostatnim etapie powinna nastąpić realizacja przewidzianego schematu poprzez rozbudowę szkół gminnych lub budowę nowych (np. w Golubiu-Dobrzyńniu).

Z istniejących 33 szkół 8-klasowych pozostanie 14, w tym będzie 6 gminnych i 8 stanowiących ich część składową, natomiast 19 będzie 4-klasowymi szkołami filialnymi. Ogółem było 44 szkół. Przewidziana reorganizacja sieci szkolnej wprowadza zasadnicze zmiany w strukturze przestrzennej obwodów szkolnych. Pierwotnie przyjęto 4 km jako najdalszą odległość dojścia dzieci do szkoły, czyli w przybliżeniu 1-godzinną izochronę. Obecnie o kształcie i wielkości obwodu decydują względy komunikacyjne. Istotnym czynnikiem jest możliwość najkorzystniejszego dojazdu do szkoły. W wyniku tego założenia obwody szkolne przyjmują zarys wydłużony, zgodny z przebiegiem linii komunikacyjnych, w miejsce uprzedniego kołowego. W najbardziej widocznej formie zjawisko to wy-

Ryc. 4. Sieć szkół wiejskich w powiecie Golub-Dobrzyń wg założeń do 1975 r.: 1 — szkoły gminne; 2 — szkoły zbiorcze; 3 — szkoły 4-klasowe; 4 — szkoły 4-klasowe przewidziane do likwidacji; 5 — koleje; 6 — linie kursów autobusowych istniejących; 7 — linie kursów autobusowych zaplanowanych; 8 — dowóz dzieci niepublicznymi środkami transportu; 9 — granice nowych obwodów szkolnych; 10 — granice gmin

Ryc. 5. Liczba dzieci w dawnych obwodach szkolnych:

1 — były obwody z liczbą dzieci poniżej 60; 2 — 60—170; 3 — 170—200; 4 — powyżej 200 dzieci

stępuje w obwodzie Golubia-Dobrzynia, w którym w miejsce uprzednio istniejących 7 małych rejonów powstał jeden duży o rozciągłości dochodzącej do 20 km. Podobna sytuacja istnieje w Kowalewie, w którym zaznacza się wyraźny związek między przebiegiem granic obwodu szkolnego a układem linii autobusowych. Rozciągłość południkowa obwodu osiąga tu ok. 10 km, a szerokość do 3 km.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że granice obwodów nie pokrywają się z administracyjnymi. Lokalizacja szkół bowiem opiera się na innych przesłankach aniżeli organizacja aparatu zarządzania. W pierwszym wypadku o istnieniu szkół określonego typu decyduje liczba dzieci danego regionu lub wsi. Na tej zasadzie powstały obwody o bardzo zróżnicowanej wielkości. Świętosław (801 mieszkańców) lub Działyn (964 mieszkańców) to duże wsie, dla których zaistniała konieczność zorganizowania lokalnej szkoły 8-klasowej. W tym układzie powierzchnia obwodu jest niewielka (oko-

ło 20 km²). Nieporównanie większe są powierzchnie obwodów szkół gminnych.

Zaplanowana sieć szkół zbiorczych i filialnych nie wywołuje poważniejszych zmian w dotychczasowej strukturze hierarchicznej miejscowości powiatu. Wyróżnione na podstawie wybranych elementów tzw. wsie podstawowe zachowują swój charakter. Na skutek obniżenia stopnia organizacyjnego szkoły ulegnie jedynie nieznacznemu zmniejszeniu ich ranga. Niemniej jednak wszystkie wyróżnione wsie podstawowe, z wyjątkiem jednego tylko wypadku (PGR Piątkowo), będą miały szkołę 4- lub 8-klasową.

PLACÓWKI KULTURALNO-OŚWIATOWE

Życie społeczno-kulturalne ogniskuje się wokół określonych placówek, różniących się stopniem organizacyjnym i zakresem działania. Z powyższego punktu widzenia należałoby je zhierarchizować w następującej kolejności: wiejskie domy kultury, kluby i świetlice.

Najwyższą formę działalności rozwijają wiejskie domy kultury. Kierują nimi etatowi pracownicy o odpowiednich kwalifikacjach. Wiejskie domy kultury dysponują salą przygotowaną zarówno do imprez estradowych, jak i zabaw oraz okolicznościowych zebrań.

Z domem kultury współdziałają najczęściej kluby „Ruchu” oraz biblioteki stanowiące łącznie dosyć dobrze wyposażony zespół placówek kulturalnych. Kluby dysponują własnym (lub wdzierżawionym) pomieszczeniem, wyposażonym w radio, telewizor i czasopisma. Ponadto w klubach prowadzi się sprzedaż drobnych artykułów, jak słodczyce, widokówki itp. oraz napoje. Są też one miejscem spotkań młodzieży.

Najniższą formę organizacyjną reprezentują świetlice, które w powiecie golubsko-dobrzyńskim mieszczą się w wypożyczonych salach ochotniczej straży pożarnej. W tym układzie świetlice mają ograniczony zakres działalności, stając się jedynie miejscem zabaw lub okolicznościowych zebrań. Nie są natomiast miejscem codziennych spotkań społeczności wiejskiej. Rola ich zatem jako czynnika więzi społecznej jest znacznie mniejsza aniżeli dwu wyżej wymienionych placówek.

Analizując istniejącą w powiecie sytuację w zakresie organizacji życia społeczno-kulturalnego stwierdzamy wyraźny jej niedorozwój oraz nierównomierność rozmieszczenia. Placówki o najwyższym stopniu organizacji, mianowicie wiejskie domy kultury, znajdują się tylko w dwóch gminach: Kowalewie i Radominie, brak ich natomiast w trzech pozostałych: Golubiu-Dobrzyńiu, Ciechocinie i Zbójnie. Są to tereny stanowiące część Ziemi Dobrzyńskiej, a więc niedoinwestowane i znacznie słabiej zagospodarowane w stosunku do sąsiednich z Ziemi Chełmińskiej. Z tej też przyczyny plan rozwoju tego obszaru uwzględnił w pierwszej kolejności budowę dróg, w następnej organizację niezbędnych podstawowych usług

(sklep, ośrodek zdrowia itp.), a w ostatniej fazie dopiero rozwój placówek kulturalnych.

W gminie Kowalewo, zwłaszcza jej części stanowiącej uprzednio gromadę Wielkie Rychnowo, istnieją trzy domy kultury (Wielkie Rychnowo, Mlewo, Sierakowo). Wysoki poziom kultury rolnej albo dostateczne zainwestowanie terenu w podstawowe usługi stworzyły przesłanki do rozwoju placówek najwyższej rangi. Tu też jest stosunkowo największa liczba klubów.

Zjawisko nierównomierności nasycenia terenu placówkami kulturalnymi naświetla tabela 5. Wykazuje ona także, że istnieją gminy całkowicie

Tabela 5

Rozmieszczenie placówek kulturalno-oświatowych

Gmina	Wsie powyżej 300 mk.	WDK		Kluby		Świetlice		Biblioteki	
		ogółem	wsie na 1 WDK	ogółem	wsie na 1 klub	ogółem	wsie na 1 świetlicę	ogółem	wsie na 1 bibliotekę
Golub-Dobrzyń	12	0	0	7	1,7	4	1,7	4	3
Kowalewo	14	3	4,7	8	1,9	7	2	3	4,7
Radomin	6 9*	1	6	0	0	3 6*	2 1,5*	1 2*	6 4,5*
Ciechocin	8	0	0	1	8	7	1,1	2	4
Zbójno	8	0	0	4	2	3	2,7	2	4

* Z uwzględnieniem wsi poniżej 300 mieszkańców, w których znajduje się placówka kulturalna.

pozbawione klubów, jak np. w Radominie. W gminie Ciechocin jest zaledwie jeden klub. Odwrotnie natomiast kształtują się relacje w odniesieniu do świetlic. Liczba ich jest większa w gminach pozbawionych placówek wyższej rangi: w Radominie 6, w Ciechocinie 7. Liczba bibliotek jest także niewielka. Wprawdzie istnieje gęsta sieć punktów bibliotecznych wzięwszy jednakże pod uwagę fakt, że osoby opiekujące się nimi pracują społecznie, otrzymując jedynie kwartalną nagrodę w wysokości 280 zł, oraz że filie mieszczą się w prywatnych mieszkaniach ich pracowników, nie można w przyszłości uznać tej formy działalności za wystarczającą.

Wyjaśnienia dodatkowego wymaga jeszcze sprawa zatrudnienia pracowników w bibliotekach. W 13 istniejących bibliotekach zaledwie 6 osób pracuje na etacie, pozostali natomiast na ryczałcie. Przedstawiona sytuacja, która panuje w powiecie golubsko-dobrzyńskim w zakresie kultury, mianowicie niedostateczna liczba placówek oraz nierównomierność jej rozmieszczenia, wynika z kilku przyczyn.

Poza wspomnianą już koniecznością stosowania innego kierunku inwestowania w prawobrzeżnej i lewobrzeżnej części powiatu zjawiskiem niepomysłnym jest istnienie kilku inwestorów, nie koordynujących swej

Tabela 6

Sieć placówek kulturalno-oświatowych

Wsie	Gmi- na	Mieszkańcy			Domy kultury	Kluby	Świetlice	Biblioteki
		poniżej 300	300— 500	powyżej 500				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Owieczkowo	Gołub-Dobrzyń*	149	—	—	—	+	—	—
2. Gajewo		291	—	—	—	—	+	—
3. Cieszyny		—	433	—	—	—	+	—
4. Ostrowite		—	—	667	—	+	+	+
5. Skępsk		—	—	690	—	—	—	—
6. Gałczewko		—	375	—	—	+	—	+E
7. Lisewo		—	—	656	—	—	—	—
8. Wrocki		—	—	817	—	+	—	+
9. Macikowo		—	415	—	—	—	+	—
10. Białkowo		—	349	—	—	—	—	—
11. Nowogród		—	—	567	—	+	—	+E
12. Węgiersk		—	—	577	—	+	—	—
13. Sokołowo		—	—	517	—	—	+	—
1. Bielsk	Kowalewo**	—	378	—	—	—	—	—
2. Chełmonie		—	358	—	—	—	+	—
3. Chełmoniec		—	323	—	—	—	+	—
4. Frydrychowo		—	488	—	—	—	—	—
5. Piątkowo		—	456	—	—	+	—	—
6. Pluskowęsy		—	426	—	—	—	—	+
7. Sierakowo		—	468	—	—	+	+	—
8. Szychowo		—	309	—	—	—	—	—
9. Lipienica		178	—	—	—	+	—	—
10. Elzanowo		—	368	—	—	—	—	—
11. Mlewo		—	—	501	+	+	—	—
12. Pruska Łąka		—	364	—	—	+	+	—
13. Srebrniki		—	343	—	—	—	+	—
14. Wielka Łąka		—	—	689	—	+	—	+
15. Wielkie Rychnowo		—	—	654	+	+	+	+E
16. Mlewiec		233	—	—	—	+	—	—
17. Kiełpiny		171	—	—	—	—	+	—
18. Mariany		188	—	—	—	—	+	—
1. Bocheniec	Radomin	—	369	—	—	—	—	—
2. Płonne		—	—	594	—	—	+	—
3. Dulsz		—	—	733	—	—	+	—
4. Piórkowo		—	367	—	—	—	—	—
5. Radomin		—	—	1052	+	—	—	+E
6. Rętwin		—	339	—	—	—	+	—
7. Szafarnia		278	—	—	—	—	+	+
8. Kamionki		121	—	—	—	—	+	—
9. Łubki		202	—	—	—	—	+	—
1. Ciecocin	—	—	755	—	—	+	+	
2. Elgiszewo	—	—	642	—	—	—	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
3. Miliszewy	Ciechocin	—	—	566	—	—	+	—	
4. Nowa Wieś		—	361	—	—	—	+	—	
5. Świętosław		—	—	801	—	+	—	+	
6. Rudaw		—	359	—	—	—	+	—	
7. Małszyce		286	—	—	—	—	+	—	
8. Morgowo		177	—	—	—	—	+	—	
9. Piotrkowo		298	—	—	—	—	+	—	
1. Działyń		Zbójno	—	—	964	—	+	+	+E
2. Rębiocha			—	348	—	—	—	+	—
3. Sitno	—		489	—	—	—	—	—	
4. Wielgie	—		—	510	—	—	—	—	
5. Klonowo	—		367	—	—	+	—	—	
6. Wojnowo	—		310	—	—	—	—	—	
7. Zbójnowo	—		—	853	—	+	—	+E	
8. Róże	279		—	—	—	+	+	—	
Ogółem		13	24	20	4	20	27	13 (w tym 6 E)	

Ogółem 57 wsi (w tym 13 poniżej 300 mieszkańców), w których znajduje się placówka kulturalno-oświatowa.

* 1—8 — wsie z Ziemi Chełmińskiej, 9—13 — wsie z Ziemi Dobrzyńskiej.

** 10—18 — wsie byłej gromady Wielkie Rychnowo.

E — biblioteki z pracownikami etatowymi.

działalności. Poszczególne placówki, zwłaszcza kluby, organizują następujące jednostki: „Ruch”, gminna spółdzielnia, PGRy, zakłady pracy i wydział oświaty. Dużą rolę w tym zakresie odgrywa inwencja inwestorów i aktywność lokalna. Na tej zasadzie powstaje takie zjawisko, jak np. istnienie klubu w małej wiosce, np. w Owieczkowie (149 mieszkańców), a brak go w dużych wsiach.

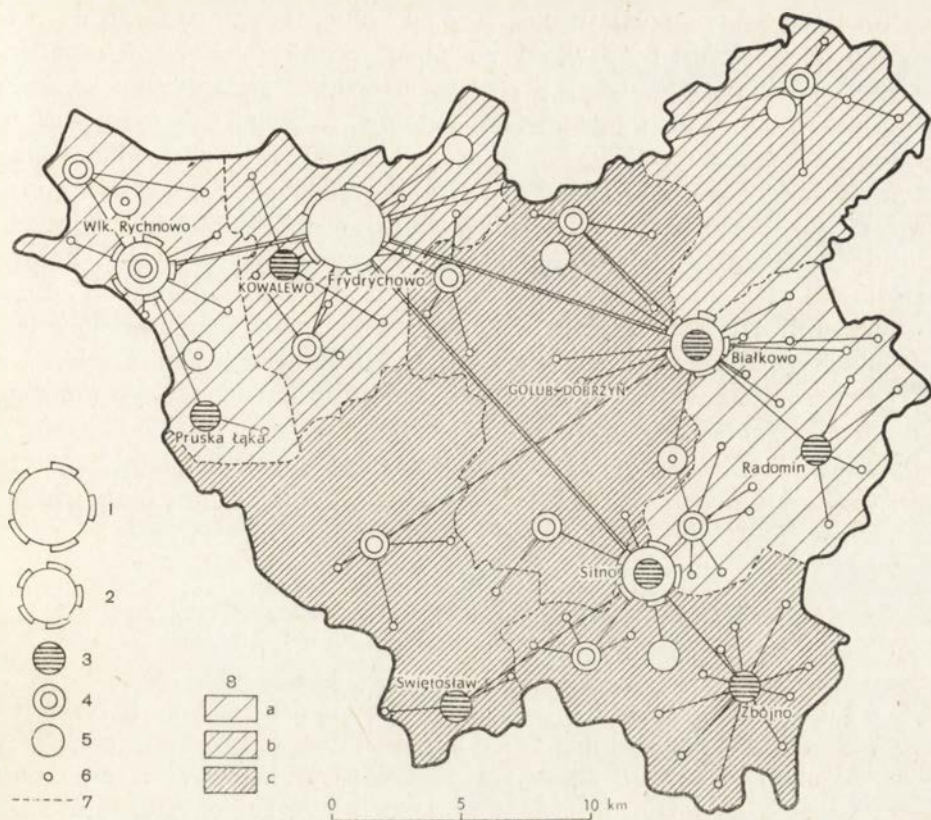
Czynnikiem hamującym w poważnym stopniu działalność kulturalną jest mały zasób środków przeznaczonych na te cele. Znajduje to swój oddźwięk zwłaszcza na odcinku kadrowym.

ORGANIZACJA TECHNICZNEJ OBSŁUGI ROLNICTWA

Wybitnie rolniczy charakter powiatu sprawia, że problem właściwej organizacji placówek technicznej obsługi rolnictwa nabiera tu szczególnego znaczenia. Do momentu wprowadzenia nowego podziału administracyjnego w 1973 r. sytuacja przedstawiała się następująco.

Prace o charakterze wyspecjalizowanym wykonywał POM w Frydrychowie. Obejmowały one naprawy ciągników (Ursus C-4011), kapitalne remonty sprzętu rolniczego, prace instalacyjno-montażowe w zakresie robót wodociągowo-kanalizacyjnych i budowlano-montażowych. Podobny

Ryc. 6. Obsługa techniczna rolnictwa w powiecie Golub-Dobrzyń:
 1 — POM; 2 — filia POMu; 3 — Międzykółkowa Baza Maszynowa pod zarządzeniem POMu; 4 — Międzykółkowa Baza Maszynowa pod zarządzeniem Powiatowego Związku Kółek; 5 — PGR; 6 — Kółko Rolnicze; 7 — granice gromad z 1972 roku; 8 — ilość ha na 1 ciągnik; a — do 90, b — 91—106, c — ponad 106

profil działania, choć w ograniczonym rozmiarze, miały filie POMów. Nie wykonywały one jednakże prac specjalistycznych, co w przeciwieństwie do POMu, wykluczało kooperację z innymi zakładami. Ograniczanie zakresu działania filii POMu tylko do prac dla rolników indywidualnych i uspołecznionych można traktować jako objaw korzystny. Jednakże nierównomierność prac polowych wywołuje nierównomierne obciążenie poszczególnych pracowników w ciągu roku. W okresie sprzętu personel pracuje ponad normę, zimą natomiast są postoje. Dodatkową trudność wywołuje brak części zamiennych, które obecnie ograniczają zdolność wykonywania usług do 40%. Zjawisko to występuje zresztą w całej Polsce i likwidacja tych niedociągnięć wymaga nowych zarządzeń.

Niewłaściwe jest również rozmieszczenie placówek POMu. Trudności w uzyskaniu placów pod budowę wpłynęły na przypadkowość ich lokalizacji. Stąd nierównomierna dostępność do usług w ujęciu prze-

strzennym. Cały pas powiatu biegnący od południowego zachodu do północnego wschodu jest pozbawiony placówek technicznych. Nierównomierność tę pogłębia nadto dysproporcja zarysowująca się w rozmieszczeniu placówek niższej rangi, mianowicie MBMów. Wpłynął na to w dużym stopniu brak koordynacji pomiędzy organizatorami a lokalną władzą oraz istnienie dwóch dyspozytorów. Część MBMów podlega mianowicie zarządowi POMu, część natomiast powiatowemu związkowi kółek rolniczych. Rzutuje to także w dużym stopniu na sprawność ich działania. Zakres działalności poszczególnych kółek rolniczych jest dość różnorodny. Poza pracami technicznymi część z nich prowadzi produkcję materiałów budowlanych (Dulsk), wylęgarnie drobiu itp. Szereg dziedzin zazębia się z działalnością GSów, np. w zakresie kształcenia zawodowego (obsługa maszyn).

Oprócz przedstawionych niedociągnięć organizacyjnych istnieją także duże trudności kadrowe. Powszechnym zjawiskiem jest np. brak traktorzystów, wskutek czego ciągniki nie są wykorzystywane w pełni.

TYPOLOGIA PRZEMIAN UKŁADÓW PRZESTRZENNYCH WSI POD WPŁYWEM USŁUG *

Lokalizacja usług wiejskich i jej wpływ na zmianę układu przestrzennego wsi zależały w dużej mierze od jej struktury pierwotnej, istniejącej przed wielkimi reformami agrarnymi w 1945 r. Najistotniejszą przy tym rolę odgrywa możliwość uzyskania terenów budowlanych. Już na wstępie zarysowują się ogromne różnice pomiędzy wsiami włościańskimi, o tradycyjnie wykształconym centrum, a wsiami przeobrażonymi na skutek rozwoju gospodarki folwarcznej, w których elementem dominującym był dwór.

Przeprowadzając z tego punktu widzenia analizę 5 wybranych ośrodków ponadpodstawowych stwierdzono następujące prawidłowości.

1. W przypadku istnienia kompleksu zabudowań dworskich adaptowano je dla nowej funkcji usługowej. Na ich terenie lokowano najczęściej bazę GSu wraz z całym zapleczem gospodarczym. W zależności od usytuowania dworu w stosunku do włościańskiej części wsi mogą powstać różne układy:

a) w przypadku oddalenia obu jednostek tworzą się dwa odrębne zespoły: gospodarczy, reprezentowany przez GS, magazyny, MBM itp., oraz zwarty — włościański, w którym występują z reguły usługi podstawowe, sklepy, gospoda, rzemieślnicze punkty usługowe (przykładem takiego układu jest wieś Radomin);

b) w przypadku, gdy dwór znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie

---

* Opracowano na podstawie materiałów przygotowanych przez mgr J. Stachowskiego.

starej wsi następuje niejako jej „wydłużenie” wzdłuż głównej drogi poprzez rozbudowę części dworskiej (przykładem takiego układu jest wieś Zbójno);

c) w przypadku konieczności budowy obiektów usługowych na „surowym korzeniu”, elementem istotnym branym pod uwagę przy lokalizacji tychże będzie dostępność komunikacyjna; w tym układzie stara część wsi znajduje się niejako poza zasięgiem inwestycji usługowych lub przemysłowych. W dawnym centrum powstają drogą adaptacji pojedyncze placówki usługowe, np. socjalne, kulturalno-oświatowe lub administracyjne; brak w nich punktów handlowych zlokalizowanych przeważnie przy GSie (przykładem takiego układu jest wieś Wrocki).

2. Brak „sztywnych” norm dotyczących lokalizacji obiektów usługowych może prowadzić do rozmieszczenia ich w kilku wsiach. Na tej zasadzie tworzą się osiedla o sprzężeniu funkcjonalnym. Przykładem takiego osiedla złożonego jest Ciechocin-Elgiszewo.

ANALIZA UKŁADU PRZESTRZENNEGO NIEKTÓRYCH WSI

Elgiszewo i Ciechocin stanowią zespół osiedli bliźniaczych, położonych po dwóch stronach Drwęcy. Do momentu utworzenia powiatu golubsko-dobrzyńskiego w 1956 r. każda z tych wsi należała do innej jednostki administracyjnej. Ścisłejsze zespolenie wsi nastąpiło z chwilą wybudowania nowego, bardziej nośnego mostu (1969 r.), co przyczyniło się do podniesienia znaczenia komunikacyjnego tych wsi w regionie. Dogodniejsze położenie Elgiszewa wpłynęło na zlokalizowanie w nim GSu. Ciechocin natomiast położony na wysoczyźnie, jest zapleczem usługowym okolicznego obszaru rolniczego. Powstały tu następujące obiekty obsługi produkcji rolnej: przychodnia weterynaryjna, agronomówka i SZOR.

W starej części Ciechocina zachowały się placówki usługowe będące wynikiem dawnych, sprzed 1956 r., decyzji lokalizacyjnych. Najnowszy zespół usługowy tej wsi powstał w węźle komunikacyjnym wygodnym i dla obu jednostek, i dla pozostałych wsi gromady. W skład tego zespołu wchodzi instytucje usługowe obejmujące swoim zasięgiem oddziaływania obydwie wsie i całą gromadę: prezydium GRN, obecnie siedziba gminy, ośrodek zdrowia z punktem aptecznym, posterunek MO, sklepy różnych branż. Poza korzystnym położeniem komunikacyjnym istotną rolę w takiej lokalizacji obiektów usługowych spełniały rezerwy gruntów gminnych i możliwość adaptacji gruntów kościelnych.

Zbójno, wieś ponadpodstawowa, siedziba gminy, ma zwartą strukturę okresu feudalnego. Placówki obsługi ludności koncentrują się głównie w najstarszej części wsi, są to sklepy spożywcze i przemysłowe, gospoda i kiosk PPUP „Ruch”; obok nich występują obiekty administracyjne GRN i poczta. Wymienione placówki usługowe zajmują część budynków starych, adaptowanych do nowej funkcji, lub znajdują się w obiektach no-

wych wzniesionych na działkach wykupionych od indywidualnych właścicieli. W ten sposób dawna struktura wsi nie uległa zasadniczym przeobrażeniom. Ulica pozostaje nadal centralną częścią usługową dla mieszkańców wsi. Drugą cechą charakterystyczną dla rozwoju osady pod wpływem usług jest powstanie nowego kompleksu jednostek usługowych na adaptowanym terenie byłego dworu. W części zachodniej wsi poza zwartym jądrem zorganizowano GS SCh, MBM, magazyn PZZ, a pałac adaptowano dla celów szkolnych (szkoła 8-klasowa, SPR, biblioteka). Większość nowych zabudowań usytuowano w pobliżu drogi, wskutek czego plan osady nie uległ większym przeobrażeniom.

W układzie przestrzennym Radomina wyodrębniają się dwa zespoły usługowe. Jeden z nich jest elementem uzupełniającym pierwotne skupienie części włościańskiej. Drugi znajduje się w nieznacznym oddaleniu od pierwszego, na terenach gospodarskich dawnego dworu. W obiektach adaptowanych lub wzniesionych specjalnie znajdują się następujące placówki usługowe: MBM, magazyny zbożowe, agronomówka i SZOR. Dostępność terenu wpłynęła także na powstanie w tej części zabudowy czysto mieszkaniowej. Pierwszy zespół usługowy rozwinął się we włościańskiej części starej wsi. Drogą wykupienia dawnych budynków mieszkalnych i ich adaptacji lub wykupienia prywatnych działek budowlanych zorganizowano następujące placówki usługowe: prezydium GRN, wiejski dom kultury, pocztę, kilka sklepów, restaurację i obiekty bazy GS „Samopomoc Chłopska”. W tym układzie Radomin nie przedstawia ściśle zespołowej jednostki, lecz dalej jest dwuczęściowym zespołem osadniczym.

Kilkuczęściowy układ ośrodków usługowych we wsiach ponadpodstawowych, mających usługi zróżnicowane zarówno o zasięgu lokalnym, jak i szerszym ponadpodstawowym obejmującym większe zaplecze i dojazdy ludności do placówek usługowych z kilkunastu wsi, jest trafnym rozwiązaniem opartym na właściwym wykorzystaniu istniejących urządzeń trwałych.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ СЕЛЕНЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПОД ВЛИЯНИЕМ ОБСЛУЖИВАНИЯ И ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В ГОЛЮБСКО-ДОБЖИНСКОМ ПОВЯТЕ

Резюме

Голубско-добжинский повят существует как административная единица сравнительно с недавнего времени — с 1956 г. В его состав вошли земли, являющиеся приграничными территориями, аннексированными в прошлом Пруссией и Россией, различные по культуре и социально-экономическим отношениям. Несмотря на свыше полувековую принадлежность к польскому государству различия эти частично еще сохранились. Ярче всего они заметны в структуре сети селений, оказавшей немалое влияние на развитие и размещение точек обслуживания. В северной части преобладают колонии с рядовым расположением дворов вдоль дороги, созданные в результате парцелляционной кампании Прусской комиссии по колонизации. В южной же части сохранились древние сплоченные деревни, окруженные одиноки-

ми, рассеянными хозяйствами более позднего происхождения, называемыми на территории добжинской земли „румынками”.

Положение повята на стыке двух исторических единиц тоже замедляло темпы его экономического развития. В настоящее время урбанизационные процессы здесь слабо продвинуты (только 4 деревни имеют свыше 50% внесельскохозяйственного населения), а доля городского населения наполовину меньше среднего числа для быдгощского воеводства (26,2—51,0%). Не существует также крупного городского центра. Повятовый город, расположенный в центре территории, насчитывает около 7600 жителей. После 1945 г. в нем построили несколько промышленных объектов, преобладающими, однако, продолжают оставаться административная и обслуживающая функции.

Второй городок Ковалево (3850 жителей) является динамичным центром по обслуживанию сельской базы и местонахождением нескольких школ профессионального обучения; он играет тоже важную роль в сфере организации сельского хозяйства. Таким образом, в иерархии селений он занимает промежуточное место между повятовым городом и сверхместными сельскими центрами.

Последние находятся преимущественно там, где учреждены гмины, или бывшие громады, и поэтому их число сравнительно незначительное (6 деревень против 87). В них сосредотачиваются точки сверхместного воздействия по администрации, торговле, медицинской и ветеринарной службам.

Равным образом немногочисленны (11 деревень) т. наз. первичные центры по обслуживанию, удовлетворяющему бытовые нужды местного населения и ближайших окрестностей. Они были созданы на основе 4 видов точек обслуживания (магазин, школа, библиотека, клуб или Сельский дом культуры). Это деревни средней величины или большие (500—900 жителей). В их расположении наблюдается большая неравномерность, связанная со структурой сети селений. В южной части на один центр приходится в среднем 36,2 км², в северной — 108 км².

Самую многочисленную группу составляют деревни с всеобщим обслуживанием (63 деревни из общего числа 87). Количество сосредоточенных точек обслуживания не соответствует величине деревни, так как в этой группе имеются как крупные единицы (свыше 500 жителей), так и маленькие селения (около 100 жителей). Это свидетельствует о недостатке согласованности в инвестиционной деятельности, что вытекает отчасти из трудностей с получением строительных участков, образованием новых селенческих форм (машинно-тракторных станций, госхозов), еще недостаточно обеспеченных обслуживанием. Существует большая неравномерность в размещении культурных точек между северной и южной частями повята. Классификация сельских точек обслуживания была проведена с точки зрения степени удовлетворения нужд населения. При этом принимались во внимание такие явления, как: степень связанности данного центра с базой, организационный ранг данной точки, оснащенность автотранспортными средствами, величина оборотов, число жителей, приходящихся на один магазин и т. п. Каждое значение определялось соответственным числом очков. Проведенная таким образом классификация и определила степень развития обслуживания в данном центре.

DEVELOPMENT OF LARGE SETTLEMENT UNITS UNDER THE INFLUENCE OF SERVICES AND INDUSTRIALIZATION IN THE GOLUB-DOBRZYŃ DISTRICT

Summary

The Golub-Dobrzyń district received the status of an administrative unit in 1956. It includes border areas, one part of which was under the Prussian rule, the other under the Russian rule at the time of the partitions of Poland. The district, therefore, is differentiated both in the cultural and in the socio-economic field. Although this

region has been under Polish administration for the last 50 years, some differences may be found within the settlement network. In the northern part of the district colonies built in rows along the roads are prevailing. The old villages were transformed in the XIX-th century in result of Prussian colonization. In the southern part we have old compact villages surrounded by isolated farms called „rumunki” by the local people.

The location of the district on the borderland between two different historical units hampered the rate of economic development. At present the urbanization processes are only slightly advanced. (Only 4 villages have over 50% of the non-agricultural population and the share of the urban population in the district population accounts for only one half of the average share of the urban population in the Bydgoszcz voivodship). There are no large urban centres in the district. The seat of the district authorities is a town with 7600 inhabitants. It arose from the union of two small towns Golub and Dobrzyń separated by the river Drwęca. After 1945 several industrial plants have been built in this new united district town. The two dominant functions are, however, still administration and services.

The second town, Kowalewo (3850 inhabitants) is a dynamic service centre for the rural hinterland. Some professional schools are located there and Kowalewo plays an important role in the organization of agriculture. In the settlement hierarchy it fulfills an intermediary role between the district town and a large rural service centre.

This study introduces a classification of villages based on the analysis of the degree of concentration of the services and of the way in which various needs of the population are covered by these services. Different phenomena have been taken into consideration and evaluated in a numeric form. This classification defines the various degrees of development of services in the whole district.

**WYDAWNICTWA IG PAN
VARIA**

B. OLSZEWICZ — Dorobek polskiej historii, geografii i kartografii w latach 1945-1969. 1973, s. 172, zł 48,—

J. MISZAŁSKI — Współczesne procesy eoliczne na Pobrzeżu Słowińskim. Studium fotointerpretacyjne. 1973, s. 180, zł 30,—

Z. CIĘTAK, S. PIETKIEWICZ — Słownik geograficzny angielsko-polski, s. 420, zł 120,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE. Zeszyt 1. Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482-1800. 1961, s. 247, zł 72,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE. Zeszyt 2 (uzupełniający). Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482-1800. 1963, s. 112, zł 28,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE. Zeszyt 3. Katalog atlasów 1801-1919. 1965, s. 342, zł 76,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE. Zeszyt 4. Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1528-1945. 1968, s. 160, zł 48,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE. Zeszyt 5. Wieloarkuszowe mapy topograficzne Polski 1576-1870 (w przygotowaniu)

Katalog zbioru map Rzeczypospolitej Polskiej Emeryka Hutten-Czapskiego, oprac. W. Kret (w druku)

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1973

- 1 PRACA ZBIOROWA — Gleby i zbiorowiska leśne okolic Szymbarku, s. 97 + ryc., tab., nlb., zł 24,—
- 2 J. SŁUPIK — Zróżnicowanie splywu powierzchniowego na fliszowych stokach górskich, s. 118 + ryc., nlb., zł 24,—
- 3 W. STOLA — Rolnictwo departamentu Vancluse (Francja). Próba typologii, s. 86 + nlb., zł 21,—
- 4 J. GROCHOLSKA — Bilans użytkowania ziemi. Cz. II (w druku)
- 5 B. OBREŃSKA-STARKŁOWA — Mezo- i mikroklimat gromady Szymbark (w druku)
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1972, s. 132, zł 27,—

1974

- 1 I. BURLIKOWSKA — Zaopatrzenie w wodę wsi województwa lubelskiego, s. 106, zł 24,—
- 2 PRACA ZBIOROWA — Studia nad strukturą sieci osadniczej wybranych powiatów w Polsce, s. 190, zł 30,—
- 3 M. Grześ — Badania nad termiką i zlodzeniem jeziora Gopło, s. 56 + nlb., zł 21,—
- 4 A. RACHOCKI — Przebieg i natężenie współczesnych procesów rzecznych na przykładzie rzeki Raduni, s. 121, zł 28,—
- 5 K. WIT-JÓŻWIK — Hydrografia Tatr Wysokich. Objaśnienia do mapy hydrograficznej „Tatry Wysokie” 1 : 50 000, s. 118 + wklejki, zł 30,—
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1973 s. 172, zł 24,—